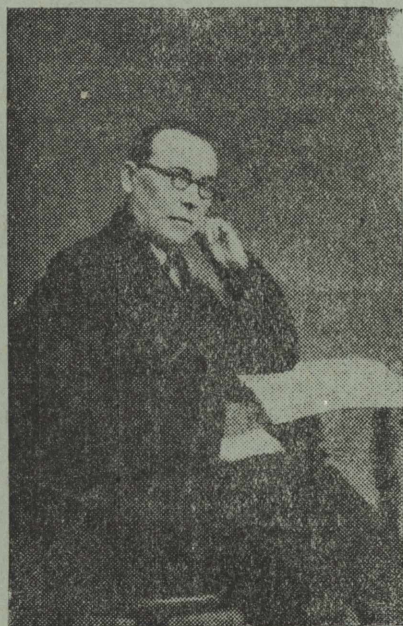

5

У ВИЙ

№ 11-12

1935

С. Г. Чавайн

СОВЭТ ПИСАТЬЫЛ УШЭМЫН МАРИЙ ПӨЛКАЖЭ

1-1

Мар. ж.
1-1а У В И И

ТЫЛЗЭ ЙЭДА ЛЭКШЭ, СЫЛНЫМУТАН,
ОБШЭСТВЭН ДЭН ПОЛИТИК ЖУРНАЛ.

С. Г. Чавайн—1921 ийыштэ

11-12

1935

СОВЭТ ПИСАТЬЫЛ УШЭМЫН МАРИЙ ПӨЛКАЖЭ
Йошкар-Ола

Отв. редактор П. К. Карпов
Техредактор А. Н. Семенов

* * *

Погаш 1935 ий 9/XII, пэчатъыш 29/XII
пумо. Мароблит № 361. Тираж 1000
экземпляр. Заказ № 148. Кагаз кугыг
72×105/16. 7 пэчэт лист, 8,5 автыр
лист. МарГИЗ-ын 1-й типографийжэ,
Йошкар-Ола, Совет урэм, 56.

Марий литэратур пионьэрлан—Сэргэй
Григорьйэвич Чавайнлан литэратур па-
шажлан 30 ий тэммэ кэчын куго салам!

С. Г. Чавайн

1900

ТАЧЭ ТЫЛАНЭТ ШЭМЭР МАРИЙ ТАУМ КАЛАСА

Тачэ кэчым, марий писатэль С. Г. Чавайнын 30 ий годсэк литэраатур паша ыштымжым пагалэн, пайрэм (йубилэйым) ыштымэ нэргэн шэмэр марийын историй кнагашикыжэ шёртнё буква дэнэ сэрэн шындаш күлэш.

Вэт ожсо власть годым марий калык, пызырналт илышэ, чыла идэал-влакшым йомдарышэ калык тыгай пайрэм нэргэн шоналташ тоштын огыл.

Вэт Сэргэй Григорьевич Чавайнат, марий шэмэрын йоратымэ мурьыжо, пикэ манмыжэ сэмьн, „ончыко лийшашым ужшо“ (шарналтыза тудын 1910 ийыштэ сарымэ „Молан мый шочынам“ почэламутшым: „Лийшаш ончык мо гын уло, тудым чыла мый палэм“) тыгай пайрэм нэргэн ожно шоналтэнат огыл.

Шарналтыза тудын 1906 ийыштэ сарымэ „Топштын, лүддэ“ почэламутшым:

*Мыланна тау мут каласаш
Шүгар үмбакына мийа.*

Оптимист Чавайн тунамак шижын: тудын мурьыжо шэмэр калык чонэш логалэш, шэмэр калык тудым ок мондо, но тудат „шүгар үмбакына тау мут каласаш мийа“ манын, шонаш вэлэ тоштын.

А илыш, пролетар рэволюцо, комунист партияын вуйлатымыжэ почэш пашачэ дэнэ колхоз крәсаньык-влак, у, сылнэ, вәсэла, улан илышым талын чонгышо-влак, эн кугу оптимистын эн сай шоньмашкыжэ пэш куго „поправкым“ ыштэныт. Тидэ „поправкэ“ поэтын чонжым куандара.

Рэволюцо „айдэмым-гражданиным шочыктэн“ да „айдэмэ чон инжәнһэрлан“ ожно пызырналт илы-

шэ колхоз-влак кокла гыч шочаш, кушкаш, вийанаш, шулдырым кумдан шаралташ йоным ыштэн.

Ленин-Сталин наций политикым илышыш пуртымэ—тэвэ илышын сылнэ поэзийжэ. Тидэ политик пычкэмыш элым волгалтарэн, йомаш тунгалнэ калыкым ылыжтэн, у вийым пуэн, озанлыкым да культурым нолталын, волгыдо, кэчанан кэчым ончыктэн.

Ленин-Сталин наций политик Чавайнын мурьышаш йүкшым виктарэн, у сэмьн пуэн, кумда он тич „озоным“ шүдалтэн, уло йүкым почын, сылнэ дэч сылнын мураш йоным ыштэн. Ик Чавайнлан вэлэ мо? Чавайн воктэн мынбар поэт, писатэль-влак кушкын, пэлэд, волгалт шога? Чавайнын йубилэйжэ—тидэ марий литературын пайрамжэ. Вэт марий литературын шочмыжо, кушмыжо, вийанмыжэ—Чавайн лүм дэнэ кылдалт шога.

1905 ийсэ рэволюцын пожаржэ Чавайнын чоныштыжо поэзий тулым ылыжтыш. Тидэ тул ик сэмьн йүлэн ыш шого. Кугужан рэакцын шэм пылжэ ик жапыштэ поэзий тулын вийжым изэмдэн. Рэволюцын „озонжо“ гына поэзий туллан волгыдын, йолгэн йүлаш эрыкым пуэн. Тыштат НЭП мардэж—йонгылыш мogyрыш Чавайн поэзий тулжым колтэн ыльэ („Йамблат күвар“). Тугэ гынат, социалист строителствын куго куатшэ төрланаш йоным ыштэн.

Тыгэрак тыгыдэ буржуаз шинча дэн туньам, илышым ончышо писатэль совет писатэльыш кушкын шуын. Социалист илышын вийанмыжэ, тудын дэнэ шырля

Марий литературын вианмыжжэ
Чавайлан кушкаш полшэныт.

Иужо критик-влак тыгыдэ бур-
жуаз кокла гыч лэкишэ писатэль-
лан „патриархальнэ илышын шын-
чыржым кўрышт кышкашыжэ йө-
сө“—манын ойлымышт дэнэ Ча-
вайнын кушмыжым ужаш мошты-
дымыштым ончыктышт.

Чавайнын „Ўдыр-влакшэ“, „Ак-
патыржэ“ сэдыгай критик-влакын
йонгылыш кутырымшытым пэш раш
ончыктышт. „Акпатыр“ пийэс топи-
то илышым сўрэтла гынат, социа-
лист рэализм методын элэмэнтшэ
(шк ужашыжэ) уло. Но Чавайн
эша социалист рэализм методым тў-
рыс умлэн шуктэн огыл.

Кэчйубилэй годымпоро мутымгы-
на ойлыман гынат, мэ „кочо“ мутым
ойлыдэат она кэрт. Вэт мланна Ча-
вайн, тугак моло талантан поэт-
писатылат пэш шэргакан. Садэ
гычак, нунын мастарлыкштым
кўш нолташ понэнак, „кочо“ му-
тым ойлыдэ чыташ ок лий. Вэт
Чавайнын сэрымэ почэламутшым,
повэстьшым, романжым, драмы-
жым лудын-ончэн, школлаштэ рвэ-
зэ-ўдыр-влак тунэмыт, пашачэ дэн
колхозник-влак социалист илыш
ышташ вийым погат, Чавайнын
творчэствыжым ончэн тўнгалшэ по-
эт, писатэль-влак тунэмын шогат.

Чавайн дэч тунэмаш кўлэш.
30 ий коклаштэ тудо шуко сылнэ
почэламутым, пийэсым пуэн. Ку-
жэч Чавайнын сылнылыкшнэ лэкт-
тын шога? Чавайнын калык дэн
кыл кучымыж гыч, ончыкылык
сылнэилышым—социализм шиж-
машыж гыч, шкэ калыкшым йөра-
тыма гыч Чавайнын сылнылыкшнэ
лэктын шога.

Мэмнан иужо поэт шэмэр калы-
кым йоратымэ олмэш шкэ лўмыш-
тым гына утларак йөрлатат. „Мый
да мый, мый тыгай да тугай, мый
дэчэм посна талантант укэ“... Ты-
гай чэрым Шабдар йолташна „мый-
изм“ манын лўмдэн. А шарналты-
за—Чавайн йолташ кунам шкэ лўм-
жым калык лўм дэч кўшкырак
шындэн? Шарналтыза: кузэ Чавайн
тўнгалшэ поэт-влакдан полшэн,

туныктэн. А „мыйизм“ чэран пи-
сатэль тугэ туныктэн кэртэш мо?

Чавайнын шкэ шочмо калыкшым
йөратымыжэ тудым фольклор ма-
тэриалын намийэн. А фольклор
матэриалым сайын тунэмдэ, сайын
пинчыдэ шэмэр калыкын шўмыш-
кыжэ корным почаш пэш йөсө.
Фольклор матэриал (йомак, калык
мут, муро) тидэ—шэмэр калыкын
шўмыжым почшо сравоч. Тидэ сра-
воч укэ гын, поэтын возымыжэ
шэмэр калык шўмын почын ок
кэрт. „Урра“ мутым кэч мынбар
кычкырэ, калыкын творчэствыжым
от шинчэ гын, тыйым пагалаш
огыт тўнгал.

Кызыт формо нэргэн пэш шуко
кутырат. Кутыраш кўлэш. Поэт-
влакдан мастарлыкштым кўш
нолтэн шогаман. Тўнысэ литера-
турын наследствыжым критик
шинча дэн ончэн, умлэн налаш
кўлэш. Формо нэргэн вэлэ огыл,
содэрганьым тўш вэрын шындалш
кўлэш. Но марий мурым сайрак
формо шот гыч тунэмаш тўнгалаш
гын, шуко интэрэсан фактым муаш
лийэш.

Чынак, 1931 ийыштэ лужмо „Ма-
рий калыкын йомакшэ, ойлыма-
шыжэ, туштыжэ, тошто мутшо,
мурыжэ (фольклор)“ манмэ кнагам,
тўнгалшэ поэт-влак, налза да ту-
нэмза. Марий муро-влак пэн онгай
чонгымо улыт. Муча и рифмэ-влак
пэш поян огыл—„койальэ—кайа-
льэ“, но мут тўнгалтышыштэ риф-
мым налаш гын, могай поян формо
лэктэн. Вара эпитэт, танастары-
манш-влакшым налза! „Кэчэ лэктэш
ший ганьэ, мийэн шинчэш *той*
ганьэ“.. „Ший ганьэ, той ганьэ“...
Кө гын тыгай эпитэтым муаш тө-
чэн? А вэт марий фольклор тидэ
шотынто пундалдымэ памаш гай.
А шарналтыза Чавайнын фольклор
матэриалым кучылт моштымыжым.
Марий мурым тунэмын, тудо
формо дэнак сэрэн, ончыко кайаш
ок лий. А мурым, тудын формы-
жым тунэмын да кэлгэмдэн да шар-
рэн кўшкырак нолташ тыршэн,
чынак, куго мастарлыкым ончык-
таш лийэш. Фольклор матэриалым

тунэмашкат кызытсэ шинча дэнэ ончаш күлэш. А кызытсэ шинча дэнэ ончымаш—тидэ Маркс—Ленин—Сталин туныктым умлэн, илышым ончымаш лийэш. Чавайнын йужгунамжэ тыгай „шинча“ укээт, тудо йонгылыш корныш логалыш. „Иамблат кўвар“ нэргэн фольклор материал пэш сылнэ, а Чавайн кызытсэ „шинча“ дэн ончэн огылат, йонгылышым ыштэн. Чын, тунам (тидэ пийэсым сэрэмэ годым) жапшат тугай ыльэ: НЭП да мэндиаровщина, сандэнэ йонгылыш лийаш куштылго ыльэ. Но „Акпатыр“ пийэс дэнэ Чавайн тидэ йонгылышыжым тёрлатэн. Тыгэрэк, Чавайнын йонгылышыжымат кэлгын тунэмын, кужэч лекмыжым умлэн, тўнгалнэ писатэль-влак шканышт пайдам муын кэртыт.

Чавайнын йонгылышыжо нэргэн ойлаш тўнгалмэкэ, тидымат каласыда ок лий:

Чавайн руш литературым шинча, культур шотышто ўлнак ок шого. Но тудын философий шинчымашыжэ пэш куаш, пэш талбака. А тыгай ситыдымаш писатэльлан творчэствэ корныштыжо пэш куго чаракым шында. „У мландэ“ вэрч критик-влак Чавайным вурсат. Правильнэ вурсат. „У мландыштэ“ вэлэ огыл, моло производэньыштат сэдыгай ситыдымаш уло. Чавайнын философийым (Маркс—Энгельс—Ленин—Сталин туныктым) кэлгырак шинчымыжэ лийэш ыльэ гын, тудын талантшэ путырак сылнэ да идэй шотышто кэлгэ производэньым пуа ыльэ. Шарналтыза-йа: Чавайн шуко вэрэ мўкшым мокта, мўкшым йората. „Эрык эр“ почэла мутышто тудо тыгэ сэра:

*„Ушан изи мўкшыжат
Сай карашым ышталэш.
Мэ улына вэт айдэм“..*

Альэ, „Мўкш отар“ пийэсым налза. Тушто „Мўкш муро“ уло. Мурыжо сылнэ, пийэсыжат сай, калык шўмыш логалэш. Садланак вэт марий тэатр 250 кана шындэн гынат, эрэ калык тич погына. Но

тидэ муро Чавайнын философийжым ончыкта: социализм, Чавайн шонымаштэ, мўкш гай илыш. А социализмым мўкш илыш дэнэ тагастарымаш—тидэ утопий (лийдымашан), тыгыдэ буржуазийн социализмжэ. К. Маркс „Капитал“ кнагаштыжэ тыгэ ойлэн:

„Чын, мўкш-влак путырак куго мастар улыт, нуно сылнэ карашым оптат. Но тугэ гынат, айдэмын мўкш дэч ойыртышыжо уло. Кэч момат строиаш тўнгалмэ дэч ончыч айдам ушэшыжэ чыла проектым ышта, а мўкш укэ“. (Шарнымэ почэш гына тидэ мутым кусарышна).

Уш шотышто вэлэ огыл айдэм дэн мўкш коклаштэ ойыртэмыш уло. Мўкш йэшыштэ шўрэ мўкш уло. Нуно нимогай пашам огыт ыштэ. Паразит улыт. Чынак, жап шуэш гын, мўкш-влак тудым пуштыт, но тугэ гынат, мўкш йэшыштэ шўрэ-мўкш күлэшак. Чын, тудо пашачэ мўкшым ужын, нунын пашаштлан куанэн, а шўрэ мўкш улмым тудо мөндэн. Мэтод шотышто Чавайнын биологизм улмыжо койэш. А тидыжэ философийым кэлгын умлыдыма гыч лэктэш. Садлан рвэзэ писатэль-влаклан малына: философийым тунэмаш күлэш. Чавайнланат тидэ ситыдымашым мэ кудалтэн она кэрт. Йубилэй годымжат тудлан мэ „кочо“ мутым каласэна. Тўнгалнэ писатэль-влакланат тугак, а можыч эша пэнгыдырак ойлаш тўнгалына.

Тэвэ тидэ номырышто „Илышэ вўд“ пийэс пэчэтлалтэш. Ожнырак Чавайн „Илышэ вўд“ пийэсым сэрэн ыльэ. Но тудо пийэс Чавайнлан шканжат ындэ ок кэлнэ. Колыда: ок кэлнэ. Чавайн шкэ сэримыжым критиклаш тунэмын. (Тўнгалнэ писатэль-влаклан тунэмаш күлэш дыр). Тыгэ критиклымэ дэнэ Чавайн „Йылаадамат“, „Иамблат кўваржымат“ кызытсэ „шинча“ дэн ончэн сэрэн кэртэш. Сэрыжак ыльэ. Путырак куго паша лийэш ыльэ. Ну вот, „Илышэ вўд“ пийэсым угыч сэримыж дэнэ Чавайн социалист рэализм мэтодым

умлаш тўнгалмыжым ончыктыш. Пийэс—сайрак. Формо шотыштат пәш сылнә. Но тугә гынат, у айдәмым сүрәтлаш тўнгалмәкә Чавайнын кызытсә илышым сай шинчыдымыжә пәш раш койо. Налза Онисам. Тидә—у ўдрамаш. У ўдрамаш—шкә илышланжә шкә оза. Йоратымашыжат тудын вәс түрлө. Йөрйән дән ўдрамаш коклаштә лийлә отношәнәт тудын вәсә. А. М. Горький манмыла у ўдрамаш шкә вийжым умлән налын. Чынак, илышым ончалат гын, тунцуй шотшат шуко уло. Рвәзә-ўдыр коклаштә, вап-ушнымо шотышто, йоратымә нәргәштә шучко паша шуко лийәда. Тәвә ушнат, тәвә ойырат. Илышын тыгай осал мөгьржым марий литәратурланат критик рәализм мәтод дәнә чот почкаш күләш. А мәннан, писатәль-влакын, (титакна: альә маркә тидә мөгьрыш ончалын она ул. Но Чавайн вәт у ўдрамашым ончыктынәжә ыльә. Вигак каласаш күләш: Чавайн тидә пашам сәнгән огыл. Ониса—түрыс у тип—манаш ок лий. Тидым Чавайн шкәат шижән. Тудо тыгә ойлыш: „вәт тидә—кызытсә илышым сайын шинчыдыма гыч ләктын шога“.

Чыным пәш сай каласымә! Куго поэтын шүмжө (альә раш каласаш: чонжо) шкә ситыдымашыжым шижын шога.

Тәвә тыгай шижмаш кажнә писатәльын лийжә!—манын, мәннан шоньмашна.

Октябрьсә рәвольуцо да коммунист партийын наций политикшә марий литәратур ончылно кумда корным почын.

1909 ийыштә С. Г. Чавайн марий калыклан өпкөлән „Кнага“ почәла-мутым сәрән гын,

*„Марий гына тыланэт
Тупшыш вәлә ончыкта“*

—манын гын, Октябрьсә рәвольуцо дәч вара 18 ий коклаштә, Марий

автономий дәч вара 15 ий коклаштә марий шәмәр пәш чот ончыко кайән, марий литәратурат вийангын. Марий литәратурын вийангаштыжә С. Г. Чавайнын заслугыжо пәш куго. Тудо алад кумылжо дәнә, йужгунам йонгылышыш логалын гынат, марий литәратурым вийандаш тыршән илән. Тудын тыршымыжә арам лийын огыл. Комунист партий вуйлатымә дәнә мәннан литәратурна пәләд шога, ончыкыжо утларак сылнын пәләдшашлык.

Садлан мәат алад кумыл дәнә С. Г. Чавайным тачә кәчын уло шүмна дәнә саламләнә;

— Тау лийжә тыланәт, шәмәр марийым уло чонәт дән йоратән, тудым сылнә, улан илышыш наггайаш шоньмәтлан!

— Сылнә дәч сылнә тыйын илыш корнәт. Тый марий шәмәрын чонжым почаш сай сравоным муынат. Садлан тыйым чумыр марий калык пагала. Ындә кнагалан марий шәмәр тупшыш ок ончыкто. Куанә, поэт! Куанә, марий калык!!!

Корнәт тыйын, пагалымә поэт, куштылыго огыл ыльә! Но вийәт-ўнбарәт ситымә сәмын тый у илыш, социализм вәрч чәстнә күчәдалынат. Йонгылыш лийын. Но тидә йонгылыш угыч тўжәм дәнә шочшо мурызо-влаклан—поэт да писатәль-влаклан пайдам ышта!

Таза лий, кужо ўмыран лий, шәргакан, пагалымә, йоратымә сай йолташ, поро тан, поро кумылан гражданин, эн сай „айдәмә чонын инжәнбәржә“—Сәргәй Григорьевич Чавайн!

Шонго авийәтат куаныжә тыгай айдәмым почыктымыжлан, куштымыжлан!

Алад кумыл дәнә, поро чон дәнә, пу кидәтым, сай дәч сай йолташна!!!

Куанә, шүгар ўмбалнәт огыл, илымәт годымак шәмәр марий тыланәт куго дәч куго таум каласа!

САЛАМ ПОЧЭЛАМУТ-ВЛАК

ПОЭТ

Триолэт-влак
Олык Ипай

1.

Ала, кэлша гын мыйын муро,
Кугу мастар поэт, тылат?
Ала, таклан шүмэм мый туржым.
Ала, кэлша гын мыйын муро?
Онча, чикта, пукша у курым,
Ала йөршәш укә талант?..
Ала, кэлша гын мыйын муро,
Кугу мастар поэт, тылат?

2.

Чәвәр тунья—кугу поэмә,
Шулән йүд орлык—пуйто шонг.
Мәннан әлна кушкәш мур дәнә,
Чәвәр тунья—кугу поэмә,
Моганьә сай мураш әрдәнә—
Йолгән пәләд, пәләдыш-чон!
Чәвәр тунья—кугу поэмә,
Шулән йүд-орлык—пуйто шонг.

3.

Лопка, вийан вәт тыйын вачә,
Нумалын нәлым тый толнат..
Тый пуйто грузчик—вүд үмбачын—
Лопка, вийан вәт тыйын вачә,
Стихан ий влакым тышкә тачә,
Сәргәй Григорьич, кондәнат.
Лопка, вийан вәт тыйын вачә,
Нумалын нәлым тый толнат.

4.

Тидлан сөрәл марий йаллаштә
Йыр-ваш шарлән чапәт-лүмәт.
Кылдалт толәш әл дән пашатшә
Тидлан сөрәл марий йаллаштә,
Колхоз кылтам түрәд-шиймаштә
Кумдан шокта йандар йүкәт.
Тидлан сөрәл марий йаллаштә
Йыр-ваш шарлән чапәт-лүмәт.

5.

Мурәт мотор—чодра пәләдыш,
Мурәт вәт тыйын ший аршаш.—
Чодран әлна йолгән ләвәдын,
Мурәт мотор чодра пәләдыш,
Пурән шүм кылыш пәшак кәлгын—
Пагалмә, чаплә сай йолташ.
Мурәт мотор—чодра пәләдыш,
Мурәт вәт тыйын ший аршаш.

6.

Возәш ош лумжо пылыш тунгыш,
Какшан үмбалнә ий кылмән,
Тәлат толдалын йүштө тунбә,
Возәш ош лумжо пылыш тунгыш,
(Чәра капан пушәнгә тунгын),
Мардәж почәш врэма әртән.
Возәш ош лумжо пылыш тунгыш,
Какшан үмбалнә ий кылмән.

7.

Кайа умбак лум дән ошәмын,
Содор шүшкән врэма-мардәж.
Ончәт игот әрә кугәмын,
Кайа умбак лум дән ошәмын..
Кәчан туньяш йөршәш уәмын,
Шүмәт пашаш шоләш, модәш.
Кайа умбак лум дән ошәмын,
Содор шүшкән врэма мардәж.

8.

Вучалтә, тәлә! Илыш--шошо!
Кәч кән шүм-кыл пашаш шоләш,
Кәрәк вуй-вычкыж лийжә ошо,
Вучалтә тәлә! Илыш—шошо!—
Йыр-ваш лүшкән, вүдшор гай
шоләш!
...Кугу поэт, саскат кушкәш.
Вучалтә, тәлә! Илыш шошо!
Кәч кән шүм-кыл пашаш шоләш.

ЧАВАЙНЛАН

Акростих

Йаныш Йалкайн

Чыла шэмэр Россий тунам киньэл
Айнэн лэктэш улмаш шэм трон йымачын.
Вучэн илышан марий шинчам вэл почын—
Адак лэвэд шындэн казак шиньэл.
Йалэш, олаш шинчэш реакцэ йўд,
Но эрык тул йўла, ўжэш умбакэ.
Сурам пудуртэна—шона, ок чакэ,
Эрла утлэм—манэш шэмэр, ок лўд.
Рвэзат, шонгат ужэш: тул вошт нўлтэш
Гўжлэн мурышан илышэш поэт марийын.
Эрта шэм жап ушэштармаш вэл лийын,
Йўкан поэт эрыкан лийэш сўйэш.
Луат кандаш ийаш эл дэн пырля
Алал лўман поэт толэш лэш сылнын.
Нўшкэн огэш чарнал пэражэ тудын,
Саскан сўрэт-вылām моштэн тўрла.
Артам¹-куат сита, уста поэт,
Лодэн кайаш жапэи чэвэр мутэдым.
Адак кужаш илэн Марий кундэмым
Моштэн полшэт кушташ—шона элэт.

¹ Артам—вий, куат.

САЛАМ

Казаков Миклай

Ньога ылым, пачката мый,
Тур пөкөнүшкө шинчал,
Күтэм¹ куптырго кочамым,
Ок тайналтэ пырт шинчам.

Шүргым мучко авыралын
Пондаш—йбршынак тупка.
Как ний дэнэ сай йыдалым
Жэрыштэш. Покка трупкам.

Машин шуртын дэкмыж сэмын
Чал кочайын мут йога.
Пуйто шумыш шава эмым
Ойжо курымлан шога.

—Йошкарлашкэ миймэм годым
Мартэатрыш мый пурэн,
„Мүкш Огарым“ ончэн тольым.
Чоныш умдо гай пэрнэн.

Шучко! Шучко! Йанлык Пөтыр
Клавим үп гыч шушкэда.
Шунгалт возын тулык ўдыр
Кийа, выж-вуж уш кайа.

Тыш шуат да, сөсна шула
Ўпэт „копыж“ шогалэш.
Могыр мучко кушкэдшашла
„Шыр“ лийалын шэргылтэш.

Возэн тудым марий йэнак—
Кргорий Сэргэй луман.
Калык лонгыш мутшо энгын—
Шэмэр тудын дэк шуман.

Марий элын шып чашкэржым
Первой тудо йэн ирэн.
Чылт тўкалдымэ вэр-шөрым
Пэрож дэнэ ту сирэн“.

Йатыр йогыш пагыт толкын.
Пор лум мландыш сұмырлэн.
Румбыкагын, подла шолын
Шошо вўд умбак ирлэн...

Кайдымашын вуйэш шинчын,
Шўдыр ганьэ тидэ лўм,
Тидэ мурзо—шэргэ чинчэ,
Тудо—вўршэр, тудо—шўм!

Йубилэйыш „Марий ротым“
Сэргэй Григорыч вўдалтэн,
„Акпатыр“ дэнэ толыт коктын
Шөртньө озымым куштэн.

Шыжэ йўд гай пич пичкэмыш
Тудын лўм дэн шэргалтэш.
Садланак вэт почот лўмым
„Пионьэрым“ кондыштэш.

Вийан вачэ нэлым туркыш¹
Оргажлам сэнэнак мий,
Шөртньө эллан полшо тутыш,
Лэнин ток дэн лэкшэ вий!

* * *
Кумло талык тэмме кэчын
Йубильар дэкэ мийэм.
„Салам рвэзэ вўршэр дэчын,“—
Ты пөлөкым мый шуйэм.

¹ Күтэм—ончэм.

¹ туркыш—чытыш.

ЧАВАЙН ПАМАШ*)

Гэоргий Йэфруш

I

У курыкын куго аркажэ,
Ой, пэш сай, мотор, чэвэр вэр.
Куйан, тура курыкын сэржэ,
Йырвашшэ—лүшкалтшэ чашкэр.

Йүдшат-кэчыжат курык он гыч
Йуалгэ памашшэ йога.
Ош-кандэ кава гай вэл койын
Чачажэ пэлэдын шога.

Пушэнгэ парча йэда кайык
Пүртүсым күслэж дэн мокта.
Варсэмжэ памаш вүдым подыл
Пикш сэмын лүйалтын күза.

„Йүат гын ты вүдым пэл йүдым,
Уста, сай тый мурзо лийат“—
Кочайжэ малдалын эр годым...
Ой, тидэ пэш тошто йомак!

II

Эрдэн нойа мурэн турий,
Памаш воктэк йуаш вола.

*) Вургэм-Курык үмбалнэ (Макар-сола) сылнэ, куго памаш уло. Йыржэ курык, пушэнгэ. Удыр-качэ-влак кэнгэж кас йэда (паша гыч толмэкат) ты памаш йыр погынен модыт. Тыжакынак комсомолэц влак вий дэнэ йатыр кана концэрт эртгалтын. „Мүкш отар“ пийэсымат модмо, Чавайнын моло произвэдэньыж-влакымат лудмо. Ик кана „Окавим“ лудмо годым удыр-влак „Ты памашым Чавайн памаш манаш күлэш“ маньыч. Тылэч вара чыланат Чавайн памаш маньыч.

Марий Майра—саска чурий
Вүдлан вола. Мура вүдла.

Ласкан шүла паша кэнгэж,
Вашка пасуш колхоз у йэш.
Удыр толэш—вүдым налэш,
Мурэн пасуш ошкылдалэш.
Эрта кэчат. Эрта йүдшат.
Мурэн йога памаш вүдшат.

Кава йымач онча шүдыр,
Пасу гычат вола удыр.
Памаш вүдла мурэн йыргэн
Куштат-мурат памаш воктэн.
Эрта кэчат. Лийэш касат.
Тугэк йога памаш вүдшат.
Изи мардэж эрэ шэнгэш,
Оман лышташ нымом ок кол.
Йэржат шыпак. Йүкшат йомэш.
Ок мод, мала изи ший кол.
Йырваш нимо йүкат укэ,
Мура лачак Чавайн ламаш.
Покташ шонэт—от шу поктэн.
Кунам памаш шона канаш?...

Курык он гыч
Чот ташлалтын
Йога талын
Тамлэ вүд.
Поэт шүм гыч
Чавайн сэмын
Йонгалт лэкшэ
Шөртньо йүк.

Йошкар-Ола, 1935

С. Г. ЧАВАЙНЫН ТВОРЧЭСТВЫЖЭ

* * *

Тоштын, лүддэ, тагэм-шамыч,
Чыланат иканаштэ кыньэлза,
Шочмо мландым-авадам
Тушман кид гычын утарза.
Тудо шына гай пижын
Энгырэмыш шупшмо водэш,
Тудо тарванэн огэш кэрг,
Вуржым энгырэмыш йүэш.
Кыньэлза чыланат, тэ утарза
Шкэндан иза-шамычдам,

Укэ гын, энгырэмыш пытара
Пытаргыш вұрыштым чымэн.
Нуно мланна шуйат кидым,
Нуно мэмнам ұжыт полшаш,
Энгырэмыш водым кұрлаш,
Йонгыдо вэрышкэ лукташ.
У ылышын сагатшэ пэра,
Калык энгырэмыш дэч утла,
Мыланна тау мут каласаш
Шұгар ұмбақына мийа.
1906 ий

ЙОРЛО ЙЭНГЫН ВАТЫЖЭ

Изи шүкшү пөртыштыжө,
Кынчылажым шұдырэн,
Кум икшывыжым йырым-йыржэ
Шыштак погэн шындалтэн,
Шинча ватэ пэш шонэн.
Тұрлым-тұрлым ушыж дэнэ
Тудо ватэ шоналта,
Изи вичкыж йүкшө дэнэ
Сылнэ мурым муралта,
Коклан вуйжым рұзалта.
Пойан чаплэ суртэн дэчын
Тулык йэнлан, йорлылан,
Тудо шыпак, шэнгач лэктын
Марлан толын Иванлан.
Шым ий эртыш вэт тудлан.
Кум икшывэ орлыклан
Шочын улыт нужналан.
Кум ий годым почэлак
Киндэ ыш шоч сайынарак,
Илат нуно шужэнарак.
Йбра, Йыван конда гын
Изиш оксам кычалын.
Чай-сакыр гын, шинчал гын
Күгэчэ гыч тўналын,
Кэртын огыт ул нуно налын.

„Ой, Йыванжат, Йыванжат!
Кушто коштат орланэн?“
— „Чодраштэ, лум лонгаштэ,
Кылмэн, пұжалт, йёсланэн,
Пу дэн пөрньам мый руэм“.
„Ой, Йыванжат, Йыванжат!
Молан тыгэ йёсланэт?“
— „Күлэш кочкаш, йұшат,
Икшывэ-влак вэрч тыршэм,
Тыйат йара от кий вэт“.
Касат ындэ лийалэш,
Тул чўкташат пэш йбрэн;
Тўнык гычын шикш лэктэш.
Конгаш ындэ йэн олтэн.
Тылчат нолтын, кўш күзэн.
Вуча ватэ сай марийжым.
Вуча тудо чарныдэ
Йбратымэ ош Йыванжым.
Огэш чытэ ончалдэ,
Окна дэкэ мийыдэ.
Пэшак йёсө корныш кайшым
Вучэн шогаш кас вэлэш.
Жапшэ годым огэш шу гын
Толын мўндыр вэр гычын,
Йёсө вучаш, йёсө пэш...

Ойган ватын ушышкыжо
 Түрлө-түрлө уш пура...
 Мурля воктэн туньыкышто
 Мардэж шүшка, чот мура,
 Изин-кугун кычкыра.
 „Авий! кунам Элнэт гычын
 Ачий толэш савырнэн?
 Тыйжэ вучэт кэчын-кэчын“, —
 Ик ұдыржэ маналэш,
 Аваж воктэн шинчалэш.
 Капка кытыр-р почылтэш.
 Ватэ окнаш ончалэш...
 „Йыван толэш, толын шуын“,
 Манын ватэ куржалэш,
 Йыванжэ дэк ваштарэш.
 Йоча-шамыч куаналын,
 Ваш совыштым кыркалэн
 Омбал мучко тёрштылалын,
 Куршталыштыт кычкырэн...
 Чонышт нунын йывыртэн.
 Изи шүкшө пёртыштыжэ
 Пэлийүд маркэ тул йула...
 Икшывыжым йырым-йыржэ

Погэн шындэн, ватыжлан
 Түрлым Йыван пэш ойда.
 Мундыр ордыж элыштыжэ
 Түрлыжымат ужыктат;
 Мундыр кужу корныштыжэ
 Түрлыжымат колыктат:
 Осалжымат, сайжымат...
 Йыван ватэ куаналын:
 Ложашымат, оксамат
 Ындэ Йыванжэ кондалын,
 Чылажымат изишак...
 Тичак толын ик мешак.
 „Йбра ындэ, лум каймэшкэ“
 Ордэгэчэ киндылан,
 Адак иктаж йөн лиймэшкэ,
 Илена дыр тыгэрак,
 Изиш ындэ сайырак“.
 Тыгэ ватэ куаналын
 Мариж дэнэ мутлана,
 Икшывыжым ончалын,
 Чонжо тудын йывырта,
 Шүмжат ласкан вэл пыртка...

1907 ий

КУГУ ТУМО

Мэмнан нурын покшэлныжэ
 Кугу тумо шога ильэ;
 Укшлаж тудын йырым-йыржэ
 Кугун талын шаралталтмэ.

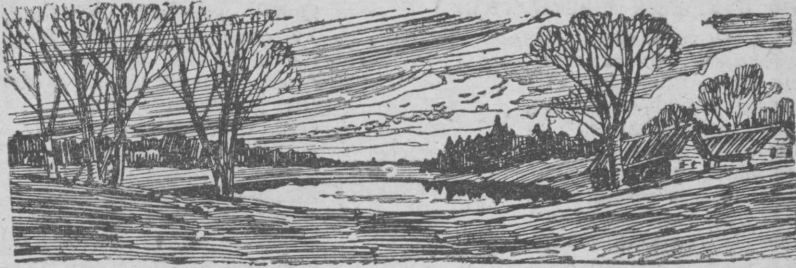
„Шукэртэ-ожно илэн калык.
 Пэшак кугу, пэшак чаплэ;
 Вож коклашышт чодра вуйым
 Кодэн коштыт улмаш нуно...“

Тугай йэнжэ, изиракшэ,
 Кугу тумым вож коклашшэ
 Кодалалын кайалнэжэ
 Улмашын да, пурла гынай

Урвалтыжэ кушкэдалтын,
 Сакалалтын, кэчэн колын“...
 Тыгэ ожно кугу йэнжэ
 Ойла ильэ мыланнажэ,
 Кугу тумо йүлэн кайыш,
 (Йоча-шамыч йүлатэныт).
 Кугу калык нэргэн ындэ,
 Иктат ындэ огэш ойло.

Лачак мыйэ йара годым,
 Кугу тумым шоналталын
 Шонэм садэ кугу йэнгым...
 Вож коклаштэ кугу тумым
 Кодэн каймым омак мондо...

1908 ий.

ШЫЛШЭ

Шыжэ йүд... Шэм пыл кавам чылт пэтырэн. Изи олыкышто, чодра лонгаштэ, изи тул йула. Тул воктэнэ йэн-шамыч шинчат. Умбалнырак олыкышто имньэ күртньö йүк шокта. Пычкэмыш да, имньыжэ ок кой. Тул воктэнэ имньэ пукшышо йэн-шамыч улыт. Йужыжо тамакавучым пурлын, йужыжо так мутланэн шинча.

Чыла вэрэ шып. Йүдлан йуалгэ мардэжат пуалмым чарнэн.

Тымык йүдыштö умбалнэ чодраштэ—ү-ү ү!—шоктыш.

— Мо шоктыш?—маныт имньэ пукшышо-шамыч, содор кыньэл шогалыт... Колыштыт...

— Ала пирэ? Эй, икшывэ-шамыч, имньыдам ончалза!

Кум икшывэ-шамыч шүлэшт куржын толыч.

Адак— „ү-ү-ö!“—шоктыш.

— Мо тыгай? Тидэ пирэ огыл...

Тыштэ мо гынат уло, —маныт кугу йэн-шамыч.

Кум икшывэ-шамыч имньэ ончаш куржын колтышт.

— Эй, кугызай, тушто ала кö шортэш, утэн кайа чыла... Айста тупақырак кайэн ончэна..

— Айста мийэн ончэна.

Йэн-шамыч чыланат йүк шоктымо мोगыршкыла кайышт. Чодра тұрышкö мийэн шуыч да, шогалыч.

— Чу... Мура... Шылшэ ала мо?

Чыланат шып лийыч. Йүд тымыкыштэ чодра гыч пэш кугу ойган йэн йöсланэн мурымо гай,

йүк шокташ тўнальэ. Мура койдымо йэн, мурмыжо дэнэ шортэш: пуйто йүд тымыкыштэ, пушэнгэ лонгаштэ шкэ ойгыжым пўтынь тўнбалам ойла. Йэн-шамыч шогат, кугун огыт шүлалтэ. Мура койдымо йэн, тудын йүкшö йырым-йыр чодра мучко шэргылтэш. Имньэ пукшышо йэн-шамыч колышт шогат, тыгай мурым колыт:

Чодра покшэл тумыж дэкэ,

Ачий, манын мийальым,

„Ой, эргыжат, толыч мо?“—

Манын мыйым ыш öндал...

Чодра покшэл пўнчыж дэкэ,

Авий манын мийальым,

„Ой, эргыжат, толыч мо?“—

Манын мыйым ыш öндал...

Чодра покшэл пистыж дэкэ,

Ватэм манын мийальым,

„Ой марийжат, толыч мо?“—

Манын мыйым ыш öндал...

—Тидэ шылшэ... Шылшэ дэч моло нимат огыл,—маныт йэн-шамыч. Шылшэ адак муралта:

Пурэн лэкиаш мэмнан суртшо

Чодра покшэл корэм улмаш.

Мэмнан ончышаш волькишо

Чодра пирэт улмашын.

Мэмнан малшаш тбшакшэ

Куп рэгэнчэт улмашын.

Öндалашаш ватынажэ

Шоргэнчэ кашкат улмашын...

Ү-ү-ү...

Мый винамат улам мо,

Кочкашэмжэ укэ гын?

Мый винамат улам мо,

Клат көргыш пурэнэм гын?

Мый винамат улам мо,

Кидэш күзым кучэнам гын?

Винаматым огыт шинчэ,

Айда содор йолышкэт...

Винаматым огыт шинчэ,

Айда содор кидышкэт

Күртньым вэлэ пэралтат...

— Чу!.. Шып!.. Колыштса, шкэ
илышыжым ойлэн мура...

Шылшэ йўк адак шэргылтэш:

Аза улмэм годымжэ
Авам мыйым рупша ыльэ,
Изши кугу лиймэкэмжэ
Ачам нумал коштэш ыльэ,
Лу ий шумо годымжэ
Йолташ-влак дэн модам ыльэ,
Коло ийаш лиймэкэм
Ватэм помыш возам ыльэ,
Кумло ийаш лиймэкэмжэ
Күртнѳ дэнэ кэпшылалтым,
Кумло вич ий тэммэкыжэ
Чодра корэм суртэм лийэ.
Ой, ачийжсат, авийжсат,
Орлыклан гын ыштэныт,
Шочын кушкын улам дыр,
Орлыклан гын шочынам...

Малышэ пушэнгэ лышташым
„лыж-ж“ тарватэн, изи мардэж
пуальэ, шылшэ мур йўкым күрльѳ.

— Мардэж тарваныш: эр пэлэш
йўр тўналэш,—манэш ик пўгыррак
марий.

— Шып лийза... Колыштса...

— Мардэжыштэ садыгак ыглаш
ок лий.

Шылшэ йўк адак рашэмэ:

Ой, пушэнгыжсат-шамычшат,
Ой, моторжсат-шамычшат!
Тэ колыштса мыйын мурэм,
Мый тыланда ойгэм ойлэм:
Кум ий годым почэла
Киндэ ыш шоч ик пырчат,
Кум ий годым почэла
Ларым ыш уж ик шурнат...
Кок ий годым илышна,
Шужымымак ыжна ужэ.
Кум ийланжэ варажэ
Қиндэ күзыш колдымо.
Йоча-шамыч, изи-шамыч,—
„Ачий киндым, ачий, киндым!“—
Манын-манын магырат.
Нуным ончэн, чаманэн,
Шортын шинча ватэмжсат.
Мом ыштыман? Куш пурман?
Кушто киндым гын муман?
Пойан дэкэ кайышым,
Пойан поктэн вэлэ лукто...

Шкэнан дэкэ тольым да,
Кугу күзым шумышым.
Пычкэмыш йўдиѳ тольо да,
Пойан клатыш кайышым,
Тувыраш онгам тўргалтэн,
Клат көргыш пурышым...
Нужна йэнгын пийалжэ дэч
Пий пийалат кугырак...
Окса сондык кычалшыла,
Йолэм дэнэ, кайшыла,
Ала мом гын чумальым...
Клат көргѳ кўдырчыла
Чумыр сургалтын кайыш...
Куржын улэн ыжым кэрт,
Кучышт мыйым пўтырэн,
Чадэ шучко чурмашкэт
Мыйым шындышт пэтырэн.
Кэнэжэ зрта, лум толэш...
Шошо шуэш, лум шула...
Пыл күза да, йўр толэш,
Кэчэ лэктэш, пыл шула.
Мэмнан ойгым йўр-лумат
Огэш кэрт дыр пытарэн,
Чэвэр шокшо кэчыжсат
Огэш кэрт дыр ырыктэн...

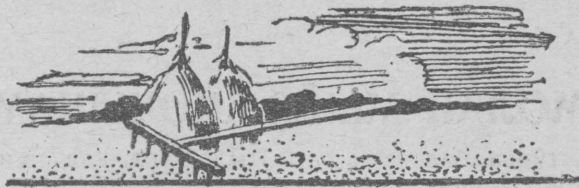
Йўр „лож“ оптал колтыш. Йўк
шоктыдымо лийэ. Имнѳэ пукшышо-
шамыч кугу кож йўмакэ содор
куржыт. Кугу кож чылт лэваш
гай: ик чўчалтыш йўрат ок витэ.

Кож йыр чумыргэн, имнѳэ пук-
шышо-шамыч, тамакам шупшын,
йатыр маркэ шинчат. Иктат нимо-
мат ок пэлэштэ. Шыжэ йўр шкэн-
жын кужу муржым мура, шўмыш-
кѳ ойгым, йѳсым йоктара.

— Кэрнак,—манѳэ пўгыр марий,—
нужна йэнглаш илаш йѳсѳ. Мыйы-
мат ўмаштэ Йапык кугыза тыгак
ыштыш. Мый ик сукуыр киндэ йѳ-
даш мийышым.—„Уна, киндэ тѳ-
выс, но тыланэт ом пу“—манѳэ.
Эх, кунам гынат тидэ ўчым савы-
рэм!

Ваштарэшыжэ иктак ыш пэлэштэ.
Чыланат вуйым кумык сакэн шин-
чат Шыжэ йўр йўрэш чарныдэ...

1908 ий.

КУЭ

Куэ! Мый тыйым пэш йбрэтэнам,
Садлан пѳртэм воктэнэ шындэнам,
Ныгѳ дэч ончыч шошым ужаргэт,
Ныгѳ дэч ончыч шыжым чэвэргэт.
Чыла пушэнгылан ой пушо,
Чыла пашам, ойгэм тый ужшо
куэ улат!

Изи чонгаштэ тыйым кулэнам,
Вара кондэн тышагын шындэнам.
Вуд оптымэм дэн тыйым иландар-
шым.

Тый кушкыч, кугу лийыч, куандар-
шыч

Изэргын чонжым. Мый ўмылыштэт

Пэрвой урокым тунэмам ильэ,
Тунэм ом шукто да шортам ильэ,—
Чылажымат тый тудым шинчэт вэт,
чыла ужнат!

Куэ! Мый кызыт тыйым ончалам,
Изи годсэм сайракын шоналам...
Тый адакат лийат чот кугурак,
Тый адакат лийат чот сылнырак...
Тунам вара ўмылыштэт шинчэн
Ом кэрт. Тый тунамат ончэн-ончэн
Ўмылышкэт канаш сай йэным пого,
Укшэтым шаралтэн, сылнэштын
шого.

1908 ий.

ШОЧМО МЛАНДЫМ ШОНЫМО

Йбратымэ мыландэм!
Шочмо-кушмо мыландэм!
Кэжэ тыйым мыланэм
Мондыктарэн кэртэш гын?
Кэжэ мыйым тый дэчэт
Ойырэнжэ кэртэш гын?
Кызыт мыйэ мўндырнѳ
Ўрдыж калык коклаштэ...
Тыйым шонэм мый эрэ,
Нигунамат чарныдэ.
Жапшэ толын шуэш дыр,
Адак мыйэ тый дэкэт
Тошто гайак мийэм дыр
Ўрдыж мўндыр вэр гычын.
Тыйым, шочмо мыландэм,
Адак тунам мый ужам,
Адак сылнэ шудэтым
Шыпак гына тошкалам.
Олыкышко ужаргыш
Тунам вара мый лэктам,

Пэлэдышын чэвэржым
Тунам вара мый кўрам.
Ужар сылнэ отышко
Тунам вара мый лэктам,
Кастэн сылнын мурмыжым
Шўшпыкыным колыштам.
Ага ўмбак сорла дэнэ
Тунам вара мый лэктам;
Кузэ чонлан сай чучэш
Кас лиймэшкэ тўрэдмэк!
Кузэ чонлан сай чучэш
Ший полдыш гай вуйаным
Чэвэр тутло сай уржам
Идымышкэ кондымэк!
Шочмо-кушмо мыландэм!
Кунам вара тый дэкэт
Ўрдыж мўндыр вэр гычын
Мыйжэ мийэн шуам гын?

1909 ий.

МОЛАН МЫЙЭ ШОЧЫНАМ

Күшнө, күшнө, тўнѡамбалнэ
Мыйын ушэм вошт коштэш,
Ужар-кандэ пыл йўмалнэ
Тыгэ куткыж, йыр пөрдэш.
Кўшыч кошташ чонгэштэн,
Кугу пўршө мыланэм
Кугу шулдырым пуэн,
Манын мыйэ муралтэм.
Пэш пичкэмыш вэт тўнѡаштэ!
Ом шыпланэ, омаг лўд:
Тулэм уло гын шинчаштэ,
Ок чактарэ мыйым йўд.
Кэчывалжат, шуч йўдишат,
Йэгат ёрыт, мый йолгэм,

Чыла вэрэ, кэч куштат,
Шокта мыйын раш йўкэм.
Чылам палмэ алэм уло:
Ожно лиймым мый шинчэм,
Лийшаш ончык мо гын уло,
Тудым чыла мый палэм.
Вийэм уло, куатэм,
Йўд пичкэмышым поктэм,
Тулэм уло, ситарэм,
Волгыдыжым мый кондэм.
Күшнө, күшнө, тўнѡамбалнэ
Мыйын ушэм вошт коштэш,
Ужар-кандэ пыл йўмалнэ
Тыгэ куткыж йыр пөрдэш.

1910 ий

РЭВОЛЬУЦО

Шэм пыл вузалын, шолын йыр пөрдэш.
Мардэж талышнэн толыканла пуалэш.
Пыл лонгаштэ тышкэ-тушко волгэнчэ коштэш,
Мом гын тынарэ тудо кычалэш?
Шыдын-шыдын кўдырчө мўгыра,
Мландэ лўдын кумдыкэш чытыра.
Ит лўд, мландэ: жаплан гына кэчэ пэтырнэн;
Шинчавўдшым йоктарэн, шэм пыл кайа эртэн.
Адак угыч кэчэ лэктэш, ырыкташ тўналэш.
Волгэнчэ, кўдырчө коклаш озон шочэш,
Илышылан тудо илыш вийым почэш.
Мландэ ўмбалнэ рэвольуцо лўшкалтэш,
Тошто тўнѡа чытыра, лўнгалтэш:
Йёрлыг кугыжа-шамычын тронычт, пытат,
Изэмыт пойан-шамычын вийышт, шулат.
Йыр ваш йўк-йўан шокта,
Көм гын кө мландэ гыч покта?
Иктыжэ сөрвалэн магыра,
Вэсыжэ шыдэшкэн кычкыра,
Кумышыжо куанэн йўклана.
Могай жап тыгэ чаклана?
Ит лўд, тўнѡа: тидэ эрык шочэш,
Тылэч вара ижэ ласка илыш толэш.
Тэгак ок лий кул, озат ындэ пыта,
Айдэмым гражданиным рэвольуцо шочыкта.

1920 ий

СҮАН ДЭЧ ОНЧЫЧ

„Окавий“ гыч ик ужаш

Тачэ кэчэ пэш шокшо; садлан ўдыр-шамыч Окавиыт кудывэчыштэ ладыра куэ йымалнэ погынен шинчат. Окавийын ўдыр йолташыжэ-шамыч польшкалаш толыныт. Йужыжо ташмам, йужыжо окам, йужыжо кудырым кучат, йужыжо тўр коч шуат, Эвика вэнэ тувырым тўрла.

— Акнаш тачэ толэш вэт?—манын йодэш Эвика.

— Толаш лийын ыльэ,—манэш Окави.

— Тый тудлан тидэ тувырым ит ончыкто кызыт: чиймэшкыжэ ынжэ уж.

— Ибра, шкэ ок уж гын, ом ончыкто,—манэш Окави.

— Окавийна ойлымыжым лачак шуктыш вэт,—манэш Лыстыви.

— Мом?—маныт ўдыр-шамыч.

— Кём йоратэм, тудланак марлан кайэм маньэ вэт? Тугак ыштыш: Акнашым йоратыш, Акнаш ланак кайа.

— Йоратыдэ кузэ марлан кайэт?—манэш Окави,—ик йэнгим йоратэ, вэсылан марлан кайэ... вара кузэ илыман?.. Шкэжэ ик йэн дэнэ лий, чонэтшэ вэсым шоныжо. Укэ... тугэ сай огыл.

— Тый пийалан улат, Окави,—маныт ўдыр-шамыч.

— Ындэ Окавийна вашкэ укэ лийэш... Тый дэчэт посна, Окави, кузэ илыман?—манэш Эвика,—тый дэчэт посна йосё лийэш. Кё дэнэ мый тыгэ кэлшэн илэн кэртам?.. Тый гайэт йолташ ындэ ок лий.

— Ит ойгыро, Эвика! Мый дэ-

чэм сай йолташымат муат,—манэш Окави,—ала, кё шинча, тыйат тидэ кэнэжым кайэн колтэт.

Эвика кугун шўлалта.

— Окави, йбра мо? Ташматым кучэн пытарышым,—манэш Лыстыви.

— Пэш йбра... тау, Лыстыви,—манэш Окави.

— Паша пытыш, ындэ муралтышаш вэлэ кодо,—манэш Лыстыви.

— Муралтышаш кодо гын, муралтэ!—маныт ўдыр-шамыч.

— Шкэдакшэ ом муро,—манэш Лыстыви,—айста пырля муралтэна.

— Айдыза,—маныт ўдыр-шамыч.

— Эвика, ындэ тый мастарлыкэш кодат, тўнал,—маныт ўдыр-шамыч.

— Могай мурым вара муралтэна?—манэш Эвика.

— Могайжым шкэ шинчэт...

Эвика тўналэш, молыжо почэшыжэ муро:

Олыкэт воктэнэ ошкыльымат

Курык сэрышкэ шуальым;

Сэр воктэнэ ыснэзгыжэ

Тачэ пэлэдаш тўнгалын:

Тачэ тудо пэлэдэи,

Эрла кўаш тўнгалэш...

Мэмнан танна Окавижэ,

Тачэ тыштэ улалэш,

Эрла укэ лийалэш...

— Кэчывалат эрта... мо Акнаш альбат ок тол?—манэш Окави.

Окавийын изи, Чази лўман, шу-жаржэ урэм гыч куржын пура.

— Акый, мый мом кольым,—манэш Чази.

— Мом?—манэш Окави, чоныш-тыжо „быр бур“ чучэш.

— Урэмыштэ, Шэмэч кува ой-ым шбраш кайэн, манын ойлат.

— Кө ойла?—манэш Окави.

Ўдыр-шамыч чыланат Окави-йым ончал колтат. Окави ошэмэш, чэвэрга... адак ошэмын кайа. Шин-чавүдшат „чыл-чыл-чыл“ койэш.

— Опанас ватэ дэнэ Пайбэрдэ ватэ ойлат. Пайбэрдын Пайди чодра гыч толшыла Элнэт куры-кэш ужын: Шэмэч кува тойа то-йалэн Элнэт вэс могырышкыла кайа, манэш...

— Кай, ала мом ойлыштат!—ма-нэш Эвика.

— Урэмыштэ тугэ ойлат,—ма-нэш Чази.

— Эй, Окави, ит ойгыро,—ма-нэш Эвика,—Акнаш садыгак Шэ-мэч кувалан ок ўнбанэ.

— Акашыжэ ок ўнбанэ... Ачажэ дэнэ аважэ, кө шинча, ала ўнба-нат?

— Акнашын ачажэ ушан: айда лийжэ йэнлан ок ўнбанэ, тудо Пайдуш изайлан вэлэ ўнбана,—ма-нэш Лыстыви.

— Тугэжэ тугэ да, Лыстыви, ала мо чонэмлан пэш нэлэ... Арака шагал логалмыланак ындэ Шэмэч кува сырыш ала мо?

Окавийын шинчавүдшат лэктэш.

— Акнашыжат ала мо вашкэ ок тол,—манэш Эвика,—толын шуэш гын, ойгэтым пушландара ыльэ...

Лыстыви шкэ шотшо дэнэ муро:

*Вита көргө алашажэ
Вор-чонэтым йўлалта,
Кашта умбал чывыжэ
Вараш чоным йўлалта;
Шэмэч манмэ куважэ
Мэмнан чоным йўлалта...*

— Ай, Лыстыви, тыгай мурым ит муро; тугакат Окави пэш ой-

гыра... Айдыза иктаж сайрак му-рым муралгэна.—манэш Эвика.

— Шкэ тўнал,—манэш Лыстыви. Эвика тўналэш. Ўдыр-шамыч мурат:

*Витльэ кыньэр шўртым шўдыршым,
Витльэ кыньэр выньэрым кушым,
Витльэ кыньэр выньэржэ дэн
Изылай вўдэтым лэвэдальым.
Изылай вўд тэмбал могырышто
Айдэмэ шочмаш вэр улмаш,
Изылай вўд тумбал могырышто
Кайык шочмаш вэр улмаш.
Кайык лаймык—мамык лаймык,
Мўндыр узэр—вучымо узэр...
Тыйат мўндыр, мыйат мўндыр,
Салам колтэн илаш сай.
Ой, Окавижат, ой, танжат!
Ой, чонжат, кумылжат!..
Мэ колтэна нўшмө тушэш,
Тыйэ колто пўкш тушэш...*

— Чын, ындэ Окави мўндыр уна лийэш... Кунам тудым вара ужы-на!—манэш Лыстыви.

— Окави, кузэ тунар мўндүрк кайэт?.. От лўд мо?—манэш Эвика.

— Акнашлан мый мландэ шб-рышкат кайэм,—манэш Окави.

— Тунарак йоратэт?

— Ом йоратэ гынжэ, марланжат ом кайэ,—манэш Окави.

— Акнашыжым йоратыдэжат ок лий: пэш сай,—манэш Лыстыви.

Окави шортын колга. Ўдыр-ша-мыч Окави йыр погынат, сьорас-тараш тьчат.

— Молан шортат, Окави? Эй, тудо Шэмэч кувалан лийын тынар ойгыраш!. Йумо пўрэн огыл гын, осал нымомат ыштэн ок кэрт.

Умбалнэ кўдырчө „дўр-дўр-дўр“ кўдырта, мландэ „дыр-дыр-дыр!“ чытыралтэш, мардэжат пуалэш... Йужышто „лўп-лўп-лўп“ чучалэш...

Ўдыр шамыч тўрыштым налын клат ончык кўзэн шинчыт.

1920 ий.

МҮКШ МУР

Кэчэ вэлэ ончалэш,
Омарта гыч лэктына,
Кэчэгутак, кас лиймэш,
Паша дэнэ тыршэна.

Паша дэнэ илэна,
Пашам мэжэ моктэна:
З-ж-ж-з-з-ж-з...

Чашкэрлаштэ, олык мучко
Му пэлэдыш пэлэдэш.
Тушкан лэктын, мэжэ тушко
Чонэштэна иквэрэш.

Паша дэнэ илэна,
Пашам мэжэ моктэна:
З-ж-ж-з-з-ж-з...

Паша дэчын она чакнэ,
Йосё дэчын она лүд,
Чонэштылына, она чарнэ,
Йыр-ваш уло шэрэ вүд.

Паша дэнэ илэна,
Пашам мэжэ моктэна:
З-ж-ж-з-з-ж-з...

Өрканымым она шинчэ,
Пэш чытамсыр мэмнан вүр.
Эр лупсыжо йөршөш чинчэ,
Аптырата лачак йүр.

Паша дэнэ илэна,
Пашам мэжэ моктэна:
З-ж-ж-з-з-ж-з...

Тачэ кэчэ пэш чэвэр:
Йолташ-шамыч, ызгалтса,
Пэлэдалын саска вэр,
Тужак шинчын лүнгалтса!

Паша дэнэ илэна,
Пашам мэжэ моктэна:
З-ж-ж-з-з-ж-з...

Пэшак танглэ мэмнан йэш,
Ик сай ойым кучалэш:
Чылан иктым аралман,
Полшо иктэ чылалан!

Паша дэнэ илэна,
Иктын-вэсын полшэна:
З-ж-ж-з-з-ж-з...

1928 ий.

МЭМНАН МУР

Марш

Йошкар тистэ, күш нёлталт!
Шэмэр муро, чот йонгалт:
Колхоз пасу шэргылтмэш,
Шэм чодыра сургалтмэш!

Күртнөб рад дэн тошкална,
Тушман лүдын чытыра.
Мэмнан ончык каймына
Тоштым йөршын пытара.

Тырын-түрын тошто йал
Колэктив дэн түзлана.
Шэм кожлашкэ тый ончал,—
Завод тўнык йўклана.

Колхоз нур дэн у завод
Большевикла ўчашат:
Иктат вараш огэш код,
Тэмаш планым пэш тыршат.

Кумда пасу ужарга,
Завод кбргө мугыра,
Эрта корно дэн обоз
Тулла пыжа паровоз!

Йошкар тистэ, күш нёлталт!
Шэмэр муро, чот йонгалт:
Сэсэрна шэргылтмэш,
Пўтынь тўнья сургалтмэш!

1931 ий.

*Звэнигэ районьшто водопровод ыт-
тышэ ударник-влак дүмэш. АВТЫР*

Йошкар-Ола 1935 ий, 5 декабр.

ИЛЫШЭ ВҮД

Прологан, кум кыдэжан драмэ

ПРОЛОГ

ИКЫМЫШЭ СҮРЭТ

Урэм мучаштэ ик вэлнэ чаплэ у
пөрт, вэс вэлнэ шүкшү пөрт. Йал
вуйышто кў курык: курык йўмалнэ
кугу куп. Мучко кў килтэш: кугат,
изиат уло.

Йанык кугуза шүкшү пөрт ок-
нам пудала. Воктэнжэ шүкшү ту-
выран, чара йолан изи рвээ шор-
тын шога.

Йанык. Мэмнан йалым овдак кар-
гэн... Кочайак тугэ ойла ыльэ...
Тэвэ ик сурт йэшаралтэ, вэсэ пэ-
тырналтэ... Мэмнан йалыштэ эрэ
тугэ: иктэ посна лэктэш, вэс сурт
пусташ колэш.

Чаплэ сурт гычын Онтон лэктэш.
Трупкам пурлын Йанык кугузам
ончэн шога.

Йанык. Мый вэт мызар ойлэм:
„Посна идалэк, пырля илыза“, ма-
нам. Укэ, кэлыштараш ок лий. Он-
тонланат тэвэ мызар кана ойлэнам:
„Посна ит лэк, у вэрэш суртым ит
ыштэ“... Тудо ўскырт йэн ойым
колыштэш мо?

Онтон. Кыстынчин суртшо пэ-
тырнэн манын мыйым титаклаш ок
лий. Кыстынчин суртшо альэ йөр-
шынак пэтырнэн огыл. Кыстынчи-
нын эргыжэ кодын.

Йанык. Кандаш йааш рвээ сур-
тым кучэн кэртэш мо? Мўшкыр-
жэ тэмашат ала кушко кўтышко
пуаш вэрэштэш.

22

Онтон. Тый тэвэ „мэмнан йалым
овда каргэн“ манат, а мый манам;
„Кыстынчим йумо каргэн“... Чэркэ
чийалташ оксам погышна, Кыстын-
чи ик урымат ыш пу, сүрэм кў-
сылан погыш на—адак ик урат укэ...

Йанык. Улыжо ўмбач ок пу гын,
сай огыл, чылтак укэ гын, мом пуа?
Укэж дэн вэлэ мо, адак чэрлэ ыльыс.

Онтон. Чэржымат тудлан йумо
йазыкшэ вэрч колтэн.

Йанык. Мо вэрч колтэн, йумо
шкэ вэлэ шинча... А тый тэвэ йа-
зыкым пырчат от шоно. Чўдыжлан
кэч ик пут ложашым пуэт ыльэ
гын, Кыстынчи ок коло ыльэ. Вўд
шорышто ложаш налаш Вэсйалыш
миймашэшыжэ чэрланэн тольо да,
ыш тёрланэ.

Онтон. Мый ом пу ыльэ мо? Пуэм
ыльэ, сайынак йодэш гын. Йозак,
альэ моло роскот толэш гын, кў
полша? Мый... Мый иктымат лук-
тын ом кудалтэ: кўлан тэнгэ, кў-
лан кумыт, кўлан визыт—эрэ пуэм...
Йужылан лу тэнгэ маркэат пумэм
уло.

Йанык. Тидыжэ чын. Ожно Ёр-
чёмой кугузат калыкклан пэш пол-
ша ыльэ Полшымыжлан иктыным
шудыжым сола, вэсыным куклэм-
жым ўда, кумышыным тэрысан ана-
жым тўрэд налэш ыльэ...

Ушдымо Васли тёрштыл-тёрштыл
куржын толэш.

Васли. Толыт, толыт, толыт...

Йанык. Кө толэш?

Васли. Толыт, толыт, толыт! (*Төр-штылын умбакэ куржэши*).

Йанык. Орадэ гын орадэ... Ала мом кычкырэн куржо.

Умбалнэ онгыр йүк шокташ тў-налэш, эрэ чаклана.

Онтон шинчажэ ўмбалам кид-шым кучэн онча.

Онтон. Кэрнакак толыт... Пурак вэлэ кынбэлэш... Кө толэш гын?

Йанык. Мыланна күлэшланак он-гыр дэн огыт тол дыр? Оньой, кайэна... Төралан тупэтым ончык-то, манэш ылэ ачай.

Оньой. Мый ом кай, мый шкэ-нан дэк пурэм.

Йанык. Куш пурэт, мый омса-жымат тўкылэнам... Окнамат, уна, пудалышым...

Оньой. Мый шкэнан дэк пурэм... Поч омсам...

Йанык. Почаш ок лий, Оньой.

Оньой. Кугузай, поч (*шортэши*).

Онтон. Мом магырэт. Ик кана пудалмэк куш почаш. Тэвэ мый ты-йым! (*Оньой дэж чак мийаши тўна-лэши*).

Оньой. Кугузай, ит пу. (*Йанык шэнгэк шылэши*).

Йанык. Кайэна, Оньой, мый туд-лан тыйым ом пу.

Йанык кугуза Оньойым вүдэн кайа. Пасу капка дэнэ пар имнэ дэн кудал толын шогальэвэ. Иам-шык „тпру“ манэ.

Урэднык (*Сцэнэ шэнгалнэ*). Им-ным лувуй дэк шогалташ. Пус-кай йукта, пуша, шудым, шульым пускай пуа... Вот кузэ... Господин профессор, вот самый лучший дом..

Онтон. Иван Иванович адак мо-гай йэным конда?

Профэссор дэн урэднык толыт. Урэднык чэмоданым нумалын.

Урэдн.ык. Онтон Сэмоныч, минь тинь дэк кугу унам кондэм.

Онтон (*ушыым налын*). Унам мэ куанэн ваш лийына.

Профэссор. Найдется ли у вас чистенькая комната?

Урэднык. Какже, какже, госпо-дин профессор! Я все могу. Все

устроим, все обладим, одним сло-вом, найдется. Да.

Онтон (*капкам почэши*). Пурза, пурза... (*Профэсыр пура*). Иван Ива-ныч, пачэрлан мызар йодаш?

Урэднык. Шкэ пуа (*Пура. Почэ-шыжэ Онтон пура*).

Изиш лиймэкэ курык ўмбакэ На-таль дэн Николай Андрэйич то-лыт. Николай Андрэйич тура сэр тўрэш шогалэш.

Николай. Ончал, Наталь, чодра ўмбак, могай сылнын койэш. Тидэ вэр гыч Элнэт ончаш мый пэш йо-ратэм.

Наталь. Тый тугэжэ тышкэ Эл-нэт ончаш коштат улмаш. Мый, орадэ, тый мыйым ужаш толат шо-нэм... Йонлыш лийнам улмаш... Чэ-вэрын. (*Ўлкө куржэши*).

Николай. Шо о, Наталь. (*Пок-тэн шуэши*). Молян тыгэ кайэт?

Наталь. Мый омэм денат тыйым вэлэ ужам... Мый минутым шот-лэн тыйым вучэм, а тый Элнэтым оңчэт.

Николай. Орадэ, Наталь, молян сырэт Пўртысын сылнылыкшэ мэ-нан шўмышкө ласкалыкым пурта, пўртысын сылнылыкшэ иктына-вэ-сынам адак утларак йоратыкта. Ты-гай сылнэ пўртысыштө мэмнан чо-на йывырта... Мэ, Наталь, пийалан улына.

Наталь. Мый пийалан улам. (*Ни-колай Андрэйичын вачышкыжэ вуй-жым пышта*).

Николай. Тыгай пўртысыштө чы-лан пийалан лийман... Но, ончал, Наталь, йырвашэт, эртак орлык, шужымаш, чэрланымаш, колымаш...

Наталь. Молян тый тидым ой-лэт? Мэ пийалан улына, моло дэнэ мэмнан мо паша?

Николай (*шэнгэк чакнллта*). Мо-гай пэшкыдэ чонан улат тый, На-таль.

Наталь. Йонлыш ойлэт, Мику, мый пэш пушкыдо чонан улам, ты-ланэт мый нигузэ сырэн ом карт... (*Николай Андрэйичым ондалэши*).

Профэссор дэн урэдник урэ-мыш лэктыт. Почэшышт Онтон лэк-тэш.

Урэдник. Вот Вам толмач, зна-

чит-с. Господин профессор, конечно, да-с, хороший переводчик, конечно-с. Учитель из соседней деревни.

Николай Андрэйич профессор дэн пургэчылана.

Профэссор (шлапам нёлталэш). Скажите, а Вы хорошо знаете черемисский язык?

Николай. Я черемисин.

Профэссор. Но можно быть черемисном, и не владеть языком.

Николай. Не беспокойтесь, господин профессор. Родную речь я знаю и в совершенстве владею ею.

Профэссор. Прекрасно. Будем знакомы (*Николай Андрэйичлан кидым пуа*). Я—профессор, моя специальность этнография во всем ее многообразии, начиная с изучения эволюционного изменения общественных форм и кончая антропологическим синтезом. Вы понимаете меня, уважаемый? В вашу страну я приехал не из праздного любопытства. Моя цель — изучить Ваш народ, познакомиться с обычаями и нравами вашего народа, познать его устную историю, его далекое прошлое, дошедшее до наших дней в обрывках преданий. Я чрезвычайно рад нашей встрече и попрошу вас быть моим гидом, моим консультантом и переводчиком.

Николай. К Вашим услугам, господин профессор. Я охотно помогу во всем, чем буду полезен в вашей работе. Признаться, профессор, я и сам интересуюсь своим народом, его прошлым и настоящим. Я влюблен, господин профессор, в то, что вас интересует.

Урэднык. Могу подтвердить, господин учитель конечно-с влюблен действительно-с. Да-с, в одну... одним словом, понимаете.

Николай. Господин урядник, я просил бы Вас не вмешиваться не в свое дело.

Урэднык (*Сырэн*). Вы-с, господин учитель, конечно-с, не очень! Одним словом, понимаете-с.

Профэссор. Вы, урядник, свободны. Разрешите поблагодарить Вас за оказанную любезность (*Кү-*

сэнжэ гыч тэнгэм луктын урэт-нык лан пуа) Всего хорошего.

Урэднык (*тэнгэм налын под козырьок ышта*). Рад стараться, господин профессор! (*салтакла савырнэн шогалын, Онтон дэк мийэн шогалэш*).

Николай. Ит ёпкёлё, Наталья, мый ик жаплан профессор дэн пырля кайэм.

Наталь. Пэш шуко ит кошт...

Николай. Я к Вашим услугам, профессор.

Профэссор. Пойдемте (*Николай Андрэйич дэн кайат*)

Урэднык. А могай учитель... А! Минь тинь дэн по другому кутырэн моштэм... Тэвэ кузэ... Калык пэш пужлэн, Онтон Сэмоныч, Вот Иван Тарасов алыат зэмский сбор тульэн пытарэн огыл... Йэсли адак ок пу, погожим ужалаш күлэш. Тэвэ кузэ (*кайа*).

Онтон. Кузэ, ўдырэм, вара учительын ватыжак лийэт мо?

Наталь. Укэ гын, молан мый кок классан школышто тунэмынам?

Онтон. Учитыыл мланча кид огыл. Мый тыланэт вэс качым мунам.

Наталь. Кём?

Онтон. Саватий Зосимычым.

Наталь. Мый Саватий Зосимычлан ом кайэ.

Онтон. Иктаж кок ий гыч Саватий кугу тийак лийэш. Шымлу вич тэнгэ жалывым налаш тўналэш.

Наталь. Николай Андрэйэвич инжэньэр лийэш. Вэс ий тудо тунэмаш кугу школышко кайа.

Онтон. Кугу школышто тунэмаш кугу окса күлэш.

Наталь. Николай Андрэйэвич олаштэ уроким пуаш тўналэш. Адак тыйат вэгычлан изиш полшэт.

Онтон. Йэнлан полшаш мыйын уто окса укэ...

Наталь. Укэ гын, ок күл.. (*Кайа*). Ушлымо Васли тёрштылын толэш. Онтоным чурек шуралта. Онтон йурт лийэш.

Васлий. Мы-мы-мыйын агамат н-н-нал.

Онтон. Ак, каварэн кэртдымэ, тыйын могай агат уло?.. Кай тыжэч! (*Чумалэш*).

Васлий (*ордышкө төбришталта*). Мы-мы-йын аням М-м-м-аркан ага д-д-д эчат ч-ы-ы-аплэ. Мы-м-аркан уло мы-мы-мыландыжым ч-ч чумыр н-н налынат, мы-мыйын ик анямат ынэт н-ннал...

Онтон. Мом магырэн шогэт? Ву-йэтым шэлам...

Васлий. Онтон—тон, тон, пөр-ня вуй тон, тон. (*Куржэш. Куржшыжл а урэднык дэк мийэн пэрна*). Оп!..

Урэднык. Пошол, дурак! (*Шу-кал колта*).

Урэднык Тарас Йываным конда.

Васлий. Урэднык—пургэднык. (*Куржэш*).

Онтон. Күлэшым ойлаш гын, пыкшэ ойла, лүмдылаш гын, ик пырчат ок мугэдалт, каварэн кэрт-дымэ.

Тарас Йыван. Орадэ гын орадэ. (*Воштылэш*).

Урэднык. Тиньжэ мом воштылэш—а? Минь тиньым тунуктэм, подлэц эдакий... Тэвэ кузэ. Арака йуаш окса уло, а йозак тульаш укэ.

Тарас Йыван. Иван Иваныч, йумо да тый, колто, кызыт нигузэ түлэн ом кэрт, таза ом ул.

Урэднык. Могай таза от ул. Йолко улат, шуко малэт. Минь омэтым почам. (*Тарас Йываным совэн колта*). Тэвэ кузэ!

Тарас Йыван. Онтон изай, йумэман шогал, кок тэнгэ оксам пу. Кодшо йозаклан, уна, чуриктарэн.

Онтон. Колэт гын, парымэтым кө түла?

Тарас Йыван. Ёмаштэ куклымо аням уло.

Онтон. Айда пөртышкө, тыгай пашам урэмыштэ ышташ ок лий. (*Кумытынат урэм гыч пурат*).

Изиш лиймекэ профэсыр, Николай Андрэйич, Йанык кугуза толыт. Шэнгалнырак ушдымо Васлий, түльыжгө шинчан, кугологаран ватэ койыт.

Профэссыр. Дегенерация... Полнейшая дегенерация... Зоб, малярия, трахома, грязь, нищета... Идиоты, кретины... У этого народа

нет никакого будущего. Обреченные люди.

Йанык. Мэмнан йалым овда каргэн, „коло сурт дэч утыжо ынжэ түлө“ манын. Мый йомакшымат шинчэм...

Николай. Профессор, вот этот старик замечательный сказатель. Если желаете, я спрошу его рассказать старинную легенду про овда. Это миф о том, как в неглубокой древности был проклят марийский народ.

Профэссыр. Любопытно. Прочтите. (*Сэрыш книшка дэн карандашым луктэш, кү түр үмбалан шинчэш*). Кстати предупредите его, чтобы он рассказывал медленнее. Я запишу это сказанье, а вас попрошу перевести мне как можно точнее до одного слова легенды.

Николай. Постараюсь, господин профессор. Ну, кугузай, йомакэтым ойло, только ит вашкэ.

Йанык. Түн годым мэмнан йал пэш сайын илэн, калык таза улмаш, чыла ток улмаш... Кочай тыгэ ойла ыльэ...

Пычкэмшалтэш¹.

КОКЫМЫШО СҮРЭТ

Эркын волгалтэш. Кү курык гыч йандар памаш йога. Куп олмышто кугу йэр йылгыжэш. Эр ўжара койэш.

Илалшырак мари дэн самырык мари толыт. Коктынат ару калкылан, пэнгыдэ кид-йолан, йандар шүргөвылышан улыт.

Илалшэ мари. Эргым, эр ўжара йэда памашыш толын йў... шүргэтым муш, пылышэтым эрыктэ, шинчатым шўалтэ... Тыгай эр годым памаш гыч илышэ вўд йога... Кэчэ ырыктымэкэ, йэрыштэ йўштыл. Вара тыланэт йэн шинчат ок воч, йылмат ок пурылт. Тыйым йўштат кылмыктэн ок кэрт, шокшат когартэн ок кэрт.

Рвэзэ мари. Мыйым кызытат нэгэат сэнэн ок кэрт. Ончал, ачий,

¹ Йалыштэ шындымэ годым Йанык кугузам модшо артист 2-шо сүрэтыштэ ончыктымым шкэ мутшо дэн кўчыкын каласэн кэртэш.

ужат, уна маска кайа. Мый маска-
ланат вуйым ом пу. (*Куржэши*).

Илалэш мари (*онча*). Орадэ ик-
шивэ... Маска дэнэ пижэ вэт... Мас-
кажэ, маскажэ могай... Изи алаша
гай уло.. Тавадан шогат... Ой, эр-
гым... Маска лыдырта.. Полшы-
шаш... (*Кайнэжэ*). Ок күл.. Шкаг
сэна.. Маска лунчырга... Ох.. Укэ..
Кэртэ...

Рвэээ мари (*толэш*). Ончо, ачий,
маска пытыш... Коваштэ ньыкта-
шыжэ ындэ тыйын пашат, нагга-
йашыжэ полшэм. (*Коктынат ка-
йат*).

Кылмэ муж (*толэши*). Ж-ж-ж...
Могай патыр мари... Маскам кузэ
тодышт опытыш... Путырак патыр...
Садланак тудым йумын ўдыр йо-
рата, кэчын мландэ ўмбаке вола...
Кэрэмэт каваштэ тэк нэр йўмалэ-
тым нүлэн кошт: тыланэт йумын
ўдыр ок тўкнө... Ж-ж-ж... Мыйжым
гын, йумын ўдыр огэшат ончал..
Ж-ж-ж... Эқ, тидэ марим кучэн ик
кана тыгэ чытырыктышаш ыльэ..
Ж-ж-ж... Тунам вара кылмэ мужым
нала ыльэ... Укэ, вий ок шуто..
Ж-ж-ж... Кэчэ лэктэ аман. Кэчэ йол
мыланэм ок кэлшэ. Ж-ж-ж... Ку-
пышто кийак лонгаштэ, рэгэнчэ
кўргыштө вэлэ сай. Ж-ж-ж... (*Кайа*).

Курык сэрысэ рож гыч кок овда
лэктыт. Ёпышт йол коптак дэк шу-
мэш кэча, йолышт тупуй—таганжэ
ончылкыла, парнэжэ шэнгалныла.
Иктыжэ—шонго, вэсыжэ—самы-
рык.

Самырык овда. Кэнэжым млан-
дэ кўргыштө илаш йөсө, мландэ
ўмбалнэ вэлэ сай.

Шонго овда. Мэмнан илымэ вэр-
на томат мо? Йыраваш тўрлө-тўрлө
кў йылгыжэш... Ёстэлна, тэнгылна
йандар ший. Кэчэ олмэш чинчэ мок-
лака волгалт кэча.

Самырык овда. Тўрлө-тўрлө кў-
этат, шийэтат, чинчэтат чэвэр кэчэ
дэнэ ок тагашэ. Ончал, йыр-ваш
могай сылнэ вэр!.

Шонго овда. Сылнэ вэрлан куа-
наш тый айдэмэ улат мо? Овда
улына гынат, йумын тукумжо улы-
на вэт!.. Йумын шольыжын ўдыр-
жө улына!..

Самырык овда. Йумо молан мэм-
нам тыгэ ашна? Тудо мыланна мо-
лан тынар сырэн? Кувэшкэ мэ тыгэ
илэн коштына? Туддэч йоддэ млан-
дэ ўмбак волэн улына гын, вара
мо лийын? Шкэ ўдыржат коштэ-
шыс... Тудымат кавагыч молан пок-
тэн ок колто?..

Шонго овда. Шыпланэ, орадэ..
Йумын пашажым тый тэргэн от
кэрт!.. Ончал тэвэ, тушто мо ко-
йэш?..

Самырык овда (*куанэн*). Ош им-
нына койэш аман!.. Айда алак ку-
далыштына... Имным кушкыж ку-
далышташ мый пэш куанэм!..

Шонго овда. Куанэт гын, айда
кайэна... Имньэ дэн кудалышташ
мыйт йбратэм! (*Кайат*).

Кўшычын пушэнгэ парча лонга
гыч, порсын лўнгалтышэш шинчын,
йумын ўдыр вола. Вошышыжла
мура:

Умыр мардэжэт пуалэш,
Лыстан пўнчэт лўнгалтэш.
Лыстан пўнчын парчашыжэ
Писэ урэт модалэш.
Лыстан пўнчын укышытыжо
Порсын лўнгалтыш кэчалэш.
Тудо порсын лўнгалтышэш
Чэвэр ўдырэт лўнгалталэш...

Йумын ўдыр (*лўнгалтыш гыч
тўршталта, курык сэрыш шога-
лэш*). Эй, мландыжат могай сай:
тэвэ ши гай йандар памаш йога,
йэржым ончэн шэрэт ок тэм, ку-
рык ўмбақшэ күзэт гын, ала кушко
койэш!.. Йыраваш сылнэ дэч сылнэ
пушэнгэ кушкэш... Мландэ ўмбак
волыдэ нигузэат чыташ ок лий...
Кузэ чытэт: тыштэ рвэээ мари уло
вэт... Шинчашкыжэ ончалат, кавала
койэш; ондалэш гын, каважымат
мондэт... Изи тумо гай пэнгыдэ,
йактэ пўнчө гай ару!... (*Лўнгалты-
шышкыжэ шинчэш, лўнгалтэн-лўн-
галтэн мура*):

Каваштэт шўдырэт шуко уло,
Мландыш шумэш волгалтэш;
Мландэ ўмбалнэ саскажэ шуко,
Кавашкэ шумэш ўпшалтэш.
Мландэ ўмбалнэт ик мари уло,
Мыйын човэшэмак пижалэш...

Рвэээ мари (*толэш, йумын ўды-
рым ончалын, муралтэн колта*):

Шинчат йандар шўдыр гайэ,
Шўргэт чэвэр полан гайэ,

Капэт ару шымавуч гай
Удэт ошо, ош кылаш гай...
Шочын от ул ава дэчын,
Волышо улат кава гычын.

Йумын ўдыр (*лўнгалтыш гыч тўршталта, рвзэз мариийым ўнда-лэши*). Мо пэш шуко вучыктэт? Мый шангак волэнам... Ачам мыйым кэрэмэтлан марлан пунэжэ... Мый кэрэмэтлан ом кайэ, мый тыйым йўратэм... Ындэ кавашкэ мый мўнгтэш ом кайэ, тый дэкэт йўршын волэнам... От ўнанэ гын, ончо: лўнгалтышэмат мўнгў колтэм. (*Лўнгалтышым рўзалта, лўнгалтыш л:ўшкў кўзэн кайа*).

Рвзэз мари (*йумын ўдырым ўнда-далэш*). Йўршын волэнат гын, пэш йўра: мыйат тыйым пэш йўратэм... Тыгай чэвэрим кузэ от йўратэ?..

Йумын ўдыр. Йўратэт гын, мыйын волымэм молан вучэн ыжыч шого? Мыйын волышашэм мондэнат мо?

Рвзэз мари. Эй, кумылэм! Ты-йын волышашэтым кунам мондэм!... Колышт, мый молан вараш кодмэм каласэм... Мэмнан ош имньына, мызар гана пасушко колтэна, эрэ пўжалтын, нойэн мийа... Ачий вара оролэн. Мэмнан ош имньынам овдашамыч кужкыж коштыт улмаш. Садлан имньэ тупэш ачий кишым тушкаш шўдыш. Кызыт мый имньэ тупэш кишым тушкэн колтышым. Ындэ овдашамыч имньэ тупэш пижын йалышкэ мийдэ огыт код. Вара нунылан ачий ушым пурта.

Йумын ўдыр. Уна, ончо, ончо!.. Коктын тупэ-тупэ вэлэ шинчын улыт, кузэ кудалыт!

Рвзэз мари. Ындыжэ нуным ош имньэ йалышкэ нангайдэ ок код... Айда, кумылэм, ындэ ачий-авый дэк кайэна.

Йумын ўдыр. Айда кайэна... (*Кайат*).

Кэрэмэт (*толэш*). Тыштат укэ... Кушко кайэн?.. Кунамсэк кычалам, нигуштат укэ... Йумо кэлшэн, ўдырым вэлэ сўрастараш кўлэш. Сакчэ шамыч каласышт: „ўдыр мландэ ўмбак волыш“—маньыч.. Кызытрак ўдыр ала молан мландым йўраташ тўналын: тutyш мландыш

коштэш... Марлан налам гын, тудым тыгэ вольнашкэ ом колто: ўдрамашым пэнгыдын кучыман!... (*Йыр ончылтэши*). Кушто кычалман? (*Изиш шонэн шога*). Пэлаш дэч посна илаш йўсў: йўд шуэш, омо укэ, кэчывалым паша ок ушно!..

Овда йўк. Ой!.. ой!.. Пуштэш!.. итэ!..

Кэрэмэт (*йўк шоктымо вэлыш онча*). Мо томаша?.. Овдашамычым мари молан тыгэ поктылэш?.. Тышкыла куржыт... Пушэнгэ лонгаш шылын шогалшаш. Тужэчын ончышаш, мом толашат?.. (*Кайа*).

Изиш лимэкэ овдашамыч магырэн-магырэн куржын толыт. Почэшышт кужу ровым налын, мари поктэн куржын толэш. Овдашамыч утлаш тўчэн пушэнгэ лонгаштэ куршталыштыт, вара рожышышт пурэн кайат.

Мари. Упф... Чылт нойэн пытышым... Каргымэ шамыч!.. Нунылан кудалышташышт мый имньым ашнэм улмаш. Имньэм йўршэш йарныктарэн пытарэныт... Нинэ каргымэшамычлан лийын шэшкэ денат мутланэн ыжым кэрт... Мўнгыштў вучат, кайаш... (*Кайаш тарвана*).

Шонго овда (*вуйжым рож гыч луктэши*). Мари, каргымэ лий!

Мари (*савырнэн шогалэши*). Мо-о!..

Шонго овда. Каргымэ лий! Мэмнам, йумын тукумым, тыгэ кырымэтлан курымэшэт пурым ит уж!.. Шочшэтат, шочшэтын шочшыштшамычат, нунын шочшыштат каргымэ лийышт!.. Коло йэш дэч утыжо тукумэт ынжэ тўлў... Ўмырэт мучко мэрчэн, тўлыжгэн илэ...

Мари. Адак мом магырэт!.. Шаггал вэрэштэ мо?.. (*ровыжым нўлталын куржын мийа*: Овда рожышкыжо пурэн кайа. Мари кўйым гына лупшал кодэши). Каргымэ шамыч, альэ магырат!.. Нунын почэш куршталыштын пашамат кодо... Кайшаш... (*Ровыжым ўлык кудалта, кайа*).

Кэрэмэт (*толэш, овда рож дэк мийа*). Овдашамыч, овдашамыч!.. Лэкса, мари кайыш.

Самырык овда (*вуйжым луктэи*)
Тый кө улат?

Кэрэмэт. От палэ мо?.. Мыйкэрэмэт улам... Мари дэн мом толашышда?

Самырык овда (*чарашкэ лэктын шогалэи*). Орадэ мари имныжым чаманэн...

Шонго овда (*лэктэи*). Имныжэ салыгак йара коштэш.

Кэрэмэт. Тыйжэ молан тудым тунарак чот каргышыч Шочшыжын шочшыштгэ каргышыч. Тудо тэмдам тунарак чот кырыш мо? (*Самырык овда ұлычын марийын ровыжым налэи, кэрэмэтым тупгыч «шроп» лупшалэи. Кэрэмэт «йурт» тёриталта*). Ой!.. Молан тыгэ кырэт?..

Самырык овда. Тый иккана пэрымымат от чытэ...

Шонго овда. Мэмнам иккана вэлэ ыш пэрэ вэт...

Самырык овда. Мыйым тыжэчэ-мат пэрыш, тыжэчэ-мат пэрыш, тыжэчэ-мат, тыжэчэ-мат, тыжэчэ-мат!.. Могырэм альбат пучышта...

Шонго овда. Тыгэ тотолэн шогаш мыланна ок йөрө... Мэ ындэ тэгак тыжак огына код. Мэ тыжэчын куснэн кайэна. Погынам погаш күлэш.

Кэрэмэт. Кушко кайэда?

Шонго овда. Мари илыдымэ вэрышкэ. Чүкшө курыкышко...

Кэрэмэт. Тэ коштышлада иктаж вэрэ йумын ұдырым ыжда уж?

Самырык овда. Ужна.

Шонго овда. Чытэ, коклаш ит пурол. (*Кэрэмэтлан*). Йумын ұдыр ұдыр огыл: тачэ тудо ватэ лийын... (*Самырык овдалан*). Айда кайэна. (*Рожыш пурэн кайат*).

Кэрэмэт (*өрын шога*). Мом маньэ?.. Күзэ маньэ?.. Ватэ лийын, маньэ?.. Көн ватэ лийын?.. (*Умбаке онча*). Тушто коктын толгыч койыт.. Кө шамыч?.. Иктыжэ ұдыр ала мо?.. Кэрнак ұдыр... Вэсыжэ кө?.. Вэсыжэ рвэээ мари аман... Удыр марийын ватыжэ лийын мо?.. Пэш мутланэн-мутланэн толыт... Пушэнгэ шэнгак шогалшаш, колыштшаш: мом ойлат?.. (*Кайа*).

Изиш лимэкэ рвэээ марий дэнэ йумын ұдыр толыт.

Рвэээ мари. Мландэ ўмбалнэ илышлан, тидэ памашыш толын, вўдшым йўдэ, шўргым, шинчам, пылышым мушдэ ок лий. Эр ўжара годым тидэ памашыштэ илышэ вўд йога. Илышэ вўд йўшө йэнгым ни-могай чэрат пызырэн ок кэрт.

Йумын ұдыр (*рвэээ марим ондалэи*) Ой, чукайэм, мый тыйым пэш йбратэм: эр ўжара гай тыйын түсэт. казначи гай тыйын ушэт...

Рвэээ мари. Эр ўжара гай моторжо тый шкэ улат. Тыйын кидэт умыр йуж гай лывыргэ, тыйын тўрвэт мөрө вўд гай.. Молан мыйым йбратэт?..

Йумын ұдыр. Ой, чукайэм, тый дэчэт мотор нэгат укэ.

Рвэээ мари. Ой, кумылэм, тыйын мутэт чинчэ гайэ.. Шкэ пийалэм-лан шкэ ом ўшанэ: ала мо иктаж гана мыйым кудалтэн кавашкэ мөнгө кайэн колтэт шонэм.

Йумын ұдыр. Ой чукайэм, молан тыгэ ойлет?.. Тый дэчэт мый ни-гунамат ом ойырло... (*Мура*).

*Кўзалалыым—кў курык,
Волалалыым—мөр олык...
Курык ўмбач кө вонча?..
Мөрө кочдэ кө чыта?..
Ой, марийэм, чукайэм,
Ой, моторэм, чэвэрэм!..
Мөрө кочдэ кум ий чытэм,
Тыйым уждэ омак чытэ...*

Кэрэмэт (*лэктэи*). Ха-ха-ха... Пэш кэлша... Пэш онай... Йумын ұдыржө мландэ ўмбака волэн айдэм дэн коштэш, айдэмым ондалэш, айдэмылан шкэжым ондалыкта... Пэш онай!..

Рвэээ мари. Тый кө улат?

Кэрэмэт. Мый йумын изажын эргыжэ улам! Мыйын лўмэм Кэрэмэт! Тўнбаштэ пэл кучэмжэ мыйын... Тый тидэ ұдырым, мыйын налпашлыкым, молан шакпэмдэнат? Шакшэ кидэт дэн тудын дэкэ молан тўкнэнат?

Рвэээ мари. Мый шакшэ ом улшкэ шакшэ улат... Вўдтўрышкө мийэн, вўдыштө түсэтым ончал! Йумын тукумжо улам, манат... Йумын тукум тыгай шакшэ лийман мо?

Кэрэмэт (*вүд түрыш мийэн ончалэш, вара кэнэта мөнгөд тёр-италта*). Каргымэ! Мыйын налшаш ұдырэм шакшэмдымэт ок ситэ, тый мыйымат шакшэмдэнат. Тыланэт сырымэм дэнэ мый тыгай лийнам. Каргымэ! Каргымэ! Ұмырэт мучко мый тыланэт түрлө каньысырым ышташ тұналам. Курым-курым мучко тый пура илышым от уж!...

Иумын ұдыр. Мэмнам йумо-ачана арала, тыланэт осал ышташ эрыкым ок пу.

Иумын йүк (*күшыч шокта*). Ұдырэм! Ұдырэм, кушто улат?

Иумын ұдыр (*лүдын рвэзэ мари воктэн пызна*). Ой, мом ыштэм?... Мыйым ачам кычалэш. .

Рвэзэ мари. Айда суртышкына кайэна: ындэ тый мыйын ватэм улат.

Иумын йүк. Ұдырэм!.. Ұдырэм, кушто улат?

Иумын ұдыр. Мый тыштэ улам!..

Иумын йүк. Мом тушто коштат? Каваштэ кошташ жап шуо!

Иумын ұдыр. Кавашкэ мый ынэм күзө... Ом кэрт...

Иумын йүк. Молан?

Иумын ұдыр. Лүнгалтышэм күшкө күзэн кайэн!

Иумын йүк. Лүнгалтышэт вола!

Рвэзэ мари. Кавашкэ ит кай. „Тый дэчэт нигунамат ом ойырло“ маньыч вэт? Кавашкэ кайэт гын, вара мый дэкэм мөнгө от воло...

Иумын ұдыр. Ит ойгыро, эрлак мөнгө волэм. Ачамлан чыла раш ойлэм... Тудо мыйым тый дэкэт колта. (*Лүнгалтыш вола. Иумын ұдыр лүнгалтыш дэкэ кайа*). Ит ойгыро, эрлак волэм!

Иумын йүк. Кө дэн тушто мутланэт?

Иумын ұдыр. Йөра, йөра!.. Күзэм!.. (*Лүнгалтышэш шинчэш, күшкө күзышыжла ныжылгын гына муралта*).

*Ой, мариём, чукайэм,
Ой моторэм, чэвэрэм,
Мөрө кочдэ кум ий чытэм,
Тыйым уждэ омак чытэ...*

Кэчэ ава помышыш пура. Пычкэмышалтэш.

Кэрэмэт (*воштылэш*). Ха-ха-ха.

Ұдрамаш—кэч айдэмэ ұдыр, кэч йумын ұдыр, чыла иктак. Шукэртэ огыл „нигунамат ом ойырло“ маньын моктаныш, эн күлэшжэ годьды кудалтэн кайыш... Ну, мотор мари, шэклане!.. (*Кэрэмэт мари дэк мийэн пижэш. Кучэдалыт*).

Кылмэ муж (*толэш*). Ж-ж-ж... Кэчэ шинчэ, ындэ мыланэмат чарашкэ лекташ лийэш... (*Мари дэн Кэрэмэт ваш кучэдалмым ужэш*). Ж-ж-ж Нинэ мом толашат? (*Иыр пөрдэш*). Ж-ж-ж. Иктыжэ патыр мариём аман, вэсыжэ кө?... (*Иырышт пөрдэш*). Ж-ж-ж. Тидыжэ кэрэмэт аман. Мо пэш шучко лийын? Ж-ж-ж.. А-а-а... Тудо мари-лан пэш сырэн...Тэвэ марим чытырыкташ жапшуо, йөнтольо... Ж-ж-ж. Кэрэмэт дэн коктынжо сэнэна... Ж-ж-ж. (*Мари дэк шэнгач мийэн пижэш*).

Рвэзэ мари. Шэнгачэм адак кө пижэ? (*Уло кэртмыжым пурла кидшэ дэн солалтэн колта*).

Кылмэ муж (*умбакэ пөртын кайа*). Ж-ж-ж. Мо путырак патыр?

Рвэзэ мари (*кэрэмэтым санга гыч мушкында*). Чакэм ит тол!...

Кэрэмэт (*тумо тўнгыш пөрдын возэш*). Ой! Тынарак талэ улат? (*Киньэлэш*).

Кылмэ муж. Тудым йөн дэнэ, йөн дэнэ күлэш.. Ж-ж-ж...

Кэрэмэт. Кылмэ муж, тый шэнгач, шэнгач руалтэ!...

Кылмэ муж дэнэ кэрэмэт марим пэш авыркалат. Кэрэмэт ваштарэш мийа, кылмэ муж эрэ шэнгач руалташ төча. Нигузэат кучэн огыт кэрт: мари эрэ йөн дэн шогалэш.

Кэрэмэт. Тыгэ огыл, тудым тэвэ кузэ күлэш. (*Мландэ гыч ошмам налэш, марин шинчашкыжэ кудалта*). Курымэшэт шинчатым удырэн илэ!..

Рвэзэ мари. Ой!... (*Шинчажым туржэш*).

Кылмэ муж (*шэнгачын марим руалтэн куча*). Ындыжэ вэрэштыч! Мый дэчэм ындэ от угло.

Рвэзэ мари (*кылмэ мужым солалтэн колта*). Чакэм ит тол!

Кылмэ муж (*өрдышкө пөрдын кайа*). Ж-ж-ж. Путырак патыр!..

Кэрэмэт (*марим шуралтэн кол-та*) Он лүэт аманьжэ!

Рвэзэ мари. Ой! (*Шэнгак тайна. Чакнышыжла ровым тошкалэш*). Тидыжэ мланэм пэш күлэш ыльэ. (*Ровым налэш*). Ындыжэ тыланда ушым пургэм! (*Солкала*). Тэвэ тыланда кузэ күлэш!... (*Кэрэмэт дэнэ кылмэ муж пушэнгэ лонгаш шылыт*).

Рвэзэ мари (*шинчажым туржэши*). Каргымэ кэрэмэт, шинчашкэм ошмам шуыш... Ончалашат ок лий... Памаш вүдэш мушшаш ыльэ... Памашыжымат ом уж. Памаш куштырак? (*Памаш вүдым кычалын, памаш дэч тупуй савырнэн кайа*).

Кэрэмэт дэн кылмэ муж толыт. Кэрэмэтат ала мом пэш шона.

Кылмэ муж. Ж-ж-ж... Каргымэ мари... Пэш корштарэн пэра... Ж-ж-ж. Мом шонэт, кэрэмэт? Марим сэнгышашым мо? Мый шинчэм, молан марим сэнгаш ок лий!... Тудо, уна, тидэ памашыштэ илышэ вүдым йүш, адак йэрэш йүштылэш. Мылана эн ончыч тидэ памаш дэн йэрым пытараш күлэш. Памаш шинчажым кў дэн пэтыраш, умбачшэ ошмам опташ, йэрышкыжэ куштырам кышкаш күлэш. Памаш дэн йэр огыт лий гын, вара мари тунчыга... Ж-ж-ж...

Кэрэмэт. Кэрнак, тыгэ ышташ күлэш. Мый шкат колым, шангэ памаш дэн йэржым пэш моктэн шогыш... Кылмэ муж! Тый ошмам нумал, мый кўм кондэм...

Кылмэ муж ошмам опта, кэрэмэт кугу кўйым кондэн пышта. Памашым пэтырат.

Кэрэмэт. Тэвэ кузэ күлэш. Тошкэнак шындышаш, вэржат палэ ынжэ лий. (*Тошкат*).

Погыштым нумалын, овда-шамыч лэктыт.

Шонго овда. Пычкэмыш... Каймынама иктат ок уж... Ындэ мэ мўндыр вэрышкэ кайэна... Тидэ вэрышкэ тэгак огына тол... Тидэ вэр каргымэ лийжэ!...

Самырык овда. Каргымэ лийжэ!..

Шонго овда. Тидэ вэрыштэ илышэ мари нигунамат пурым ынжэ уж!

Самырык овда. Пурым ынжэ уж. **Шонго овда.** Каргымэ вэр, каргымэ калык лийжэ.

Коктынат. Каргымэ, каргымэ, каргымэ лийжэ... (*Кайат*).

Кэрэмэт. Ибрьш. Памашыжэ пэтырныш... Ындэ йэржым пэтыршаш...

Кэрэмэт дэн кылмэ муж йэрышкэ куштрам кышкаш тўналыт. Тўрлө йүк-йўан шокташ тўналэш. Томына воштылэш, пирэ урмыжэш.

—У-х-ху-ху-хо-хо...

—Хи-хи-хи ха-ха-ха...

—У-у-у...

Ййр-ваш пычкэмыш... Шучко...

КУМЫШО СҮРЭТ

Эркын волгалтэш... Йанык кугузан ик вэлныжэ профэссыр шинча, Николай Андрэйевич, Тарас Йыван, тўлыжгө шинчан, кулогаран ватэ, ушдымо Васли шогат, вэс вэлныжэ умбалнырак урадлык дэн Онтон койыт, мутланат.

Йанык. Тэвэ тыгэ ош имнылан лийын мэмнан йалым овда каргэн, йумын ўдырлан лийын мыланна кэрэмэт тушман лийын... Тыгэ ожно кочай ойла ыльэ... Тудлан тыгак кочажэ ойлен...

Профэссыр. Гениально! Вы понимаете: ге-ни-аль-но! В ряду мирового эпоса это может занять далеко не последнее место. Это кусок марийской Иллиады, нет, это большее, потому что своеобразнее, ярче и глубже.

Тарас Йыван. Ж-ж-ж. Адак чытырыкташ тўналэ. Миколай Ондрэйич, кылмэ мужо ындэ мыйым чытырыктэн пуштэш. Доктырэт иктаж эмым ок пу гын?

Ватэ. Мыйат шинчам шўраш йоднэм ыльэ.

Вэс ватэ. Ала тидэ логарэм изэмдэн кэртэш? (*шарпанжым нёлтал ончыкта*).

Николай. Я к Вам, профессор (*калыкым ончыкта*): у вас они просят лекарства. Старик говорит, что в предании сказано: приедет человек из далеких стран и привезет в тряпочке лекарство.

Профэссыр. Я не занимаюсь ле-

чением, я только изучаю. Скажите им, этим несчастным и обреченным созданием, что я профессор, а не лекарь. Для этого есть больницы.

Николай. У нас нет больниц, господин профессор. *(Калыкклан)*. Профессор ок эмлэ, тудо ончэн тунэм вэлэ коштэш..

Профессор *(кыньэлын кайаш тарвана)*. Весьма признателен вам, Николай Андреевич, за Ваше сотрудничество и за Вашу любезность. Когда мои труды будут напечатаны, непременно вышлю Вам один экземпляр. *(Николай Андрэйичын кидшым кормышта, Ианык дэк лышэмэш)*. Сколько тебе за скаску? *(Окса чондай гыч тыгыдэ оксам луктын пуа)*. Прошайте. *(Снтоннын пөртышкыжэ кайа)*.

Ианык. Пасибэ, пэш пасибэ. *(Оксам онча)*. Шымлураш тэнтэмак пуэныс. *(Кайа)*.

Ватэ. Эмлаш огыл гын, мо ийалан толын? Тудын тунэм коштмыжо молан йбра?... *(Кайа)*.

Тарас Иыван. Ж-ж-ж... Мэмнан гай йэнжэ шукэртак колэн утлаш күлэш да...

Николай. Эрэ тыгэ ок лий, Иыван... Шукэш огыл, тыгай той сага-влак огыт лий. *(Курыкыш кўза)*.

Тарас Иыван. *(Онтон вэк ончалын)*. Тыгай вўр йўшыжым кунам йумо тўка гын? *(Кайа)*.

Васли. Урэднык—пургэднык... Ондон-тон-тон! Пёрньа вуй—тон-тон. Урэднык-пургэднык. *(Төрштыл куржэш)*.

Урэтнык. Ах, мерзавэц, я дам тебе ругаться.

Онтон. Калык йбршэш пужлэн, Иван Иываныч.

Урэтнык. Калыкым уна тыгай-влак пужгалат. *(Николай Андрэйичым ончыкта)*. Мынь тудым со эскэрэм. Туду неблагонадежный, Минь ту нэргэн начальствылан доложитленам. Тэвэ кузэ!

Онтон. Колынам, колынам... Николай Андрэйич чодра кондуктыр дэн коштэш маныт. Кондукторжо стуэнт маныт.

Урэднык. Тыгай-влакым мэвашкэ туртыктэна. Тэвэ кузэ!

Урэмыш Наталь лэктэш.

Наталь. Ачай, тыйым профэсыр шўда.

Онтон. Пурэна, Иван Иываныч... *(Кудвэчышкэ кайат)*.

Наталья курыкышко кўза, Николай Андрэйич дэк мийа.

Наталь. Адак Элнэтым ончэт?

Николай. Тидэ купым кошташ гын, кылмэ муж чэр пыта, чаплэ олык лийэш. Артэзиан тавым пролэн, йандар, чаплэ вўдым лукташ гын, кулогар чэр ок лий. Мый инжэньэр лийам гын, илышэ вўдым лукдэ ом код... Марий калык адак таза лийэш...

Наталь. Николай Андрэйич, кудыжо кугурак: инжэньэр альэ кугу тийак?

Николай. Тый, Наталья, чылт йондымў мутым ойлэт: инжэньэр дэн кугу тийакым тагастараш ок лий.

Наталь. Инжэньэрын жалованьыжэ могайэ? Иктаж шўдэ тэнтэ уло мо?

Николай. Инжэньэр—гидро-геолог лийам гын, пашадарэм кум шўдэ тэнтэ дэч мбнгб ок лий.

Наталь. Тый, Мику, пэш ушан улат. Мый тыйым пэш йбрэтэм. *(Николай Андрэйичым ондалэш)*.

Николай. Наталья, тый чылт лиан гай улат: пэш пэнтгыдын ондалат. Сапан кугыза толэш.

Сапан. Николай Андрэйич, школышко ала могай брдыж учытыл толын... Тыйым шўда. Тыланэт тэвэ тидэ пакэтым кондэн.

Николай *(пакэтым почын лудэш)*. Царевококшайский Училищный Совет в заседании своем от 28 мая сего года постановил: за неблагонадежное поведение уволить вас от занимаемой должности учителя Весйальского народного училища с 1-го июня с. г.

Сообщая о сем, прошу Вас, милостивый государь, школьное имущество в установленном порядке сдать вновь назначенному учителю господину Вишнякову.

Инспектор Народных училищ Царевококшайского уезда.

Ткачихин.

1913 г.. мая 29 дня.

Сапан. Мо тыгай, Николай Андрэйич?

Николай. Учитьыл гыч луктыт. (Вуйым кумык сака).

Сапан. Вэт мый тыланэт эрэ ойлэм: „Куш ок күл, туш ит кошт, сай ок лий“манам. Нужналан полшаш күлэш манэш. Кондуктыр дэк коштэш, калыкклан книшкам лудэш. Вот ындэ вэр дэч посна кошт. Пичкэмыш калыкклан кэч мызар луд, тудо садыгак ок ыглэ... Эх, Николай Андрэйич. (Кайа).

Наталь. Мом шонэт, Мику? Луктыныт гын, тыланэтат сайрак: ындэ тэнийак тунэмаш кайэн кэртат.

Николай. Очыни, тунэмаш кайаш ок логал. Нэблагонадыжоный йэным кугу школыш огыт нал.. Укэ, тыгэ лийын ок кэрт... (Кагазым онча). Каргымэ шамыч, чыла корным пэтырынэшт... Укэ, укэ, мый

садыгак ом йом... Тый гына, Наталь, ит кудалт, мый чыла йёсымат сэнэм... (Натальым онча). Молан нимомат от пэлэштэ?

Наталь. Мом пэлэштэм?

Николай. Кудыкэм тол, йёсö дэнэ кучэдалаш мыланэм вийым пу.

Наталь. Мый йумо улам мо, йэнлан вийым пуаш?

Николай. Тый, Наталь, мыйым йэнлан вэлэ шотлэт. Мый тыланэт йэн улам мо?

Наталь. Йэн улдэ, укэ гын, во-льык улат мо?

Николай. Наталь, молан тыгэ ойлэт? Сайрак мутэт тыйын ындэ укэ мо?

Наталь. Мый кугу школышто тунэмын ом ул, тылэч сайын мутланэн ом мошто... Чэвэрын. (Кайа).

Николай. Кайыш... Эн йёсö жапыштэ кудалтэн кайыш...

ПҮРДЫШ

ИКЫМЫШЭ КЫДЭЖ

ИКЫМЫШЭ СҮРЭТ

Кодшо кыдэжыштэ ончыктымо вэрак. Онтонын ибрт карнизыштыжэ вуйпискэ уло. Вуйпискыштэ возымо: „Йал озанлык артэль У илыш“. Шүкшү пөрт олмышто сат. Сатыштэ ужар пушэнгэ, пэлэдыш... Куп покшэчын канавэ кунчымö. Канавыштэ вүд чылгыжэш.

Ушдымо Васи́ли урэмым үштэш. Капка гыч Накас Павыл лэктэш. Павыл эртымэ годым, Васи́ли үштэр-воштыржым тавыктэн үштэш.

Накас. Мом толашэт?

Васли. Л-л-лодырым үштам.

Накас. М-м-ом?

Васли. Они-и—к-олхозышто ару л-л-лийжэ, л-л-одырым үштын лукташ к-к-күлэш“ манэш.

Накас. Лодыржо кушто?

Васли. Уна т-т-тэвыс. (Накасым ончыкта).

Накас. Ак, ийа, тыйжат мыйым мыскылэт. (Мушкындым чумырта, Васи́ли Накаслан үштэр воштырым ви́ктэн шогалэш).

Васли. Л-л-үэм.

Накас. Чпу, ийа (Савырнэн кайа).

Васли сатысэ корнылам үшташ тўналэш. Накас ваштарэш Ондыри дэн Макар толыт.

Ондыри. Тый Павыл, адак пашаш лэктын от ул?

Накас. Мом лэктам, чэрлэ улам.

Ондыри. Чэрлэ улат гын, эмлалташ күлэш. Тачэ врач ыш тол мо?

Накас. Толын.

Ондыри. Врач дэк кайэ, тудо тыйым ончыжо, пашаш коштын ок кэрт манын справкым пужо.

Накас. Врач справкым ок пу.

Ондыри. Молан?

Накас. Кö тудым шинча.

Колхоз правлэньэ гыч Микалэ дэн Зинаида Васильевна лэктят.

Микалэ. Кызыт канавым күнчэн пытараш күлэш, адак тачэ-эрла тавэ пролаш тўналшашлык улына.

Ондыри. Доктыр, тидэ марийлан молан справкым пуэн от ул?

Зинаида. Мый таза йэнлан су-сыр манын справкым пуэн ом кэрт.

Накас. Кузэ таза йэнлан? Мый чэрлэ уламыс?... Вуйэмат коршта, чыкшат шукала...

Ондыри. Ындэ кудыжлан үшаш-наш?

Зинаида. Тэмпэратур — нормо, пульс — нормо, шэкш — нормо, йылмэ чэвэр. Тыгай йэнг кузэ чэрлэ лийын кэртэш? Тидэ симульант.

Макар Марла ойлаш гын, лодыр.

Зинаида. Тэвэ Микулан кызытак больнигыш кайаш күлэш. Тудым сай эмлаш, сай пукшаш, ик жаплан ласкан ашнаш күлэш. (*Ондырилан шыпак*). Ок эмлалт гын, тэрпэн-мэрчэн кола. Ормаш, альэ маркэжэ кузэ чытэн?

Микал. Кашын-кашын йыжын кайа, изиш вуй коршта. Моло укэ. Кызыт шыгыр паша годым йара кийаш онгай огыл.

Ондыри. Мутат укэ, Микал, доктор ойла гын, зачит эмлалташ күлэш. Мэмнан илышыштэ тазалык эн шэргэ. Макар, счэтоводым кычкырал. (*Макар колхоз правльэныш лур*). Тидэ каргымэ куп альэ маркэ мызар энгэкым кондэн мыланна Ындэ тудлан вашкэ мучашыжэ шуэш. Тун канавыжэ ындэ ышталтын. Ужат, вудшэ кузэ чылгыжэш. Куп кошка, чаплэ олык лийэш. Вудышкыжэ колым колтэна, вара кылмэ мужылан илаш вэр ок код.

Микал. Мый купым сэнэм шонышым, укэ, адак тудо сэнгыш.

Зинаида. Андрэй Константиныч, тэмдан колхозник-влакларда хинизацым ышташ күлэш. Тазалык ончыцо пёлкаш йодмашым колто. Кулогаран-влаклар иодым йод.

Ондыри. Тау, доктор, ты пашам тачак ыштэм.

Назар Назарыч лэктэш.

Назар. Молан күлам мо, Андрэй Константиныч?

Ондыри. Назар Назарыч, нардым возо, Микалым эмлымэ вэрыш нангайэн кодаш күлэш.

Назар. Ударникна, бригадирна тунарак чот чэрланэн мо?

Ондыри. Вэс улам докторлар пуаш күлэш. Доктор, тый Вэс йалыш кайэт вэт?

Зинаида. Тау, Андрэй Константиныч, тачэ мыланэм ула ок күл. Мый курык коч йолын кайынэм.

Ондыри. Доктор!

Зинаида. Кэрнак ула ок күл: ку-

рык коч кайаш мундыр огыл мыланэм прогулко вэлэ лийэш.

Ондыри. Тугэ гын, Назар Назарыч, докторлар ула ок күл. Микалылан вэлэ нардым пуэт. Тидэ ик паша лийэ. Вэс пашатшэ тыгай лийэш: Накас Павыллан кум паша кэчаш штрафым возэт.

Назар. Накас Павылын тугакат коло кок паша кэчыжэ вэлэ.

Ондыри. Назар Назарыч, тыйын пашат учотым сайын шындаш!

Назар. Тидыжым тый правльэнэ ойлэт. Учот — тидэ социализм... Значит, Накас Павылым учотыш налаш?

Ондыри. Колхозышто чыла учотышто лийман.

Назар. Правльэнэ, мыйат тыгак ойлэм: чыла учотышто лийман. (*Кайа*).

Ондыри. Тый, Павыл, кызытак пашакшэ шогалат... Адак тыгэ йолколанаш тунгалат гын, тыйым колхозэш кодаш лийэш альэ укэ — тыгай мут правльэнэш шындалтэш. Мий, кайэ. (*Накас сангажым куптыртэн кайа*). Тый, Микал, эмлымвэрыш кайаш йамдылалт.

Микалэ. Кайашак мо вара?

Зинаида. Вашкэрак кайэт — вашкэрак тёрланэт.

Ондыри. Доктор, мыйын адак ик ой йодшаш уло, айда правльэныш. (*Кайат*).

Микалэ. Кайдэак ок лий гын, кайаш возэш.

Ониса толэш.

Ониса. Доктырэт мом ойла?

Микалэ. Эмлымэ вэрыш кайаш кагазым пуыш. Каймэ пэш ок шу да кайаш логалэш... Доктор, йа тырак кийашэт вэрэштэш, маньэ. Тый, Оньюк, тувэшкэ мыйым мондэтат...

Ониса. Эх, Мику, тый тошто мурым мурэт... Икэчэ шошым ик кас-тэнэ тый дэнэт коктын курык вуйышто у илыш нэргэн кузэ кутырэн шинчышна. Тый тудым мондэнат мо? Шүшпыкат йбратымэ муржым у сэмын мурыш. Тунам мый..

Микалэ. Шарнэм, Ониса, шарнэм. Мый тыланэт ўшанэм, но... вэс качэ сайрак лэктэш гын?

Ониса. Мику!

Микалэ. Йбра, йбра, тидэ нэргэн тэгак огына ойло. Ну, таза лий, чэвэрын. *(Кайа)*.

Ониса *(шкэтын)*. Орадэ Мику! Кузэ тыйым мондэм?.. *(шопа)*. А вэт Микун тошто сэмын шонымыжо альэ чылтак пытэн огыл. Кунам тидэ тоштын косажэ йбршынак пыта? *(Кайа)*.

Зинаида Васильевна дэн Ондыри лэктыт.

Зинаида. Ну, кызытэш чэвэрын. Мый ындэ вэс йалыш кайэм.

Марпа толэш.

Ондыри. Чэвэрын. Адак кунам толат?

Зинаида. Иктаж арньа гыч савырнэм. А пэш күлэш лийам гын, сэрышым колтэт.

Марпа *(Ондыри дэк куржын мийа)*. Доктырым ужынат да тачэ ойырлэнат от кэрт, ужат? Кэчыгут почэшыжэ коштат. Мо вара тунарэ эмлышашэт уло? Пбртэш олташ пу укэ, пу пўчкашат от мий, эсогыл. Тачэ кэчыгут урэмыштэ коштат, вожылдымо. Кэч пошкудо дэч вожылам ыльэ, тэгыт шўргө... Руш ўдырым ужын да, йумын ўдырым вэлэ ужын, сурт-пэчыжэ ок күл... Айда шкэнан дэк..

Ондыри. Марпа, ушэтым кучо. Мэр пашаш шогалмэк ыштыдэ лийэш мо?

Марпа. Мэр пашалан эртак тый вэлэ улат мо?.. Вэсат уло... Йара кошташыжэ шкэжак пэш куанэт. Суртышто нимо сомылка ышташат от йбрө. Эрэ шкак, эрэ шкак толашэм. Тидым шинчэм ыльэ гын, тыгай йолагайлан марланжат ом тол ыльэ.. Ындэ пийла илэнак ўмырэм шуэш *(Шортын кайа)*.

Ондыри. Вуйэш ит нал, доктыр, вожылмаш гынат, ыльэ шкэ ватэм туныктэн шуктэн ом ул. Тоштын косажэ альэ коклан вуйым нёлта Извините, доктыр.

Тольа куржын толэш, почэшыжэ ушдымо Василюштер-воштыржым нёлтэн куржэш. Тольан кидыштэ пэлэдыш букэт.

Тольа. Ачай, ачай. Василян ит пу.

Васли. С-с-а-тыштэ п-п-пэлэдышым к-к-күрэш.

Тольа. Мый доктырлан букэтым ыштынэм ыльэ. Тудо пэлэдышым пэш йбрата.

Ондыри. Доктырлан букэт ыштымэтлан моктэм, а сатыштэ йоддэ пэлэдыш күрмэтлан вурсэм... Тый пионьэр улат, тудымат от шинчэ: мэр сатыштэ пэлэдышым күрышташ шындымэ огыл.

Тольа. Ачай, вэс кана тыгэ ом ыштэ. Кызыт шкэнан сатыштэ тыгай пэлэдышыжэ укэ.

Ондыри Букэтэтым ит турж, доктырлан ыштэнат гын, доктырлан пу.

Тольа *(доктырлан пуа)*. Совет врачлан пионьэр салам.

Зинаида. Тау, только тый арамыгэ тыршэнат, мый шкэ сатыштэт шумэшкэ чытэм ыльэ. Ну, кызытэш чэвэрын. Пэлэдышэтлан тау. *(Йолкорно дэнэ курык ўмбак күза)*.

Тольа. Шкэ пэлэдышэм шуэш гын, кугу букэтым ыштэн пуэм. А тый, Василю, мыйым йонгыш поктыльыч.

Васли. М-м-мла-нэм Они оролаш ш-ш-ш-үдэн.

Ондыри. Молодэц Василю, сатым сай оролэт... Эрэ тыгэ ороло.

Васлий. М-м-мый оролэм. *(Сатышкэ куржэш)*.

Ондыри. Тольа, тый купышко курж. Тужэчын Онисам ўжын кондо.

Тольа. Уло, йолташ ачай. *(Куржэш. Ондыри колхоз правлэньыш пура)*.

Зинаида Васильевна курык түрэш шогалэш, умбакэ онча. Култүр гычла Виталий толэш. Зинаидам ужын ушшыжым налэш. Зинаида тудым ок уж. Виталий йолгорно дэн Зинаида дэк күза. Курыкым күзэн шумыжо годым, ваштарэшыжэ Николай Андрэйич толэш. Тудым ужын Виталий шогалэш. Николай Андрэйич Зинаида дэк мийа.

Николай. Курыкысо фейалан салам.

Зинаида. Йонгыш лийат, йолташ, мый феяа ом ул, мый совет врач улам.

Николай. Вара совет врач мо нэргэн тыштэ мэчтайэн шога?

Зинаида. Мэчтайэн шогаш мэмнан, врач-влакын, жапна укэ. (Кайаш тарвана).

Николай (корнэш шогалэш). Арам тыгэ шонэт, мэчтаймат пайдам ышта.

Зинаида. Кузэ тугэ?

Николай. Мый мэчтайаш йбрэтэм. Кугу поэт, писатбыл, учоный-влак чыланат мэчтайшэ йэн улыт. Вэт Ленинат мэчтайшэ йэн улмаш.

Зинаида. Ленин?

Виталий кидшым лупшалын мөнгө кайа, колхоз правлэньыш мийэн пура.

Николай. Английский писатбыл Гэрбэрт Уэллс Лениным „Кремлевский мечтатель“ манын.

Зинаида. Уэллс—буржуаз писатбыл.

Николай. Кугу нэмыч поэт Гөтэ нэргэн руш поэт Баратынский тыгэ каласэн:

Тудлан почылаталтын мэчта дэн пураш
Кугжан кўполат и кўчўзын омаш.
Пўртўс дэнэ тудо ик сэмын шўлэн.
Ту шижын ир шудыным кушмыжым кўшкө,
Пушэнгэ лышташын шомакшым умлэн,
Тудлан сылнэшталтын памашын мур йўкшө.
Пылпомысо шўдырым тудо палэн,
Тундэн кугу тэныз вўдат мугланэн.

Зинаида. Ужамат, тый поэт улат?

Николай. Мый Совет инжэньэр улам... Сталин йолташ поэт, писатбыл-влакым „Айдэмэ чонын инжэньэржэ улыда“ манын гын, мый тыгэ манам: „Мэ, инжэньэр влак, техникын поэтшэ улына“.

Зинаида. Тугэжэ тэат почэламу-тым, поэмым возэда?

Николай. Мэ поэмым ыштэна. Уэмалтшэ элыштына индустрий кушкэш, вўддымө ир вэрыш вўд толэш, чаплэ сат ышталтэш, купан мландэ кошка, шурно шочыктышо мландыш савырна. Ожно овда каргымэ шэмэр марийлан илышэ вўд лэктэш, тудын кап кылжым тазан-даш полша. Вара тидэ сылнэ поэме огыл мо?

Зинаида. Тидыжэ чын.

Николай. Ончал йырвашэт, могай сылнэ пўртўс! Могай сылнэ илыш!.

Зинаида. Пўртўс пэш сылнэ, но мыланэм кайаш кўлэш. Чэвэрын!

Николай. Тый кушко?

Зинаида. Уна тидэ койшо йалыштэ мыйым пациент-влак вучат. (Кайа).

Николай (куррык тўрыш шогалэш, Зинаида Васильевна каймым ончэн шога). Кайыш... (Улкө вола).

Тольа дэн Ониса толыт. Виталий дэн Ондыри лэктыт. Почэшышт Макар лэктэш.

Ондыри. Тольа, мо шуко коштат?

Тольа. Ониса акай кубомэтр-жым тэмымэш ыш тол.

Ондыри Вара, Ониса, кузэ пашат?

Ониса. Тачэ кок шўдө процентым тэмэм.

Ойлышо-влак дэкэ Николай Андрэйич мийа, упшыжым налын кумалэш.

Николай. Андрэй Константинычлан салам.

Ондыри. Николай Андрэйич, салам... Толмэтым вучэн-вучэн брынат пытышым. От тол мо, шонышым... Палымэ лийза. Тэвэ тидэ куп коштышо техник Виталий Климович Викторов. Тидэ мэмнан колхозын пёрвөй ударницыжэ—Ониса. А тидыжэ мыйын алмаштышэм.

Тольа. Совет инжэньэрлан пионьэр салам!

Ониса Ондыри изай, тый мыйым молан шўдэнат?

Ондыри. Тэвэ инжэньэр толын, артэзиан тавым пролаш тўналына. Мый тыйым бригадирлан шогалтынэм.

Ониса. Бригадирланжак мый ала кэртам?

Виталий. Онисам мый ом пу. Андрэй Константиныч, тый Онисам налат гын, мыйын планым кўрлат.

Ондыри. Тыйын пашат, Виталий Климович, ындэ мучашкыжэ шуын. Торэш канавэ-влак, лэш шуко гын, лу кэчэ жапым налыт. Ониса тыштэ кўлэш. Тидэ нэргэн тэгак мут укэ...

Макар Ондыри, тый мыланэм й. ным шагалрак кодышыч.

Ондыри. Пашатым сайрак организайэ, вара сита. Адак „У куат“ дэч тракторым йодынам. Куралаш, шийаш пуат...

Макар. Тугэ гын, йбра.

Ондыри. Николай Андрэйич, кушак пролаш онгай лийэш?

Николай. Тэвэ ончэн ончэна.

Иыр ончэн савырнат. Курык йы-малан шогалыт.

Николай. Мый шочымаштэм, тэ-вэ тыжак пролаш тўгалына. Ындэ, Андрэй Константиныч, тый дэнэт да бригадир дэн мыланэм кангашэн налаш кўлэш. Кушак кангашэна?

Ондыри. Тольа, Николай Андрэ-йэвичым шкэнэй дэкина нангайэ. Аватчан чай шолташ каласэ. Мый Виталий дэн купышко мийэн то-лам. Мый вашкэ пўртылам. Они-са, тый Николай Андрэйич дэн пыр-ля кайэ.

Тольа. Кайэна, йолташ-влак.

Сайын чийшэ ўдрамаш толэш. Николай Андрэйичым ужын чурк лийэш. Николай Андрэйичат тура онча. Ик тыманмэ жап эрта, ўдра-маш тупуй савырна.

Ўдрамаш. Колхоз вуйлатышым кушак ужаш лийэш?

Ондыри. Колхоз вуйлатышэ мый улам.

Ўдрамаш. Мый райком инструк-тыр улам. Мыйын тый дэнэт мут-ланышаш уло.

Ондыри. Тугэ гын, правлэньыш пурэна. *(Ондыри дэн инструктыр правлэньыш пурат).*

Николай *(шкаланжэ).* Тудо, альэ тудо огыл? Шинчажэ, тўрвё шуп-шылмыжо чылтак тугайэ. Укэ дыр, тыгэ лийын ок кэрт. *(Иўкын).* Кайэна, пионьэр. *(Кайат).*

Почэшышт кайаш Онисат тар-вана.

Виталий. Ониса, шого.

Ониса. Молан?

Виталий. Ониса, тый тавэ прол-машкэ ит кайэ.

Ониса. Вуйлатышэ колта гын, кузэ ом кайэ?

Виталий. Тый, Ониса, мыйым пырчат от чаманэ.

Ониса. Мыйынчаманымэм тыланэт молан кўлэш?

Виталий. Мыйын тыланэт ойлы-шашэм пэш шуко уло. Тэвэ мо, Ониса, кастэнэ йёг тымланымэкэ курыкышко тол... Толат вэт?

Ониса вуйым рўзалта.

Виталий. Ит лўд, мый хулиган ом ул. Мый тыланэт пуро дэч мо-лым ом шоно. Паша пытымэкэ мый-тыйым Йошкар-Олашкэ нангайэм, тушто рабфакыш тунэмаш пурэт... Мыйэ тыйым шыжэ мартэ йамды-лэм...

Ониса. Тунэммэ пэш шуэш да, мый Мику дэнэ коктынат пэш кай-нэна ыльэ да, ыш лий. Мику чер-ланыш, мыйым ышт колто...

Виталий. Мику тыйым ок умло. Мый тыйым рабфакыш пўртэм гын, тый вара инжэньэр лийат. Толат вэт, Ониса?.. Молан йўкымат от пу?

Ониса. Мыйым инжэньэр вуча. *(Кайнэжэ).*

Виталий. Мый тыйым кастэнэ тыштэ вучэм...

Ониса. Ой, пэш шуко шогышым, инжэньэр вурсашат тўналэш! *(Кай-ён колта. Виталий вэе вэке кайэ).*

У колхоз правлэньэ гыч Райком инструктыр дэн Ондыри лэктыт. Почэшышт Назар Назарыч лэктэш.

Ондыри. Инструктыр йолташ, сэлькор шойам возэн, редактыр тэргыдэ йонгылыш пэчэтлэн. Ин-структыр йолгаш, тудо мыланна пайда дэч молым нимомат пуэн огыл Адак тыгай мўкш игэ лэкмэ жапыштэ пашачэ дэч посна ота-рым кодэна гын, мыланна пэш ку-гу энгэк лийэш.

Инструктыр. Мўкш ончышо йё-ным шкэндан колхозник кокла гыч йамдылыман.

Назар. Тэний ик йёным курсыш-то туныктэн луктын улына.

Инструктыр. Тэвэ тудым отар вуйлатышылан шогалтыза. Рвэзэ кадрлан корным пуман.

Ондыри. Тошто кадрымат тош-кыман бгыл.

Инструктыр. Могай кадржэ? Кэч кузэ гынат, тошто йачоклан, поп эргылан, вредитыллан колхоз ота-рыштэ вэр укэ.

Ондыри. Алэксэй Фёдорович вре-дитыл огыл.

Инструктыр. Коло омарта мўкш-шё кузэ пытэн?

Ондыри. Чэр дэн.

Инструктыр. Чэржылан шарлаш
кө полшэн?

Назар. Вэт мый тыланэт, Андрэй
Константиныч, тунамак ойлышым:
ожно мўкш отар кучышым ит нал,
маньым, шкаланэтак сай ок лий,
маньым... Тэнэй саманыштэ клас
чотым чот эскэрыман.

Инструктыр. Ожно тудын шкэ
отаржат улмаш?

Назар. Иктаж кок шүдө омарта
мўкшыжө ыльэ.

Инструктыр. Тугэжэ мутланы-

шаш укэ: эрлак тудым луктын
колташ... Константинов йолташ, ты-
гай пашалан партий билэтат му-
чыштэн кэртэш. Мый тидэ нэргэн
райком сэкрэтарлан чыла каласэм.
(*Кайа*).

Назар. Ой, ой, могай строгий.
Ужатэн колтышаш. Укэ гын, адак
иктажым пургэд ынжэ лук (*Кайа*).

Ондыри. Тыгэ лийын ок кэрт. Укэ!
Тудо ыш умло. Райкомыш мый
шкэ кайэм. Чыла каласэм. Тушто
умлат! (*Кайа*).

ПҮРДЫШ

КОКЫМЫШО КЫДЭЖ

КОКЫМЫШО СҮРЭТ

Улан колхозникын пөрт көргы-
жө. Үстэл ош шовыч дэн лэвэдмэ.
Йандау омсан шкапыштэ түрлө
кнага-влак. Пырдыжыштэ партрэт-
влак. Кок окна коклаштэ кугу
воштончыш. Пөртыштө олымбал
олмэш тумо пөкөн-влак.

Окна воктэнэ Тольа күслэм онга-
рэн шинча.

Тольа. Авай, авай, тол тышкэ!

Марпа (*вэс кыдэж гыч вуйым
луктэш*). Молан?

Тольа. Колышт, сай шокта мо?
(*Маршым шокта*).

Зинаида Васильевна пурэн шо-
галэш, Тольа шоктымым ёрын ко-
лыштэш.

Тольа (*шоктэн чарна*). Йөра мо?

Зинаида (*Тольа дэк куржын
мийа, пылыш гычшэ кучэн шупша-
лэш*). Тыгэ шокташ тыйым кө ту-
ныктэн?

Тольа. Кө туныктэн? Ачай дэн
коктын шкэ тунэмын улына.

Марпа. Пургэчэ лийжэ, доктыр!

Зинаида. Пургэчэ лийжэ. Андрэй
Константиныч укэ мо?

Марпа. Тудо районыш кайэн да,
ала мо пэш шуко шога. Шангы-
сэк вучэна. Шич, молан йол үм-
балнэ шогэт?

Зинаида. Тау, шинчашыжэ адак
шуко шогэм, кайаш күлэш.

Тольа. Зинаида Васильевна,
шич. Мый тыланэт чөчас пэлэды-
шым кондэм. Ындэ мэмнан сатыш-
тэ пэлэдыш шуко уло. (*Куржэш*).

Марпа. Шич, шич, Тольа вашкэ
толэш. От вучо гын, вара тудым
обижайэт.

Зинаида. Тугэ гын, шичшаш.

Марпа. Тый изиш шинчалтэ,
мый чайым шындэм.

Зинаида. Чай шындымэ ок күл,
мыйын кызт йүмэм ок шу. Шкэ
шич, мутланэна мойын.

Марпа. Мыланэм тыйым ужашы-
жат пэш вожылмаш. Мый икэчэ
тый ончылнэт пэш пышт койынам.
Тый тудым кузэ гынат нэлэш ит
нал...

Зинаида. Тудым ойлымо ок күл,
Марпа, эркин-эркин сай койашат
тунэмына.

Николай (*Толын пура*). Пургэчэ
лийжэ, Марпа Захаровна, пургэчэ
лийжэ, доктыр!

Марпа. Пургэчэ лийжэ.

Зинаида. Пургэчэ лийжэ, инжэ-
ньэр.

Марпа. Тэ мутланэн шинчыза,
мый самаварым шындэм. Ындэ
Ондырийат толын шуэш. (*Вэс кы-
дэжыш кайа*).

Николай. Доктыр, тый молан
ўдрамаш улат?

Зинаида. Инжэньэр, ты молан
пөрийэн улат?

Николай. Тыгай вашмутым ўдра-
маш вэлэ пуэн мошта. Адак ик ка-
йык тыгай уло.

Зинаида. Иодышыжлан көра ваш-
мутшо.

Николай. Ну, йылмат, прәмэ
бритвэ олмэш кучылташ йөра. Ты-
гай ўдрамаш кузэ шочын моштэн?

Зинаида. Тэ, пöрйэн-шамыч, ўдрамашым кухнö дэн вакшышлан йöршылан вэлэ шотлэн улыда.

Николай. Укэ гын, молан йöрат?

Зинаида. Кызыт шагал ўдрамаш пöрйэн дэн тöрак пашам ыштэн ила мо? Врач, инжәнээр, пэдагог ўдрамаш кокла гыч шагал мо? Аэроплан, парашүт кучылт моштышат укэ мо?

Николай. Нуныштым ўдрамаш манаш ок лий, нунын выжылгылыкышт укэ... Конечно, о присутствующих не говорят.. Тыштэ ушö нэргэн огына ойло.

Зинаида. Тый ўдрамашым прочот шинчэ.

Николай. Мый нуным пэш сай шинчэм.

Зинаида. Мый тый дэнэт тэгаком мутланэ.

Николай. Напраснэ.

Ик магал огыт мутланэ. Зинаида Васильевна окнам комдык почэш, окна гыч онча, Николай Андрэйич пöрт мучко кок вэлкэ коштэш.

Зинаида. Николай Андрэйич, молан тый ўдрамашым тынар игылтат?

Николай. Мый ўдрамашлан ом ўшанэ. Мый ожно ик ўдрамашым, чынжымак каласаш гын, ўдырым пэш йöратэнам. Мый тудым сакчылан шотлэнам, а тудо.. тудо мыйын ончык лийшаш чинэм вэлэ йöратэн. А кунам тудын шонымыжо ыш лий, тудо мыйым кудалтэн кайыш.

Зинаида. Нэужэли тулэч вара тый иктымат йöратэн от ул? Вэт тудлан йатыр жап лийэш.

Николай. Да, йатыр жап лийэш. Коло ий лийэш. Тугэ гынат, тачсэ гайак шарнэм. Сапан пакэтым кондэн пуыш... Учители гыч лукталтат манын возымо ыльэ...

Зинаида. Николай Андрэйич, учители гычшэ тыйым молан луктыныт?

Николай. Мэчтаймылан... Мый мари шэмэрлан илышэ вудым лукташ шонэнам, шэмэр марийым нужна гыч утараш тыршэнам.. Кугужан власть тыгай-мэчтайшэ-влакым ок йöратэ ыльэ. Мый тунам

ик большевикым ваш лийым. Тудо чодра кондуктыр ыльэ. Тудын туньктымжо почэш марий коклаштэ агитацым ыштэнам, кнагам шаркалэнам. Ик провокатыр когыньнамаат кучыктыш. Вара чурма... Сибирь.. Рудник... Шахта... Ойлашат шучко.. Вара рэволюцо, граждан сар... Вара калык озанлык нöлтымамш... Вара институт... Шкала лая илаш жапшат укэ ыльэ.

Зинаида. Ындыжэ... Кызытат тувараж жапэт укэ мо?

Николай. Ындыжэ...

Окна дэк Виталий толэш, Зинаида Васильевналан роза пэлэдышым пуа, Николай Андрэйевичым ужын, мөнгö чакалта. Зинаида Васильевна воштылалын пэлэдышым налэш, окнашкэ ончалэш, ни гөмат ок уж.

Николай. Зина... Зинаида Васильевна, тилэ пэлэдышым мөнгö шу.

Зинаида. Нимайт ом шу. (*Упшунчэши*). Тыгай сай йочам ом обижайэ.

Николай. Мыйым ынет обижайэ гын, окна гыч шу.

Зинаида. Мый тыйым ом умло, Николай Андрэйич! Молан мыланэм тыгай мотор пэлэдышым урэмышкэ шуаш? (*Пэлэдышым онэшыжэ пыжыкта*).

Николай. Чэвэрын! Пийалан лий! (*Лэктын кайа*).

Зинаида. Николай Андрэйевич!.. Кугу букэтым нумалын Тольа куржын пура

Тольа. Марий шэмэрын пагалымэ врачшылан алал лийжэ! (*Пуа*). А тидэ роза пэлэдышым тыланэт кö пуыш?

Зинаида. Окна гыч тый шушыч вэт?

Тольа. Укэ-э, мый окна гыч ни могай пэлэдышымат пуэн ом ул. Зинаида Васильевна он гычшэ мучыштарэн, пэлэдышым окнашкэ пышта. Вуйжым кумык сака.

Тольа. Зинаида Васильевна, мо лийынат?

Зинаида. (*Тольам мийэн өнда-лэши*). Нымат укэ, Тольа, нымат укэ. Күслэтым шокталтэ.

Тольа. Шокташыжэ шоктэм да,

тый, Зинаида Васильевна, ала могона лийынат. Ала Николай Андрэйич тыйым обижайэн кайыш? Честное пионерское, мый тыйым ниголан обижайаш ом пу.

Зинаида. Лыпланэ, Тольа, мыйым иктат обижайаш ок тошт.

Полносэш кок стакан чайым шын-дэн Марпа лэктэш.

Марпа. Мо, Николай Андрэйич кайыш мо?

Зинаида. Кайыш...

Марпа. Кэч тыйжэ иктаж чашкам йу. *(Подносим устэмбакэ шында).*

Тольа. Авай, тэ чайым йуза. Мый тыланда күслэм шоктэм. *(Ныжылгэ мурым шокта).*

Ондрей дэн Николай Андрэйич пурат. Ондыри Зинаида Васильевна дэн Марпан чай йуын шинчымыштым куанэн онча.

Ондыри. Тау, Марпа, кумылэм шуктымэтлан Тугэ уна ончымэт мыйым куандара.

Марпа. Ондыри, мыйат...

Николай Андрэйич окнаштэ роза пелэдышым ужэш. Пуйто нимо шоньдэ тудым налэш, туржын окнашкэ кудалта.

Ондыри. Тыгэ, Марпуш, тыгэ күлэш. Ватыжэ марийжылан полша гын вэлэ нунын илышышт куанышан лийэш. Ну, Марпуш, мыланнат, Николай Андрэйич дэн когылыана, чайэтым кондо...

Тольа. Мыйат ик чашкам йуам ыльэ.

Марпа. Тый айда тышкэ. Кугу йэн коклаштэ мом шогэт? *(Тольа дэн Марпа кайат).*

Зинаида. Андрэй Константиныч, кузэ коштын тольыч? Райком сэкретарым ужыч?

Ондыри. Райком сэкретарымат, РИК вуйлатышымат учыраш ыш лий... Мландэ пөлкаштэ мыйым пэш чот вурсышт. Алэксэй Фэдоровичым кызытак луктын колгаш шудышт.. Мый вэт поп эргым, йачокым огыл, мый спэциалистым ашнэм. Алэксэй Фэдорович огыл гын, мэ умаштэ шудё пут муым огына нал ыльэ. Шудё пут му оклий ыльэ гын, купым коштэн огына кэрт ыльэ, тавэ пролыкташат

йон ок лий ыльэ, тыйымат, Зинаида Васильевна, шкэнан колхоз пэлэн прикрэпитльэн огына сэнэ ыльэ.

Николай. Алэксэй Фэдорович нэргэн Райком сэкретарланат, РИК вуйлатышыланат чыла сайын ойлаш күлэш. Конэчнэ, нуно чылараш палат гын, вэс сэмын каласат ыльэ.

Марпа подносэш кок стакан чайым лүктэш.

Марпа. Зинаида Васильевна, тыланэтат тэмэм?

Зинаида. Тау, Марпа, мыланэм сита.

Николай. Мэмнан пашана, Андрэй Константиныч, сай кайа. Ончыкрат пашана тыгэ кайа гын, тавэ ик тылызыштэ шуэш. Ониса, правэ, молодэц... Шкэ бригадыжым тугэ организовайэн, даже садэмарийэтат, уна, эн лодыр, тудат чот ышта. Мый Онисатым туныкташ ойым пуэм, тудо пэш сай пашачэ лийэш...

Зинаида. Николай Андрэйевич, тыйат удрамашым сайлан шотлаш тугалыч?

Николай. Зинаида Васильевна, исключение подтверждает общеправило. Онисам мый сайлан шотлэм гын, моло удрамаш тудо радэмэш огыт логал.

Ондыри. Ониса, ойлаш огыл, сайудыр. Шыжым мэ тудым тунэмаш колтэна.

Зинаида. Андрэй Константиныч, мый тыланэт ик канашым пунэм. Тэндан йалыштэ кулгар чэран альэ йатыр уло. Нуным кажныжым учотыш налынам. Мый кэч ик-кок кэчылан спэциалистым, профэссырым кондаш тэмлэм. Тидэ пашалан иктаж тужэм тэнгэм муын кэртат гын, пэш сай лийэш ыльэ.

Ондыри. Кызыт тужэм тэнгэм муын огына кэрт, шыжым у му шумэкэ, иктэ огыл, коктымат пуэн кэртина.. Алэксэй Фэдорович тэний 150 пүт муым пуаш лийын.

Николай. Тэндан бужэтыштыда могай ужышым му налэш, ну вообще пчеловодство?

Ондыри. Кум ужашыштэ кок-

тытшым. Тэвэ садлан мый отар вэрч пэш кольанэм. Алэксэй Фэдоровичым луктын колташ гын, вара отарыштэ шот ок лий... Кэч мо лийжэ, Алэксэй Фэдоровичым ом колто.

Зинаида. Тугэжэ шыжэ маркэ ок лий манат?

Ондыри. Шыжэ маркэ огына кэрт.

Зинаида. Хин дэн иодэтым йодын колтышыч?

Ондыри. Тунамак колтышым.

Зинаида. Ну, кызытэш чэвэрын. Пионьэрэм кушто?

Тольа (*куржын лэктэи*). Мый тыштак улам. Тый кас маркэ от шого мо? Кастэнэ мэ концертным ыштэна. Мый дирижор лийам. Ит кай.

Зинаида. Ок лий, Тольа, кайаш күлэш. Паша уло.

Марпа. Колхозыш толат гын, пурыдэ ит кай.

Ондыри. Пурыдэ кайэт гын, вара мэмнам обижайэт.

Зинаида. Пуро кумылланда тау. Альэ шердамаг тэмэм. Чэвэрын, Тольа... Букэтэтлан тау... Чэвэрын, инжэньэр.. (*Кайа*).

Николай. Чэвэрын... Марпа Захаровна... (*Кайа*).

Тольа. Ачай, мый рэпэтицэ ышташ кайэм. Рэпэтицым сатэш ыштэна. (*Күслэжым налын кайа*).

Ондыри. Район гыч чонэм пэш йуалтэн колтышт гынат, тыштэ, монтгыштэм, тачэ мыланэм куаны-маш лийэ. Тый, Марпуш, мыйым куандарышыч. Орадыла кблан шуын ушкалымэт мыйын чонэм пэш корштарэ ыльэ. (*Ондалэш*).

Марпа. Ит вурсо мыйым, Оньой.

Макар (*Пурэн шогалэш*). К-хм!

Ондыри дэн **Марпа** ончал колтат.

Макар. Тый, Ондыри, купэт дэнэ, адак тавэт дэнэ колхозым йоршэш куклышыч. Тавышкэ да купышко пашайэн-влакым колтэн пытарэнат, а мыланэм нур пашалан кодынат огыл.

Ондыри. Мом ойлыштат, Макар: пашачэ-влакым мэ правлэньыштэ октын пайлышна. Назар Назары-

чат полшыш. Тый тунам кэлшышыч, кызыт шагал манат.

Макар. Мый тунам палэн ом ул. Назар Назарычат ошибкэ манэш.

Ондыри. Нимогай ошибкат укэ. Тый пашайэн-влакэтым вуйлатэн от мошто.

Макар Мий, шкэ вуйлатэ. Тый эрэ вик пашаш коштмэт дэнэ... Мый сэмынэм, калык коклаштэ кошт, вара палэт, нуно мом ойлэт.

Ондыри. Мом ойлэт?

Макар. Нуно ойлаш шотым муыт. Тавэ уто роскот, маныт. Тавыда дэн ындэ шужыктэн пуштыда, маныт... Кэч мом ыштэ, эрла мый тавэ кунчыма гыч ик бригадыжым налам. Тавылан лийын нур пашам мондаш ок лий. Мэмнам нур паша цукша.

Ондыри. Макар!

Макар. Мо Макар? Шочмэм годсэк мый Макар улам!

Ондыри. Эх, могай калык! Ну, кайышна правлэньыш. (*Кайат*).

Марпа. Эх, томаша, тидэ колхоз дэн Ондыри чылт аныргэн пытэн. Тэвэ иктэ күлэш, тэвэ вэсэ ок ситэ. Тэвэ тышкэ кайэ, тэвэ тушко мийэн тол... (*Ўстэл үмбач пога*). Ўмбачшэ тудымак вурсат. (*Вэс пблэмышкэ кайа*).

Окна ончылан **Виталий** дэн **Ониса** ваш лийыт.

Виталий. Ониса, тый молан мыйым тынар орландарэт?

Ониса. Кузэ орландарэм?

Виталий. Тыланэт лийын мый тыжак кодам.

Ониса. Мыланэм лийын?

Виталий. Укэ гын, мый вэс вэрэ сайрак пашаш кайэм ыльэ... (*Эртэн кайат*).

Тарлья кува толын пура.

Тарлья кува. Кутырэт, шэшкэ!

Марпа. Йбра изиракын.

Тарлья кува. Ондыриэт адак кушко кайыш?

Марпа. Колхоз правлэньыш кайыш.

Тарлья кува. Тыйын Ондыриэтат ырычат кудышто ок шого.

Марпа. Ондырин пашажэ шу-кыло, коштдэ ок кэрт.

Тарлья кува. Пбрийэн тудо удра-

маш ондалаш йѳным муѳш. Мѳман кугызат самырыкшѳ годым йѳн ѳдрамашым пѳш йѳрата ыльѳ. Орадѳ годым шинчавѳдым шуко йоктарѳнам.

Марпа. Ом умло, акай, молан тый тидым ойлѳт?

Тарльа кува. Тый шѳшкѳ, чылт мый гайѳмак улат. Ожно мыйат, кугуза иктаж вѳрѳ кайа гын, толмѳшкыжѳ ом коч, ом йѳу ыльѳ... Вара-вара колам, мыйын шортын-шортын вучымѳм годым тудо ѳдыршамыч дѳн да мойын вѳлѳ шалилѳн коштѳш улмаш.

Марпа. Ондыри чылт тугѳжак ок кошт.

Тарльа кува. Эй, шѳшкѳ, тый тѳнийсѳ ѳдырлан ит ѳнъанѳ: тѳнийсѳ ѳдырлан пѳрйѳн лийжѳ, ватаным мойын ок васартыл... Тый шонѳт, Ониса йара гычын бригадирлан шогалын? Бригадирлан пѳрйѳн укѳ мо?... Тыланѳт Ондыри кызыт миймыж дѳн иктаж пѳлѳкым кондѳн?

Марпа. Кажнѳ миймѳ йѳда пѳлѳкым куш кондѳн шукта?

Тарльа кува. Тѳвѳ тыланѳт кондѳн огыл, а Онисалан кондѳн, манѳш.

Марпа. Мом кондѳн?

Тарльа кува. Рѳзинкѳ калош дѳн катам.

Марпа. Тый кушѳч шинчѳт?

Тарльа кува. Стапан ватѳ оила: Тавѳ кѳнчымаш дѳч ѳртѳн толмѳм годым пѳш куанѳн кучылт шога ыльѳ, манѳш. Ну, ѳдырат, чылт намысдымѳ, манѳш.

Марпа (пѳкѳнныш волѳн шинчѳш). Кай, кай, тѳгак ит ойло...

Тарльа кува. Тый, шѳшкѳ, шкѳжат титакан улат, йумым мондѳнат. Суртыштыда йумоѳат укѳ... Эй, йумо, йумо, тѳнийсѳ калык йѳршѳш ийаш савырнѳн... Ондыриѳтат чылт йумын пѳрдумым ыштылѳш... Пролѳн да мойын кунам вѳдым луктын кѳртат? Лукшаш, Онтонак луктѳш ыльѳ. Онтон лучко важык маркѳат кѳнчыктѳн ончѳн, садыгак вѳд лѳктын огыл... Чѳвѳрын, шѳшкѳ. Ондыриѳтлан мый ойлымѳм ит ойло. (Кайа).

Ондыри дѳн Ониса окна тураш шогалыт.

Ондыри. Катат лачак?

Ониса. Пѳш сай, Ондыри изай. Тау.

Ондыри. Кѳлшыш гын, пѳш йѳра. Ониса умбак кайа, Ондыри пѳртыш пура.

Марпа. Йажарѳт кушко ѳжѳш?

Ондыри. Могай йажар?

Марпа. Кѳч шкѳнан окна воктѳн шогалашыжѳ вожылам ыльѳ, луклаштѳ шогылт коштмыдат сита, мыйын шинча ончыкѳмак толмыда ок кѳл.

Ондыри. Марпа, ушѳт кайыш мо?

Марпа. Шкѳндын ушѳт кайѳн. Мыйжым от шотло гын, от шотло, кѳч шкѳндым пагалѳм ыльѳ. Вѳт колхоз вуйлатышѳ улат, йѳн пагалымѳ улат.

Ондыри. Нимомат ом умло.

Марпа. Шкѳндын шочшѳт, ватѳт уло, намысдымѳ, ѳдырлан катам налын пуаш от вожыл мо?

Ондыри. Ындыжѳ ушѳтат кайыш. Оксам пуѳн колтымѳкѳ кѳч кѳланат налын кондѳм.

Марпа. ѳдыр йѳн тунар оксам кушто муѳш? Ката дѳнѳ колош шулдо акан мо?

Ондыри. Ониса йара ок кий. Эрѳ пашам ышта.

Марпа. Ышта улдѳ, пѳш ышта. Кузѳ ыштымыжѳ, кушѳч окса лѳкмыжѳ пѳш палѳ. Пѳрйѳн воктѳн шѳрангышт моштышо ѳдрамаш тудо оксам муѳш.

Ондыри. Кузѳ йѳным тугѳ оилаш тоштат? Ониса тыматлѳ ѳдыр.

Марпа. Тыматлѳ улдѳ, пѳш тыматлѳ... Тыматлыжлан лийынак бригадирлан шогалѳнат. Бригадирлан пѳрйѳн укѳ мо, ѳдрамашым шогалташ?

Ондыри. Ониса томам бригадир огыл.

Марпа. Тыланѳт ындѳ Ониса дѳч сай иктат укѳ... Тольам чаманѳм, укѳ гын; тый дѳнѳт ик пырчат ом илѳ ыльѳ.

Ондыри. Тольа изи огыл, чизѳ шѳр тудлан ок кѳл. Пѳш илымѳт ок шу гын, кайѳ.

Марпа. Каймѳмжым пѳш вучѳн

«коштат да, мыйжэ тугай улам, лэк-тынжак ом кайэ.

Назар Назарыч пурэн шогалэш.

Ондыри. Могай йэн улат тый, Марпа? Тый дэнэт нигузэ илэн мошташ ок лий.

Марпа. Ок лий улдэ, кузэ ли-йш! Сайракым мумэкэ, мэмнан гай соптыражэ ындэ ок күл... Кайэм, кайэм, ит ойгыро, айда куанэнак илэ. *(Лэктым кайа. Ондыри кок могырыш коштэш. Сатыштэ музык йүк шокта).*

Назар. Хэ-хэ-хэ! шокшо вўран ўдрамаш.

Ондыри. Эх, Назар Назарыч! *(Пөкбнш волэн шинчэш. Назар Назарыч күсэн гычшэ луктын ўстэмбакэ аракам шында).*

ПЎРДЫШ

КУМЫШО СЎРЭТ

Икымышэ сўрэтыштэ ончыкты-мо вэр. Курык тўрыштө артэзиан тэвэ пролаш чоркат ыштымэ. Чоркат вуйышто олдырчо кэча: олдырчо вошт вўран колтымо. Вўранын ик мучашыжэ лэбөдкэш пўтырымө, вэс мучашэшыжэ штангэ пижыктымэ. Колхозник-влак лэбөдкым лўтырат, штангым кўшкө нөлтат, вара ўлкө волтэн колтат. Штангэ волэн каймэ йэда мландыштэ, кэлгыштэ кўэш кўртнө логалмэ пич йүк шокта. Ониса штангэ воктэн шога.

Накас *(Лэбөдко дэч ойырла)* Ситыш... Тидэ ийа кўжым курымэш шурэн кийаш ок лий. Лу кэчэ кўнчэна, мучашыжэ укэ.

Икымышэ марий. Тынэр толашаш мэ рэстан огына ул.

Ик ўдрамаш. Ондырим шкэжым кондэн шогалтышаш, тэк шурэн шогыжо.

Накас. Пошкудо-шамыч, кудалтыза тидэ ийа пашам, пасушко кайэна. Тавэ дэн мўшкыр ок тэм.

Ониса. Павыл изай, мом ойлыштат, вўд киндэ гайак күлэш.

Накас. Вўд тавыштэ вэлэ мо? Куп вўд ужат могай йандар лийын.

Ониса. Куп вўд йўаш ок йөрө.

Накас. Альэ маркэ йўын илэн улына. Альэ маркэ йөрэн да ындэ

ижэ йөрдымө лийын. Доктыр тудо ала момат шонэн луктэш.

Ониса. Доктыр науко почэш ойла.

Кокымышо марий. Тачэшыжэ ала кўнчэн ончэна. Инжэньэр, тидэ кў лончо пыта гын, вўд лэктэш маньэ.

Накас. Лэктэш, маньэ гын, шогалжэ да кўнчыжө.

Ониса. Вўдшө инжэньэрлан огыл, мыланнак күлэш. Пошкыдо-шамыч, тынар ыштэн улна, ындэ шагалрак кодшыжым ышташ күлэш.

Накас. Шагалрак кодмыжым кө пала? Мый шонымаштэм кэч мыньэр кўнчэна гынат, вўд садыгак ок лэк.

Икымышэ марий. Мом лэктэш, мэмнан йалым овда каргэн.

Ик ўдрамаш. Тыгай ийа пашаштэ толашэн киймэш парэнтгэ сомлаш кайэм. *(Кайа).*

Ониса. Пөтыр ватэ йэнгай, парэнтгэ сомлышо тый дэчэт поснат сита.

Накас. Кэлан күлэш—айда кўнчыжө. *(Кайа).* Мый куралаш кайэм.

Икымышэ марий. Мыланэм күлэш мо? *(Кайа).*

Чылан. Кайэна! *(Кайам).*

Кокымышо марий. Мыйат шкэтак ыштэн ом кэрт. Ониса, Ондырилан каласэ, мый куп кўнчымашкэ кайэм. *(Кайа).*

Ониса *(шкэтак).* Мо лийын кайыш? Альэ маркэ паша сай кайыш... Мом ыштэм шкат?.. Ондыри изай мўкш отарышкэ кайэн. Николай Андрэйич районыш кайэн. Эсмаса, Виталият укэ, альэ маркэат ок тол.

Виталий *(толэш).* Толам, толам, ит вурсо... Пуро кэчэ лийжэ, Ониса... Пашайэнэт кушто улыт? Кочкаш кайышт мо?

Ониса. Могай кочкаш, пашам кудалтэн кайышт.

Виталий. Тэвэ тыланэт турньа муно. Ёндэ мом ыштэда?

Ониса. Мый нимоланат ёрынам.

Виталий. Тэвэ мом мый тыланэт каласэм... Тавыжэ, можо—шўвал шындэ. Эрла Йошкар-Олаш кудалына. Мый служитлаш тўнғалам, тый тунэмаш пураш йамдылалтат.

Ониса. Тавыжэ?

Виталий. Тавэ кўнчаш колхозышто йән пытэн огыл, тый дэчэт поснат ситат.

Ониса. Ок лий, Виталий, тавэ кўнчэн пытарыдэ мый ом кай. Пэлэ пашам ом кодо. Шыжым вара мийэм. Ондыри изай „колтэна“ маньэ.

Виталий. Тый, Ониса, мыйым от йоратэ.

Ониса. Молан тыгэ ойлэт, Виталий? Мый Микум..

Виталий. Адак Микум ойлэт? Микуэтшэ мо тудо тугайэ?

Ониса. Мику пэш сай йэн.

Виталий. Пытартыш гана йодам, Ониса: кокытышто иктыжэ—мый альэ Мику?. Ну, кудыжо?..

Шэмалгэ ватэ дэн Тарля кува толыт.

Шэмалгэ ватэ. Тый, акай, от шинчэ, Ондыри ватэ молан ойырлэн кайэн?

Виталий. Ах, ийа тўшка, адак мэшайат. *(Онисалан).* Мый тыйым курыкышто вучэм. *(Кайа).*

Тарля кува. Кажнэ кэчын кыралт илаш пий мо?

Шэмалгэ ватэ. Кажнэ кэзынак кыра мо?

Тарля кува. Кажнэ кэчын йўэш, кажнэ кэчын кыра, манэш.

Шэмалгэ ватэ Кай, ала мом ойлэт? Ондыри пэшак ушан мари ылыс.

Тарля кува. Вэс ўдрамаш дэн пижылташ тўналэш гын, пўрйэн пужла.

Шэмалгэ ватэ. Ондырим мый тугайлан ом шотло ыльэ..

Тарля кува. Пўрйэн кэч кудыжат садэ иктак... Ваш лийаш йонаирак лийжэ манын Онисам бригадирлан шогалтэн, манын ойлат.

Шэмалгэ ватэ. Ындыжэ ушэмат кайыш... Онисажэ альэ кушкын вэлэ шуыныс.

Тарля кува. Тэнийсэ ўдыр луатныл ийашак пўрйэн почэш куршталышташ тўналэш. *(Йолкорно дэн курыкышко кўзэн кайат).* Ониса Ондыри дэн вэлэ, шонэт. Чэхнык дэнат коштэш, маныт манэш.

Ониса. Мо тидэ тыгай? Мом ну-

но ойлат? Мом ойлат? *(Чоркат воктэн энэртэн шогалэш).*

Ондыри, Макар, Райком инструктор толыт.

Ондыри. Ониса, пашайэн-шамычэт кушто улыт?

Ониса. Нуно пашам кудалтэн кайышт.

Ондыри. Тый нуным молан колтышыч?

Ониса. Ондыри изай, мый тэгак бригадирлан шогэн ом кэрт.

Ондыри. Ониса, мо лийынат?

Ониса. Нуно... Укэ, укэ... Тидым ойлашат вожылмаш. *(Кайа).*

Виталий. Ах, ийа, адак ыш тол... Тидэ ўдыр огыл, кўртньё *(папиросым пижыкта).*

Инструктор. Андрэй Константиныч, тидэ мо тыгай?

Ондыри. Нимомат ом умло.

Инструктор. Тидэ ўдыр могай йэн?

Макар. Мэмнан колхозышто пэрвой ударнице ыльэ, садланак тудым бригадирлан шогалтэн улына ыльэ.

Инструктор. Макар Иваныч, мыйын тый дэнэт мутланышаш уло.

Инструктор, Ондыри, Макар правлэньыш пурат. Изыш лиймэкэ Тольа дэн икшывэ-влак толыт. Тольа кўслэм нумалын. Ик икшывэ балалайкым налын, вэсын кидыштэ кармонь, кумышо томырам кучэн.

Тольа. Йолташ влак, сатышкэ умбал лукыш кайэна. Йамдылэн шуктэна гын, кастэнэ концертым ыштэна.

Йоча-влак. Ыштэна! *(Куржыт).*

Изыш лиймэк курык ўмбака Зинаида Васильевна толэш. Виталийым ужын шогалэш.

Зинаида. Пургэчэ лийжэ, Виталий.

Виталий. Зинаида Васильевна!.. Могай йумо тыйым тышкэ кондыш? Укэ гын, шкэтэтым нигузэ учыраш ок лий, эрэ мэшайат. Мыйын тыланэт ойлышаш пэш шуко уло..

Зинаида Интэрэснэ. Ойло.. колыштам.

Виталий. Зинаида Васильевна, мый тыйым йоратэм.

Зинаида. Чот йӱратэт?

Виталий (*сукалтэн шинчэш*). Уло чонэм дэн, уло шонымэм дэн.

Ониса (*толэш*). Тэгак тыштэ ик кэчылат ом шога. Эрлак Йошкар-Олаш кайэм. Виталий нангайа. (*Курькышко кўза*).

Зинаида. Кынъэл, Виталий; пул-вуйэт лавырга.

Виталий (*кынъэл шогалэш*). Тый, Зинаида Васильевна, воштылат?

Ониса чурк шогалэш, Виталий дэн Зинаида Васильевнам ӱрын онча.

Зинаида. Вот, чудак, тыгай мотор кавальэр ончылнэм шога да, вара шорташ тўналам мо?

Виталий. Тый мыйым мыскылэт?

Зинаида. Колышт, Виталий, мый тыланэт тэвэ мом каласэм: тый сай тэхник улат, но мый тыйым ом йӱратэ... йӱратэнат ом кэрт... Мый...

Виталий. Ӗрмаш, тыгай самырык ўдыр тугай шонгым йӱратэн.

Зинаида. Шонго дэн рвээз ийготышто огыл. Витлэ ийашат самырык лийын кэртэш, коло ийашат шонго лийэш.

Виталий. Мый тыгай философи-йым ом умло. Нэужэли мый Николай Андрэйевич дэч уда улам.

Зинаида. Коньэчно, Николай Андрэйич тый дэнэт тагасэн ок кэрт. Тый, Виталий, кӱ улат, шинчэт?

Виталий. Кӱ улам?

Зинаида. Тый лэпэньэ улат.

Виталий. Лэпэньэ?

Зинаида. Тый пэлэдыш гыч пэлэдышыш чонэштылат... Ониса тыланэт томама ўдыр мо?

Виталий. Ониса?.. Ониса—ўдыр огыл ыльэ...

Зинаида. Подлец! (*Кэнэта савырна, Онисам ужэш*). Ониса, тый ко-льыч?

Ониса. Кольым.

Зинаида. Виталий вэрч ойгыры-мо ок кўл, Ониса.

Ониса. Зинаида Васильевна, мо-лан тудо тыгэ арам ойлыштэш?

Виталий. Ониса!

Ониса. Кай, кай, чакэм ит тол. Жульык!

Виталий. Зинаида Васильевна!

Зинаида. Виталий, кай тыжэч, тый тыштэ от кўл.

Виталий вуйым кумык сакэн кайа. Иктын-коктын калык погына. Правлэньэ гыч Макар лэктэш.

Накас. Район гыч могай йэн толын?

Макар. Райком инструктор улам манэш.

Ик ўдрамаш. Молан толын?

Правлэньэ гыч Ондыри лэктэш.

Макар. Тэ, пошкудо-шамыч, шкат шинчэда, паштэнгэ жапыштэ мэмнан колхозышто паша томамак лийын.

Ондыри. Тидэ шойа.

Накас. Могай шойа, пэш чын.

Макар. Ондыри купшо дэн да тавыж дэн нур пашам йӱршэш мон-дэн.

Ондири. Нур пашаштэ тый вуйын шогэт.

Макар. Тидыжэ пэш чын, садла-нак ойлэм вэт. Вуйынжо мый шо-гэм, а пашайэнжым тый кучыл-тат.

Накас. Кўм шурыктэн киктэт.

Ик марий. Рэстанла орландарэт.

Инструктор дэн Назар Назарыч лэктыт.

Инструктор. Назар Назарыч, тэ-вэ мом тый дэчэт йоднэм ыльэ: тавылан мызар паша кэчэ пытэн?

Назар. Тачсэ кэчым шотлаш гын, 465 кэчыш шуэш.

Инструктор. Мызар мэтрым про-лымо?

Назар. Тачсэ кэчэ маркэ 31мэтр, тачсыжым ом шинчэ.

Накас. Тачэ ик шэчат волэн огыл.

Инструктор. Кажнэ мэтрлан 15 кэчэ... Тавыда шэргын логалэш.

Вэс марий. Кў лончыш шумэш-кэ куштылгын волышна.

Накас. Кўжым кунар шурэн ки-йэна?

Инструктор. Йолташ-влак, мый тэндан колхозышкыда ындэ кок кана толын ончышым. Кэрнак, тэн-дан колхозышто шот укэ. Мўкш отарыштэ алыат поп эргэ, йачок озаланэн ила.

Ондыри. Йачок огыл, сай специа-лист.

Николай Андрэйич толэш.

Инструктыр. Тидэ нэргэн тый партий комитэтыштэ мутым пуэт. Йолташ-влак, пасу пашада томам ышталтэш, паша вий шукожо куп дэн тавышкэ колтымо. Куп пашажэ кэч ындэ ышталтыц, а тавыжэ... Тавэ нэргэн шоналташда вэрэштэш, ала тавэ кунчымаштыжат врэдитыыл уло?..

Николай. Тидэ чын огыл, Наталия Антоновна.

Инструктыр пыртлан мугедалтэш, вара адак тоштыж гайак лийэш. Ониса дэн Зинаида Васильевна Николай Андрэйевич дэк мийат.

Инструктыр. Мыйын лумэм Наталия Анатольевна.

Николай. Ах, извините, Наталия Анатольевна.

Инструктыр. Мый чылт врэдитыыл пашак ом ман. Но тыгай пашатэ чылажымат шонаш лийэш.

Николай. Чыла шонымым чыла вэрэ ойлаш ок лий.

Ониса. Инжэньэр врэдитыыл огыл

Накас. Могай огыл, самый врэдитыыл.

Ондыри. Павыл!

Накас. Мо Павыл? Тый мыйын йылмэм пэтырэн от кэрт. Мо ойлышашым мый ойлэм. Пошкудо-влак, Ондрийын кумылжым мэ шуко ончышна. Тудо альэ маркэ мом шонэн эрэ ыштэн. Ындэ эрэ озаланаш эрыкым огына пу. Кызыт тошто саман огыл. Кызыт со вэт власть.

Назар. Правильнэ.

Накас. Пошкудо-влак, Ондрий йатыр озаланыш, сита. Мый колхоз вуйлатышылан вэсым шогалташ манам.

Ик марий. Ком?

Накас. Макарым.

Макар. Мый вуйлатышылан ом йорё.

Назар. Ит аптранэ, Макар Иваныч, кэртат...

Ик тўшка. Кэртат, Макар, кэртат.

Вэс марий. Ондыйрийжэ молан ок йорё?

Назар Назарыч инструктырлан ала мом йыштак оила.

Вэс тўшка. Ондыйрийак йора... йора.

Инструктыр. Андрэй Константиныч, ватэт молан ойырлэн кайэн?

Ониса. Мый вэрчынэм.

Инструктыр. Тый вэрчынэт?

Ондыри (пэнгыдын). Коклазэ вэрч.

Инструктыр. Паша ыштышаш годым йўын киймыжэ, счэтоводым арака дэк коштыктымыжо кён вэрч лийын?

Ониса. Тидэ шоёа.

Назар. Изин-изинжэ Андрэй Константинычше подылын...

Николай. Мерзавец!

Ондыри. Эх, Назар Назарович, тый тыгэ ойлэт?

Назар. Укэ, укэ, Андрэй Константинович, мый тыйым пэш пагалэм. Но мо лийын гын лийын, тудым шылтэн ом кэрт. Мо лийым то йём гын, мыйым вара кё пагала?

Инструктыр. Тый, Назар Назарович, чылт большевикла ыштэнат... Константинов йолташ, тэвэ тыйын вуйлатымашэтын резуль татшэ... Тидэ нэргэн мый Райком сэкретарлан чыла ойлэм. Тыгай вуйлатымым колхозышто чыташ ок лий.

Накас. Уна, район гыч толшат тугак оила. Ондыйрим вуйлатышэ гыч лукташ кўлэш.

Ик тўшка. Лукташ, лукташ!

Ониса. Ондыри изай колхозлан сай дэч молым нимат ыштэн о ыл. Огына лук!

Вэс тўшка. Огына лук. Огына лук!

— Лукташ, лукташ!

— Огына лук. Огына!

— Лукташ!

ПҪРДЫШ

КУМЫШО КЫДЭЖ

НЫЛЫМЫШЭ СҮРЭТ

Райком сәкрэтарын кабинетшә. Ёстәмбалнә түрлө кагаз, теләфон. Сәкрэтар кагаз-влакым онча. Ик теләграмым китышкыжә налеш,— почын онча... Вара адресшым лудәш: Передать Андрею Константинову. Сәкрэтар онгырым мурькта. Омсашкә польшкалышә пура.

Сәкрэтар. Константинов тыштә мо?

Польшкалышә. Тыштә.

Сәкрэтар. Тудым тышкә пурто. Инструктырат толжо.

Польшкалышә. Йбра. *(Лэктын кайа).*

Изиш лиймәкә Ондыри пура.

Ондыри. Пура кәчә лийжә.

Сәкрэтар. Тугә лийжә, Константинов йолташ. Шич.

Ондыри шинчәш. Сәкрэтар тудым тура онча. Изиш лиймәкә папкым кучән инструктыр пура.

Сәкрэтар. Наталия Анатолиевна, чыла ратшә дәнә ойло.

Инструктыр. Эн ончычак мўкш отарыштә тошто мўкш кучышо поп эргым, вредитылым ашна. Газэтәш возымо чын.

Сәкрэтар. Мландә пөлка тыланәт тудым лукташ шўдән. Молан луктын отыл, Константинов йолташ?

Ондыри. Мый инструктырланат ойләнам, тыланәтат ойләм: тудо вредитыыл огыл. Чын, тудо поп эрнә, но сай спәциалист. Кәрнак, тудо йачокланат шогән, но кузә йачок лиймыжым ойлаш гын, сәкрә ар йолташ... йачок вәлә мо, тудо дурак полатыштат кийән.

Сәкрэтар. Тый мыланәм йомакым ит ойло. Тый каласә: тудым молан пыдалат?

Ондыри. Адак ойләм, мый поп эргым огыл, спәциалистым пыдалам. Тудым мўкш ончышылан шогалтымәшкә отарна эрә иземә. Тудым шогалтымәкәм чыла вашталтә. Гәрвой ийышчак мўкш йәшым талыштарыш, үмаштә 24 мўкш игым кучыш, 100 пут мўйым тў-

лыш. Тәний 46 мўкш игым кучыш, 168 пут мўйым лукто. А могай планым ыштән: вич ийыштә отарым тўжәм омарташ шукташ...

Сәкрэтар. Мўкш ончаш шкән-дан рвәзә кадрым йамдылыман.

Ондыри. Йамдыләна. Тудын пәлән кок рвәзым туныктәна. Тудын шинчымашыжым, тудын мўкш йбратымыжым асушко савырән, шкәнән колхозлаң полшыктәнам гын, вара йонгылыш ыштәнам мо?

Инструктыр. Коло омарта мўкшыжә кузә пытән?

Ондыри. Мый тунамак ойләнам вәт, тугай чәр лийын.

Сәкрэтар. Могай чәр?

Ондыри. Мўкш-влак комдык возын пөрдүн-пөрдүн колат ыльә. Тидә мәмнан отарыштә вәлә огыл, моло вәрәат лийәдән. Тидә чәр огыл г н, мә 75 мўкш игым кучәна ыльә.

Сәкрэтар *(тәләфон пучым наләш).* Мландә пөлкам пу... Мландә пөлка?... Мыланәм мўкш инструктыр күләш.. Кө? Тәвә мо, инструктыр йолташ, тый „У илыш“ колхозын мўкш отарышкыжә мийәнәт?.. Тушто мо шот дәнә коло омарта мўкш пытән?.. Пөрдшө чәр дәнә?.. Молан тынар шуко пытән?.. Мо?.. Аләксәй Фөодорович огыл гын, ул ларак пыта ыльә?... Кө тугай Аләксәй Фөодорович?

Ондыри. Мәмнан мўкш ончышынан лўмжә тыгай.

Сәкрэтар. Йбра... Мландә пөлка вуйлатышылан каласә: канымә кәчә дәч вара Райком бўрошто мәмнан районышто мўкш ашнымә паша кузә каймә нәргән тыйын док-ладәтым колыштына. Чәвэрын... *(Тәләфон пучым пышта).* Конәчно, спәциалистым мә акләна. Тугә гынат, тошто эксплоататыр клас гыч ләкшә-влакым шкәнән пашашкә пәш шәкләнән пурташ күләш... пуртымәкшат кәчын әскәраш күләш. Но тудо мыланна уло кумылжым пуән пашам ышта гын, тугай йәным мә огына шўкал... Умбақыжә, Наталия Анатолийевна.

Инструктыр. Ватыжым ойырэн колтэн, самырык ұдырым локтылын, паша годым йұын коштын, нур пашам аклэн огыл, сандэнэ колхозник коклаштэ пудранчык лийын. Пытартыш миймэм годым тушто бунт ыльэ.

Ондыри. Тый тудо пудранчыкым лыпландараш полшымо олмэш, тулым вэлэ йэшарышыч. Колхозник-влак ончылно мыйым „вуйлатышылан йёрдымб улат“ маньыч. Инжэнэр Андрэйэвым врёдитьыл маньыч.

Инструктыр. Тидэ шойа...

Сэкрэтар Наталия Анатолийевна, инжэнэр Андрэйэвым чылан шинчат. Тудо врёдитьыл лийын ок кэрт.

Инструктыр. Константинов мыйын мутым луга, мый „инжэнэр Андрэйэв врёдитьыл“ манын ойлэн ом ул, мый „ала тавэ кўнчымаштат врёдитьыл уло“ маньым.

Ондыри Иктак огыл мо?

Сэкрэтар. Ёдыр нэргэн мом ой-лэт?

Ондыри. Сэкрэтар йолташ Мый тунарак вольык см ул...

Сэкрэтар. Иуынат от ул?

Ондыри. Тыштыжэ изиш титакэм уло... Ватэ ойырлэн каймэк ик-кок кэчым йўнам... Мыйым йўктэныт...

Инструктыр. Пётыр Сэргэич, коллат? Иушб йэнган ўшанащ ок лий.

Сэкрэтар. Ватэтшэ молан ойыр-лэн кайэн?

Ондыри. Коклазэ-влак шуко „манэш-манэш“ дэн ватым алгастарэ-ныт...

Инструктыр. Кб гын ватыжым кырэн луктын колтэн?

Ондыри. Мый тудым парньа дэнат тўкэн ом ул. Кызыт ватэ мбнгб толын, шкэ титакшым ыглэн.

Сэкрэтар. Значит, ватэт мбнгб толын? Тэгак ойырлэн ок кай?

Ондыри. Ок кай.

Инструктыр. Иг моктанэ, Константинов йолташ.

Ондыри. Тэгак тыгай интригэ ышташ мый эрыкым ом пу. Сэкрэтар йолташ, мый йырэм пэш ку-гу интригэ кайа.

Сэкрэтар. Могай интригэ?

Ондыри. Мый тудым ондак шижын кэртын ом ул. Тидэ мыйын титакэм. Счэтоводлан мый ўшанэ-нам, тудым шэкланэн ом ул. Тудо клас тушман улмаш. Тудо мыйым кидгэ йолгэ пидын шунэжэ улмаш. Мый олмэшэм вуйлатышым шкэ шонымыжым шогалтэн, колхозлан оза лийнэжэ улмаш. Тудлан вэс йэнгат—кугурак чинанат полшэн.

Инструктыр. Ужамат, тый, Константинов йолташ, кугу фантазёр улат?.. Пётр Сэргэич, чыла раш.

Ондыри. Мый шонымаштэм альэ раш огыл. Сэкрэтар йолташ, тидым луд, вара ала раш лийэш.. (сэкрэ-тарлан кагазым пуа).

Сэкрэтар (лудэш). Пагалымэ Назар Назарыч. Ожно мэ тый дэнэт пэш тос улына ыльэ... Илымьна годым илышна, кочна-йўнат. Колхоз кузэ кушкэш? Ондыри шала-тыл пытарэн огыл? Тудлан ўшанащ ок лий. Колхоз вуйлалышылан тыматлырак йэн кўлэш... Ондыри сай йэн, тошто киндэ-шинчаллан тау ышташ кўлэш... Мыйын ұдырэм тэмдан дэк савырнаш ойлэн кайыш... Мийа гын, иктаж йбн дэнэ тудым кўшыл клатыш пурто. Тушто чэвэр урлыкаш пырчэ-влак улыт. Тидын пэлэн пыштымэ изи сэрышым ұдырэмлан пу..

Тыйын тосэт ОНТОН.

Нимомат ом умло, а изи сэрыш-ыжэ кушто?

Ондыри. Тудыжым шкэ инструктырэт дэч йод.

Инструктыр. Ха-ха-ха. Тый, Константинов йолташ, мистификатыр улат...

Ондыри. Тидэ кагазым мый шкэ счэтоводэмын портфельшытыжэ муынам. Изи кагазшым тудо тид-лан пуэн. Тидэ Онтон кулакын ұдыржб.

Инструктыр. Шойыштат.

Сэкрэтар. Наталия Анатолийевна, лыпланэ.

Ондыри. Коньэчно, мый тудым ом палэ, тудо мый изэм годымак марлан кайэн, иктаж коло ийат утла лийэш тудлан. Мэмнан йал-влак иктат тудым палэн огыл, но тудым палышэ йэн уло.

Сэкрэтар. Кб?

Ондыри. Тудо йэн тылат тыгай сэрышым колтэн.

Сэкрэтар (*сэрышым лудэи*). Тыгэ, тыгэ, тыгэ э э... Ындэ рашэмэш. Значит, тыйын чэрэт, Наталия Антоновна, тыгай улмаш. Садлан тый вэс районыш кайаш йодат улмаш.

Наталь. Пётр Сэргэич, ындэ тый тидлан ўшанышыч? Мый альэ маркэ партийыштэ шогэнам, нимогай замечаньэ лийын огыл, партий корныштат мый тайныштын ом ул, тура кайэнам.

Сэкрэтар. Тый, Наталия Антоновна, моткоч тура кайэнат.

Инструктыр пбкбныш волэн шинчэш. Сэкрэтарын полышкалышыжэ пура. Ондырилан тэлэграмым пуа.

Ондыри (*лудэш*). „Ондыри изай. Комсомол-влак погынэн моло рвэзэ-влакым шкэнан йыр чумырэн, кум кэчэ ударнэ ыштэн, кў лончым пудыртен сэгышна. Тавэ гыч ташлэн вўд йога. Колхозник-влак тыйым пэш вучат. Микал дэн Ониса“. (*Куанэн*). Сэкрэтар йолташ!..
пўрдыш

ВИЗЫМШЭ СЎРЭТ

Кумышо сўрэтыштэ ончыктымо вэрак. Чоркат олмышто пантал. Йыр-ваш сылнэштармэ, флаг-влак, лозунг-влак. Ушдымо Васли урэмым ўштэш. Макар дэн Назар Назарыч толыт.

Назар. Чэвэрын, Макар Иванович. Ончыкыжо ала ужына ала укэ. Прокурор уналкэш ўжэш: тэнгэчэ новэсткым колтэн.

Макар. Эх. Назар Назарыч, мом ыштылыыч? Шкэндымат кошартышыч мыйымат йомдарышыч.

Назар. Анра улат тый, Макар Иванович. Вэт тыйым колхоз вуйлатышылан шогалтынэм ыльэ.

Макар. Тидыжэ чын. Вуйлатышыжым мыйым ыштынэт ыльэ, озажэ тый шкэ лийнэт ыльэ.

Наказ. Дуржк.. Ушэт укэ гын, Ондырин кулко лийын илэ. (*Кайа*).

Макар. Мом ышташ ындэ. Йэн ончык лэкташат вожылмаш. Иктаж вэрэ чодра пашаш кайаш гын вэлэ... (*Шонэн шога*).

Ушдымо Васли ўштын Макар дэк мийа.

Васли. К-к-куштыра эрыкташ м-м-мэшайэн ит ш-ш-шога.

Макар (*коранэи*). Тугэ, Васли. Тый колхоз урэм гыч куштырам эрыкгэт, а мый шкэ куштыра лийынам, йэнлан мэшайэн кошташ вэлэ йбрэм...

Ондыри (*толэи*). Укэ, Макар, тый мыланна полшаш тўналат. Айда правлэныш, кугырэн ончэна. (*Кайа, почшыжэ Макар ошкэда*).

Микал дэн Ониса толыт. Коктынат арун чийэныт.

Микалэ. Сита, Ониса, тидэ нэргэн огына ойло.

Ониса. Укэ, укэ, Мику, мый титаканак улам. Виталийын Зинаида Васильевна дэн мутланымыжым ом кол ыльэ гын, колхозымат, тыйымат кудалтэн кайэм ыльэ.

Микалэ. Коньэшнэ, тыгэ ыштэт гын, мылам нэлэ лийэш ыльэ, но вэт мэ у йэн улына, илышым у сэмын ыглэна. Ошибкэ кэч кэнат лийын кэртэш. Имньэ нил йолан гынат, шўргньа, маныт... Йбрыш, тидэ нэргэн тэгак ик мутат ынжэ лий.

Ониса. Но иктылан ўшанэ, Мику, тый тўрланымэтлан мый уло чонэм дэн куанэнам...

Микалэ. Тый, Онбук, сай йолташ улат.

Ониса. Мику, мыйым поктэн шу! (*Курыкышко куржэи*).

Микалэ. От утло, кучэм! (*Куржэи*).

Накас дэн ик мари курык мogyрым толыт.

Накас. Онтонын клатыштыжэ мызар шўртнбў улмаш. Арам казнаш кайыш. Мый Ондыри олмышто лийам ыльэ гын, тудым тўрлатэм ыльэ.

Ик мари. Тый, Павыл, йбрэшшэ Накас улат, эрэ йамдым шутыла-мэт. Тый шкэ ыштэ.

Накас. Мый ом ыштэ мо? Ондыри кидыш вэрэштат гын, вара коштын от кэрт. (*Кайам*).

Толыт: Зинаида Васильевна, профэссор, Николай Андрэйич.

Профэссор (*Николай Андрэйич*).

чим тура онча). Черты Вашего лица напоминают мне что то знакомое. Скажите пожалуйста, не Вы ли 22 года назад были моим переводчиком?

Николай. У Вас прекрасная память, профессор. Вы не ошиблись: это был я.

Профэссор. Однако, Вы теперь совершенно не похожи на деревенского учителя

Николай (шыргыжын). Время меняет все, профессор. В те дни, когда Вы приехали к нам, в страну полудиких черемис, я был учителем, а сегодня, как видите, уже инженер-гидролог. Вы удивлены? (Пауз). Изменилось многое, профессор. Таков неумолимый закон диалектического развития.

Курыкышто Ониса мура:

Куку мурымо сылнэ вэржэ

Куэрла отэт огыл мо?

Шүшпүк шүшкымб сылнэ вэржэ

Ломбэрла отэт огыл мо?

Чэвэр пэлэдыш пэлэдмэ вэржэ

Клэвыр пасуэт огыл мо?

Пэлэдыш гай пэлэдшэ-влакшэ

Колхоз ұдыр огыт ул мо?

Комсомолец-ударникшэ

Мэмнан танна огыл мо?

Профэссор. Какая прекрасная песня. Какой богатый голос. Не правда ли?

Николай. Как видите, профессор, и здесь произошли колоссальные изменения. Новое время рождает новые песни. Бодрые, могучие, жизнерадостные.

Профэссор. Поразительно.

Николай. И Вы, профессор, изменились. 22 года назад физически Вы были молоды, но выглядели таким дряхлым, таким беспомощным и было похоже, что у Вас не было ни одной клетки, которая бы не подернулась плесенью. А вот сейчас Вы старик. Седина пересыпала Ваши волосы и морщины нанесли свои письмена, но Вы значительно моложе, профессор, сегодня, чем тогда, 22 года тому назад. Вы похожи на юношу, профессор, и эта духовная молодость делает Вас обновленным человеком с искрящейся как пунш душой.

Профэссор. Вы правы, Николай Андреевич, я изменился, как меняется все. Такова диалектика, как Вы справедливо заметили, и в этом ее могучая сила и неувядаящая мудрость.

Николай. Профессор, Вы не обидитесь, если я спрошу Вас?

Профэссор. Что Вы, Николай Андреевич, пожалуйста говорите, спрашивайте, сколько Вам угодно. Я рад отвечать Вам целые сутки. Что же Вас интересует?

Николай. Я дерзаю, может быть это не скромно даже. Вы уж извините меня. Но если можно, не откажите в любезности высказать Ваше суждение сегодня о возможностях нашего народа. Короче говоря, мне интересно послушать, как Вы поставили прогноз и диагноз вот всему этому (*йыржэ кидшэ дэн ончыкта*), я по прежнему любопытный, профессор, простите.

Профэссор. Вы смеетесь, Николай Андреевич. Что же, Вы вправе это сделать. Я не могу обижаться, ибо мой прогноз к великой радости моей оказалась ошибочным (*кумыл нёлтын*). Да, да, поверьте мне, что я рад крушению моих идей. Я рад тому, что мой диагноз и мой прогноз оказались разрушенными и опрокинутыми. Большевики и революция взорвали все гипотезы буржуазной науки о неизбежности вымирания мелких национальностей. Нет, Николай Андреевич, и еще раз нет, поверьте мне, я не жалею, что мои утверждения обанкротились. Я искренне рад за Вас, Николай Андреевич, и за весь марийский народ, возрожденный гениальными идеями марксистской мудрости, воплотившейся в осязательную, живую, волнуемую и радующую нас действительность. Если 22 года назад Вы, Николай Андреевич, были единственным энтузиастом среди своего народа, в той местности, где я был, то сегодня их марийский народ имеет тысячи. Николай Андреевич, мне хочется крепко обнять Вас, цело-

вать и плакать, но плакать от радости. (*Профэссор, кид шовычым луктын, вудыжгыш шинчажым үштылэши, Николай Андрэйичым бнда л шупшалэши*).

Зинаида. Инженер Андреев у нас большой энтузиаст, профессор. Если бы Вы знали, с каким увлечением он добывает живую воду. Вы видели водопровод, который перестает быть проектом и становится в наших условиях сказочным колоссом инженерной науки. Он говорит о своем детище даже ночью. Николай дожидаться не может того дня, когда по железным трубам по всей окрестности бывших гнилых, зобных мест журча побежит живая, доброкачественная, чистая вода.

Профэссор. Желаю Вам успеха, друзья мои. Работайте, трудитесь, создавайте, созидайте. Вы творцы, и Вы победители. Диагноз, поставленный большевиками, правилен. Дайте мне Вашу руку, Николай Андреевич (*чэвэрланат*). Я горжусь Вами и вместе с Вами переживаю вашу радость, непредусмотренную никакой историей исчезнувшего прошлого. Будьте счастливы, друзья мои. (*Вуйжым савэн кайа*).

Курыкышто Ониса мура:

Шэм алашат тавалтальэ,
Шэм рокэтым луктальэ.
Йошкар алашат тавалтальэ,
Йошкар рокэтым луктальэ.
Сар алашат тавалтальэ,
Шаркүэтым луктальэ
Шаркүэтым шотлэн-шотлэн
Кошар парньамат туганальэ.
Тыйым, тагэм, вучэн-вучэн,
Изи шүмэмат йойалальэ...

Зинаида. Колат, Николай Андрэйич, Ониса кузэ мура?

Николай. Онисан тачэ пайрэмжэ, мурыжо.

Зинаида. Тыйынат, Николай Андрэйич, тачэ пайрэмэг.

Николай. Тугэ, Зина, тачэ мыйынат пайрэмэм. Тачэ мый тый дэчэт ик мутым колнэм. Тидэ мутым мый тыйын шинчаштэт ужам. Курыкыш-

ко күзэна, тушакын тый мыланэм тудым каласэт. Мийэт, Зина?

Зинаида Васильэна Николай Андрэйичын кид пунжым куча. Коктын курыкышко күзат. Ониса дэн Микалэ умбакэ кайат.

Николай. Коло кок ий годсэк мэчтаймэм ындэ шуо: ындэ шэмэр-марийлан илышэ вуд лэктын, овда каргымэ пытэн.

Курык гыч Наталь толэш.

Наталь. Николай Андрэйич!

Николай. Мо күлэш, Наталия Анатоліэвна?

Наталь. Мыйын кө улмэм нэргэн райкомыш тый увэртэрэнат?

Николай. Мый.

Наталь. Мый пытэнам гын, тыйат пытэ (*Наганым луктын лүэн колта*).

Николай. Ой! (*йөрлэш*).

Наталь курык коклаш куржэш.

Ониса дэн Микал куржын толыт.

Микал. От утло!.. (*Натальым поктэн куржэш*).

Ушдымо Васи куржын толэш. Микал почэш куржэш. Колхоз правлэньэ гыч Ондыри дэн Макар куржын лэктят.

Зинаида. Николай!

Николай. Тудо.. мыйым... пушто..

Зинаида. Укэ, укэ, Николай! Тый от коло. Мый тыйым төрлатэм... Йолташ-шамыч, шыманрак кучыза, нангайэна.

Колхоз правлэньыш нумал пуртат. Удыр-качэ-влак толыт. Удыр-влак мурат:

Элнэт вүдэт—ший okayэт,
Комбыжо модалэш гын, пэш кэлшалэш.
Элнэт вүдэт—шэр сарайэт,
Колжо модалэш гын, пэш кэлшалэш.
Мэмнан йална колхозан йал,
Мэмнан колхознажэ—большевик колхоз.
Колхоз илыш—улан илыш,
Мэжэ мурэна гын, пэш кэлшалэш.

Тольа курыкыш толэш. Кидыштыжэ күслэ. Вэс икшывын—кармонь Калык погына.

Тольа. Куштэда гын, адакат чотырак кэлша.

Удыр-влак. Шоктыза, Тольа, куштэна.

Тольа дэнэ йолташыжэ шоктат, удыр-качэ-влак у сэмын куштат. Ониса лэктэш.

Ик ўдыр. Онисам куштыкташ!

Ониса. Ўдыр-шамыч, мый кызыт ом кушто.

Вэс ўдыр. Ониса Микал дэч пона ок кушто.

Ик рвэзэ. Микалыжэ куш ли-фйн?

Ониса. Ўдыр-шамыч. Шыпланыза. Инжэнэр сусыргэн...

Чылан. Кузэ сусыргэн?

Колхоз правлэньэ гыч Ондыри дэн Макар лэктыт.

Ик мари. Ондыри, инжэнэрэт чотак сусыргэн мо?

Ондри. Пульа шўм воктэн кайэн Сусыр нэлэ, но ўшан уло: инжэнэр тўрлана.

Автомобиль сирэн мўгыралта. Курык ўмбалнэ Наталь, Микал, ушдымо Васи койыт. Микал дэн Васи Натальым кок кид пўан гыч кучэныт. Ониса пантал воктэн шогалэш. Райком сэкрэтэр толэш.

Ониса. Сэкрэтэр йолташ. Мэ, улан илышэ колхозник-влак, тыйым саламлэна: ударнэ ыштэн, кумло кэчыштэ артэзиан тавым шуктышна. Клас тушман тўрлын мугайш гынат, мэ сэнгышна. Илышэ вўд лэктын (*крактым пўтыралэш, вўд чымалтын кўшкў шыжа*). Тудым нимогай тушманат пэтырэн ок кэрт!

ПЎРДЫШ

ШАРНЫМАШ-ВЛАК

С. Г. Чавайн рвэээ литератур-влак коклаштэ (1930 ий). Шинчат (шола гыч пурлашкэ): А. Афанасьев, С. Г. Чавайн, Тыныш Осып, шогат Н. И. Тишин, И. Н. Стрельников.

СЭРГЭЙ ГРИГОРЬЭВИЧ ЧАВАЙН

Эскиз

В. Мухин

1. СЭРГЭЙ ГРИГОРЬЭВ

Озан ола. Олан ик лукушто—кугу Кабан йэр. Тидэ йэр сэршштэ кугу ош куй полат. Полат умбалнэ (покшэл сангаштыжэ) кугу рэс. Полатын лумжэ—„Казанская инородческая учительская семинария“. Тидэ сэминарым (ынжэ йом манын ала мо) тыгат маныныт: „Казанская инородческая учительская семинария на Кабане“.—Тыштэ 20 түрлө тыгыдэ калык гыч рвэээ-влак тунэмыт. Марий гычат тунэмыт.

1904 ийыштэ, шыжым мый пер-вокурсник-влак дэк мийшым да, йодым: „Эй, ребята! Тут кто из черемис поступил учиться?“—Я, я, я—

кум рвэээ-влак маньыч. Вара воктэкэм кумытынат мийэн шогальыч: Сэргэй Григорьев, Е. Ермаков, В. Илатов, адак А Афанасьев.

Сэргэй Григорьев—кужурак рвэээ, кужурак шүргө-вылышан, шыргыжалын йодо:

— Тыйжэ Мухин улат мо?

— Мухин улам,—маньым.

— Колынам,—адак малдалэ Сэргэй,—могай класышкэ тунэм шуынат?

— Второйышко—мый маньым.

Тыгэ ваш-ваш палаш тунгална. Сэргэй мэмнан воктэчак улмаш—Изи-Корамас йал гыч.

Ик тэлым тунэмна. Сэргэй дэн йатыр гана ик вэрэш кутырэн

коштна. Мый шукужо годым скрипкам шоктэн, марий искусствым ылыжтарышым. А тудо мыйым түрлө мутшо дэн (йомак дэн, мыскара дэн) ылыжтарыш. Сэргэй матэматикылан сайын тунэмэш манмэ мут йолташ кокла гыч шоктыш. Чынак, ала Сэргэйат матэматик лийэш ыльэ, ала мыйат музыкант лийам ыльэ—1905 ийсэ рэволюцо ок лий ыльэ гын.

1905 ИЙ

Руш дэн йапон сар руш кугыжанышлан пэш нэлын тольо. Семинар дирэктор мэмнам эрэ „йапоным кырен пытарэна“ манын тунуктыш гынат, „актовый залэш“ кугыжан пайрэм годым эрэ „Гром победы раздавайся“ манмэ мурым мурышна гынат, гимнастика годым „йапон шагистикылан“ (йолым тура нблталын ошкылаш) тунэмна гынат, кажнэ кэчын „спаси господи, люди твоя“ манын сукэн кумална гынат, кажнэ рушарныан кугыжалан, тудын тукымжылан „многолетием“ мурышна гынат,—кугыжан армий сарыштэ нимогай сэнымашымат ыштэн ыш кэрт. Правительствын, кугыжа стройын йордымыжб чылалан раш койаш тунгальэ. Пашазэ класс олалаштэ ружгэ тарваныш. Семинарист-влак коклаштэ „Издание Донской речи“ утларак да утларак шарлыш. Лев Ник. Толстойын Миклай кугыжалан колтымо письмажэ мэмнан коклаштэ волгэнчэ дэч писын шэрлэн кайыш. Шишкон „Историйжэ“, „Письмо Белицкого к Гоголю“, Пошэхоновын „Хлеб, свет и свобода“ книгажэ, „Наемный труд и капитал“, „Заработная плата“ К. Марксын, тулэч моло кнагат коклаштына эн чот туржын лудмо кнага-влак лийыч.

Университэтыштэ студэнт-влак собраньым эрэ ыштылыныт. Гимназист, рэалист-влакат пудыранышт.

Нэмнан дэкат рэволюцо вудонго толын шуо. Мэ студэнт собраньыш шыпак кошташ тунгална.

Образцовайа школын марий от-

дэлэнийыштэ П. М. Кунайэв тунукта ыльэ. (Морко марий—Руш родо йал гыч). Кунайэв рвээзэ марий сэминарист влакым погаш тунгальэ Тудо ик кана тыгэ ойлыш:

„Марий калыклан автономий күлэш. Пашанам руш кид гыч ышкэнан кидыш налаш күлэш“.

Мэ тидлан пэш куанышна.

— Марий калыклан марий йылмэ лийжэ,—Кунайэв адак маньэ. Мэ совынам пэралтэн колтышна.

„Марий калыклан марий литэратур, марий газет, марий журнал лийжэ,—Кунайэв уэш шүмнам тарватыш.

— Марий йомакым, мурым, түрлө ойлымашым погыман, ышкэнан калык илышым раш палыман. Мэ фин калык урлык улына. Мыланна ышкэнан тукым калык дэн ик ойым кучэн шогыман. Мэмнан эн кугу тушманна—руш,—Кунайэв адак пэлэштыш. Тидэ ойжым раш ыжна умло. Мэ шоналтышна: кузэ тыдыжэ? Руш кугыжаныштэ илэна гын, кузэ фин-влак дэкшэ ушнэна?—манна.

Кунайэват өрбө: „Руш дэч, чынак манаш гын, ойырлаш ок лий... Мыланна автономий күлэш. Рушат, суасат мэмнам пызырэн ынышт кэрт“—маньэ.

— Тидыжэ чынак—мэмнан кокла гыч ик тунэмшэ маньэ: марийлан автономий күлэш. Только кузэ ыштэнжэ кэртына?

— Руш калык дэн ик вэрэш кугыжам сүмырэн шуман. Чыла осалжэ кугыжа дэн,—мый маньым.— Мэ шкэдак автономийым нигунам налын огына кэрт.

— Чынак,—маньэ Сэргэй Григорьев.—Марий калык изи. Шкэтын толашэн, мүндүрк она шу...

Кунайэвын „Голый шовинизм дэн панфинизмлан“ мэ шкэнан „здравый смысл“ шот дэн „отпорым“ пушна.

Кунайэват вара маньэ: чынакшэ чынак да, рушлан инанаш пэш йбсб. Руш мэмнам пызырэн илаш тунэмын. Тудын вүрыштыжак тыгыдэ калыкым пызыраш шонымо пушыжо уло.. Мый дык эртак поро

фин калык дэн вэлэ ушнаш кэлша манын шонэм, манын мутшым пыта-рыш.

Кунайэв дэч „сэминар корпу-сыш“ лектын кайышнат, мэмнан коклаштэ шуко кутырмаш лектэ. Йужо сэминарист-влакшэ тыгэ ой-лыштыч:

— Чынак, мэ фин тукым улына... Түрлө вэрэ илымына дэн нунын дэн ушнаш ок лий.

Йужыжо маньыч:

— Ушнымо нэргэн чот шоналташ күлэш. Ушнэна гын, могай пайда лийэш? Кёлан пайдажэ лийэш? Марий калыклан, альэ фин калыклан?

Йужыжо:

— Пайдажэ орлыкан йэнлан лийэш гын вэлэ ушнымаш нэргэн ойлаш кэлша,—маньэ.

Рвэзэ сэминарист-влак вуйышто шоньмаш тулла йўлаш тўнгалъэ. Тылэч вара „национальный вопрос“ марий „вопрос“ гыч „общэ-финский вопросыш“ савырныш. Тидэ вопрос гычак „социальный вопрос“ кушкаш тўнгалъэ. Илышым түрлө шот дэн танастарэн ончаш тўнгална.

Ик кана Сэргэй мыйын шинчымэ парт воктэкэм тольо да, малдальэ:

— Ончал йа. Тэвэ мый Ушинскийын „Лето“ лўман стихотворэньныжым кусарэнам. Кэлша гын?..

Лудаш тўнгална. Кусарымэ йылмэ—йатырак йаклака. „Точность“ манмыжат кэлыштарэнак шуктымо. Лач „мэтрика“ манмэт изишак тёрсыр. Уло чонна дэн почэламу-тым ачалаш пижна. Иктаж кок сагат чоло толашэн шинчышна. Варажым почэламут йатырак кэлшышын ачалалтэ. Тыгэ марий йылмыштэ эн ончыч тўнгалтыш почэламут шочо. „Кэнэж“ лўман почэламут дэч ончыч марий йылмыштэ нимогай шкэ гыч шонэн возымо почэламут лийын огыл. Манаш гын, „Кэнэж“ дэн марий почэламутлан тўнгалтыш пышталтын.

Тылэч вара Сэргэй мыланэм Л. Н. Толстойын „Волк и ягненок“ манмэ басньым кусарэн кондэн ончыктыш. Тудымат тёрлатэн

нална... Тыгэ эркын-эркын марий поэзийлан Сэргэй корным почаш тўнгалъэ.

„Марий калыклан марий литера-тур күлэш. Марий калыклан марий йылмэ күлэш“ манмэ мут йывыжгын Сэргэйын пэрож йўмач илышыш пураш тўнгалъэ.

Ик кана адак мэмнам Духовной академин студэнтшэ — Глэздэнэв П. П. шкэдэкыжэ ўжыктыш. Глэздэнэв дэк мэ кастэнэ мийышна. Пачэржэ—изи комнат. Пырдыжлаштэ түрлө ковьор-влак йырым йыр шушмо. Ик пырдыж воктэн пушкыдо тёшак. Кўвар ўмбалнысэ ковьор йўмалнэ маска коваштэ. Электрис тул ужар абажур йўмач илымэ пёлэмым ошал-ужаргэ волгыдо дэн чоныш шынымэ сэмын ласкан волгалтара. Пырдыж воктэнсэ изи ўстэл ўмбалнэ сымавар мўкш омартала згэн шинча. Сымавар воктэн ол тыгыдэ „поджарэвий“ крэндэль-влак. Павэл Пэтрович мэмнам чай йўаш шындыш. Ончыкына тамлэ камбэткым „вазэш“ шындыш.

Мутланаш тўнгална. Глэздэнэв оила: ындэ илыш изышак вольна-рак толаш тўнгалъэ. Манифэст лектэ. Чыла тыгыдэ калык-влак тарванаш тўнгалыч. Чуваш влак газэтым луктыт. Суас-влак „фэдэраций“ нэргэн кутырат. Мыланнат малэн кийэн кодаш ок йёрё. Марий калыкым тарваташ тўнгалаш күлэш. Тэ сэминарыште тунэмыда. Тыланда кызытак марий калыклан полшаш йамдылалташ күлэш. Мэ шкаланна шкэ она полшо гын, калыкнам нигэат ончык колташ огэш толашэ.

Шуко ойлыш Глэздэнэв.

Тўн ойлымашыжэ тыгай лийэ:

„Марий калыклан полшаш күлэш“.

Мэ пэл йўд мартэ кутырэн шинчышна. Түрлө сэмын „автономий идэйым“ туржын-туржын нална. Павэл Пэтрович каза пондашыжым нийалтэн, мэмнам шымлэн ойчэн, мўндүр вэрыш кайаш ўжын шинчыш.

— Марий калыклан полшаш кү-

С. Г. Чавайнын ача-аважэ (1921 ий)

лэш—мыйат маньым.—Шкэлак полшэн она кэрт. Руш калык дэн пыр-лыа гына вэлэ кугыжам сұмырэн кэртина...

Глэздэнэв нимомат ыш пэлэштэ.

— Марийлан марий аркэлэй лийжэ—маньэ адак.—Воинский начальник лийжэ, инспектор народных школ лийжэ.

— Марийлан марий йылмэ лийжэ—маньэ Сэргэй: калыкым шкэнжын йылмыж дэнат помыжалтараш лийэш.

— Кэрэк мо шот дэнэ гынат пашам ышташ күлэш—маньым: лач пашанажэ ончык кайжэ. „Федераций идэялан“ чозэм мыйын утларак пижын шога.

— Эн ончыч кугыжам пытараш күлэш,—маньэ Сэргэйат.—Тидэ эн кугу, эн күлэш, эн нэлэ паша.

Озан кӧргыштӧ рэволюцо нэргэн шонымаш шолын шога. Пашазэ, тунамшэ-влак коклаштэ эрэ рэволюцион кружок -влак пашам шып ыштылыт. Нэмнан семинарышкат рэволюцион пропагандист-влак начальствэ дэч шолып кошташ тунгалыч. Нинэ пропагандист кокла гыч кызыт мыйын ушыштэм коктын гына вэлэ кодыныт; „Мед-

ведь“ дэн „Дядя Митяй“. „Медведь“ нэргэн В. И. Ленинат ышкэнжын производэныштыжэ возэн. („Медведь“ 1917 ийыштэ анархист партийыштэ шога ыльэ). „Медведь“—пэш таза айдэмэ. Ончалат гын, йалт маскала койэш. Йолжопӧрньа гай, күжгү. Кидшэ—маскан ончыл йолжогай. Умца дэн шургыжӧ—куго сымавар гай. Ойлымыжо годым эрэ шыргыжмыла койэш. Тидэ йэнгым ончэтат, шоналтэт: „Тул дэчат ок лүд, кэлгэ вүд дэчат ок аптыранэ“.

„Медведь“ пычкэмыш пӧлӧмыштӧ (спальняштэ) кастэнэ 7-8 сагатлан толын, мэмнам туныктэн шинча:

„Историй шот гыч ончалат гын, мэмнан кугыжаныш илышлан васталтмаш толын шуын, Францыштат ожно кугыжа улмаш. Вара калык вий погынэн шумэкэ, калык экономикэ кушкын шумэкэ, кугыжан вуйым эшафотэш руэн шуэныт. Мэмнан кугыжанымат вуйжым руал шуаш жап шуын... Иапон сар кугыжаныш пашан шуйаш тунгалмыжым пэш раш чылалан ончыктэн пуыш. Крэстыян коклаштэ кызыт эрэ „волнэний“ кайга. „Волнэнийат“ тошто экономикын йӧрдымыжым пэш раш ончыкта. Олалаштэ у рэволюцион клас—пашазэ клас кушкын шуын. Нуно забастовкым ий йэда эрэ утларак шарат. Тидат кугу рэволюцо толшашлыкым ончыкта...

Мэ, семинарист-влак, колыштын шинчэна, уло шүмна дэн у мутым кӧргышкына шынгыктарэна. Мэмнан ончылно—кугужаныш илыш, кугужаныш кӧргыштӧ клас дэн клас кучэдалмаш, кугыжаныш строй, рэлигий, чэркэ, кугыжаныш право чыла эркын-эркын почылтыт. Мэмнан директорын „Гром победы раздавайся“ олмэш, чыла илыш корно вэс тӧрлын ынгылыктаралтын пуалтын.

Мэ у мутым класыштэ, урокышто нигунам ойлыдымо мутым колыштын, йӧршын вэс сэмьн шонаш тунгална.

„Медведь“ маскалак тошто илышым вож гычшак кӧрыштын пыта-

рыш. Тошто илышын ни-могай „святойлыкшым“ шып вэрэш ыш кодо. Чыла „святойын“ онгайсыржым, улан класлан гына йормыжым кид копаш пыштэн ончыктымо сэмын ончыктэн пуыш.

Ушна казенный туныктымаш дэч вэс сэмын почылташ тунгалы. Тидым колын, мыйат шолыпын „вешалочный“ пöлмэш марий семинарист - влакым погаш тунгалым. Тыштэ лийыч: Сэргэй Григорьев, Иванов, Ермаков, Анисимов, Малышев т.м.—иктаж 10 марий рвэзэ чоло.

Погынымаштэ политик нэргэн кутыраш тунгална. Мэмнан кутырмаш гыч тыгай ой мучаш лэктэ:

1. Автономий вэрч калыкклан илышнам пуаш.

2. Моло калык шэмэр дэн иквэрэш кугыжам сүмыраш полшаш.

3. Пойан классым пытараш полшаш.

4. Марий калыкын культуржым шочмо йылмэ дэн нöлталаш. Нинэ ныл идэй мэмнан илышышкына 1905 ий годсо револьуцо пуш дэн пижын шинчыч. Нинэ ныл идэй мэмнан илышлан ышкэ шулдыржым чонгэштылаш пуыш. Мэ ышкэнан „общественный взгляднам“ марий калык илыш корно гыч лукна. Сэргэй Григорьеват тунам тидэ пуш дэн кушко. Тунгалтыш кугу шонымашыжат, писатэль корныжат тыжэч лэктэ. Тылэч куго „идэй“ мэмнан тунам укэ ыльэ... Тунам альэ „писательский слава“ омэшат огэш кой ыльэ.

Сэргэй Григорьев марий литературым марий калык вэрч шонэн ышташ тунгалы. Марий литературын тунгалтышыжэ—калык илыш гыч, калыкын „требованийжэ“ гыч лэктэ. Калыкын могай класланжэ тунам марий литератур кұлын? Мыйын шонымаштэм, тидэ литэ-

С. Г. Чавайн 1911 ийыштэ

ратур марий калыкын чыла клас-влаккланжат кұлын. „Общедемократическое требование“ йужо историй кыдэжыштэ чыла калыкклан йөршö лийэш.

2. СЭРГЭЙ ЧАВАЙН

1908—1912 ий

Сэргэй Григорьев мый дэчэм вара кок ий семинарыштэ тунэмэ. Тидэ ийлаштэ семинарист-влакым алак „школьный наук“ дэн пызырышт. Утларак револьуционэр-влакшым ссылкыш колтэн пытарышт. Рэакций сэнаш тунгалы. Тугэ гынат, 1906-7 ийлаштэ марла календарь-влак лэкталыч. Ты календарь-влакыштэ Сэргэй Григорьевын почэламугышт пэчэтлалтыч... Сэргэй йаклака йылмэ дэн марий поэзийым тунгал пуыш. Сэргэй Григорьев марий литературышто Сэргэй Чавайныш савырныш. Культурым нöлталаш марий калыкым ұжаш тунгалы.

П. Глэдзньов ту жап годымак

кугыжам пагалаш ўжаш тўналъэ. Йк вэр гыч тўналмэ паша кок вэ-кэ кайэн колтыш. Поп дэн учитэ-ль кок сэмын илышым ончаш тўналъыч. Сэргэй Чавайн эрэ ут-ларак да утларак калыкым он-чык кайаш ўжэш. Поп (Глезденев) утларак да утларак тўрлө чудо нэргэн возаш тўналъэ, кугыжан тукум Елизаветэ Фэодоровна кош-мо нэргэн моктанэн пэчэтлаш тў-налъэ. Сэргэй Чавайнын корны-жым нимогай „школьный наук“ пэтырэн кэртин огыл. Тудын илыш корныжо револьуцо пуш дэн куш-каш тўналын.

Сотнур йал. Мый тидэ йал вошт Тыгыдэ Морко гыч Помарыш (тыш-тэ мый туныктышылан шогэнам) кажнэ ийын коштам ыльэ. Сэргэй Чавайн тидэ йалыштэ (Сотну-рышто) учитыллан шогыш. Мый икана туддэк лўмын пурышым. Пэш сайын ваш лийн. Кутыраш тўнал-на. Сэргэй Чавайн чыла шкэнжын творчэствыжым: „Ўжара“, „Шочмо мландэм“, адак тўрлө тыгыдэ ой-лымаш-влакым ончыктыш. Шуко шинчышна, марий литэратурын он-чыкдык кайшаш корныжо нэргэн шуко шонэн нална. Мыйын чонэ-мат пушкыдэмын кайыш. „Ўжарам“ Сэргэй лудын пуш да, мый малда-лым: „стихотворэнъэт Пушкин сти-хотворэний гайак йаклакан возы-мо. Марий калыкклан тыйын возы-мэт Пушкин возымо дэчат шэргы-рак“...

Сэргэй шыргыжын малдалъэ:

— Адак тыйжэ пэш моктэт...
Укэ, Пушкин дэч пэш тора улам...

Мыйат воштылалым:—Ну, укэ гын, Сэргэй, марий Пушкин лий. Чыла калыкынат ышкэ Пушкинжэ лийман... Тэвэ „автономийнам“ ыш-тэн шуктэна гын, неужели ышкэ-нан Пушкинна огэш лэк?!.. Конэчнэ лэктэш.

—Укэ,—манъэ Сэргэй,—кызыт тыштэ „автономий“ ойлаш лўда-тат вэлэ. Тыштак пристав, уряд-ник, земский начальник, учитэль тўшка Бутэнин Н. Ф., Сидоров М. (поп) лач карт дэн гына вэлэ мо-дыт: аракам чытыдымын йўт. „Ат-

мосфера“ нимолан ок йөрө. Мы-йат йужгынам йўаш тўналам ман вэлэ лўдам. Йалтак ўлык пурэн каймэ дэч мыйым творчэствэ вэлэ утара

Мый поэтым моштымэм сэмын ончык шонышаш нэргэн таратэн кодышым. Кок сагат гыч Помарыш кудальым. Шўмыштэм (Чавайн дэн мутланымэ дэч вара) ала могай куанымаш, куштылго шонымаш лэ-ктэ.—Эркын эркын илыш мэмна-мат ончык шўка—манын корно муч-ко шонэн кудальым.

Морко. Кэнэжым пазарыш учи-тэль-влак 20-30 мэнгэ гыч толыт. Паша укэ гынат ваш ваш ужэдаш-толыт. Мутланаш, кабак сырам йў-аш

Пивнойыш 15-20 марий учитэль-влак погынэн, сырам заказатлат да, вара илышышт нэргэн тўрлын тўрлын кутырат. Полиций-влак шып эскэрэн коштыт. Йужгынам шин-чымэ пөлбмыш пурэнат кайат, йўр-ваш ончалыт да мөнгэш шып лэ-ктыт.

Кутырмаш сыра пуш дэн эркын-эркын политикыш пурэн кайа „Ав-тономий“, конституций, „самодэр-жавий“ тэрмин-влак утларак да ут-ларак йылмэ мучаш гыч лэктын-лэктын кайат. Полицийат утларак да утларак омса гыч вуйым чыкэн онча. Марий учитэль-влак полиций-влак ончалмэ годым омса дэкыла стаканышт дэн „шроп“ сырам кыш-кал колтат Полицэский-влак шўр-гыштым ўштын содор лэктын кур-жыт.

— Хо-хо-хо, лоргэн учитэль-влак коклаштэ воштылмаш вара шарла.

— Айста „Отречемся от старого мирам“ мураш тўналына,—Сэргэй чойан гына манэш.

— Айста! Айста!—рўжгэн учитэль-влак маныт. Друк пивной гыч ре-вольуцион мур шэргылт кайа.

Куржын пурат: урядник, поли-цэский влак. Урэмыштэ пристава-т коштэш.

— Господа! Господа, прошу пре-кратить беспорядок—манэш уряд-ник.

Мэ шып гына мутланэн шинчэна.

Иктыжэ мэмнан кокла гыч кычкыр-
рал колта:—Эй, дорогой, убирай-
тесь отсюда. Мешаете своим шу-
мом нашим разговорам!..

— Только, пожалуйста, господа,
не шумите,—адак урядник манэш
да, лэктын кайа.

Омса гыч лэктын шумыжо го-
дым пörтыл ончалэш да: „себе мо-
жете навредить“—адак манэш.

— Катись колбасой! ик йүк мэм-
нан кокла гыч кычкыральэ.

Урядник сырэн вуйжым омсаш
гыч чыкэн кычкыральэ:

— Эх, слепота черемиская! Тоже
за революцию!..

— А ты холодная селедка!

— Слепые зайцы!

— Черная сотня!

— Мы за царя стоим.

— Дүракам закон не писан..

— То то, умные головы! Лопари!

Омсам чот пэралтэн-чүчын уряд-
ник лэктын кайа.

Кунайэв П. М. малдалыэ:

— Осторожно ойлыза. Тудо вэт
провокаатор. Эрлак донэсэниэшыжэ
чыла ойлымыда нэргэн возэн кол-
та. Провокатор дэн ида мутланэ..

Эркын эркын мээт шаланаш тў-
налына. Сэргэй дэн ик корно дэн
Курык үмбал йалыш шумэш ошкэ-
дэн кайышна.

— Кузэ творчествэт кайа?—ма-
нын йодым.

— Творчествэ пэш эркын кайа—
маньэ Сэргэй. — Условий пэш йөсө.
Йужгынам возымэм авайлан луда-
мат: „кэлша“ манэш,—Сэргэй шыр-
гыжал пэлэштыш.

Мыйат шоналтышым: эх, чорт
возьми! Кунам мэмнан поэт-вла-
кын возымышт аван огыл—чыла
калыкын шүмыш шуэш гын? Ку-
нам ышкэнан поэзий, калык шүм
гыч ылыж лэктын, чыла тўна муч-
ко Байрон, Гете, Данте, Шекспир,
Пушкин поэзийла шарлэн шуэш
гын?

Сэргэйын мутшо мыйын шүмэм
күзыла пүчкө. Руш манмыла, „Горь-
кая насмешка судьбы над марийской
поэзией прозвучала печальным эхом
в моей душе“—шүмэм „шу-уй“
лүдыктэн колтыш.

— Аватлан вэлэ огыл, учэник кок-
лаштэ тый луд,—манын, кугун шў-
лалтэн, ваштарэш пэлэштышым.

— Учэник коклаштат лудаш лўд-
маш вэт. Инспектор дэч шукэртэ
огыл „отношэний“ тольо: „по воз-
можности, ребят надо постоянно
учить на русском языке. Родной
язык допускать лишь в I-ый год
обучения“. Ышкэнан йылмына дэнэ
ойлашат огэш лий гын, кунам ма-
рий поэзийжым шарэн кэртат,—
шортшаш гай Сэргэй пэлэштыш.

— Да! Чорт возьми!—мыйат
маньым. Это уж невыносимо!
Когда же будет конец всему
этому?!.. Уна тэвэ адак забастовко
олалаштэ пэш чот шарлаш тўна-
льэ. Ала рэволюцо адак чакнаш
тўнальэ?.

— Рэволюцо дэч посна илаш пэш
йөсө,—Сэргэй кугун шўлалтэн ма-
ньэ.

Киднам ваш пуэн, Курык үмбал
корно гыч мый У сола корныш
ошкыл кайышым.

Рэволюцо мыланна йўаш күлмө
вўд дэчат, кочкаш күлмө кочкыш
дэчат шэргын шотлалташ тўнальэ.

1917 ИЙ.

Кугыжа сўмырлыш. Тошто строй
ошма курыкыла шаланыш. Ийунь
тылзыштэ Сэргэй дэн Озан олаш
ваш лийна.

Ийунь кэчэ йўмалнэ чыла тунья
куанэн шарлымыла вэлэ чучэш.
Озан ола Проломный урэм йонгэн
гына шога. Калык куанэн, шолын
көштэш. Эрык кажнэ йэнгын чо-
ныштыжо кужо йолава сэмын лўн-
гэн—чүчкэн мура. Кугыжа кид му-
чаш гыч утаралтмэ изижымат, ку-
гужымат, шонгыжымат мўндүрк
кушкаш таратэн шога.

Мэ Сэргэй дэн Проломный урэм
дэн ошкылна. Мый прапорщик вур-
гэм дэн ковыртатэн ошкылам. Ку-
жу Сэргэй штатский формо дэн.

— Айда кочкаш пурэна—маньэ
Сэргэй.

— Йөра—мыйат маньым. Вара,
тошто годсо сэминар илышым
ушэш налын, суас харчэвкыш—
„Сарайыш“ кайышна.

Ожно мэ, сэминарист-влак, „Сарайыш“ эрэ пирожким кочкаш коштына ыльэ. 20 ыршийлан лу пирожким пуат ыльэ.

Харчовкыш пурышна, столовойэш шична, заказым ыштышна.

— Пирожки дэч ончыч ик рьумка гыч колтэна чай?—маньч, мый Сэргэй дэч йодым.

— Сэминарист гайак нужна огына ул чай.. 20 ырший воктэн 5 ыршийлан рьумкылан муын кэртына—шыргыжалын Сэргэй манальэ.

Столовойшто суас тўшка рўжгэн кутырэн шинчат. Ик кўжгў суас, сўсна шу гай коштыра брышан, тамака лышташ тўсан вургэман, нигэ дэч талын кутырэн шинча Суаслат ойла, рушлат ойла. „Мына а... федераций надо... Хватит жить властью русских Мы сами народ богатый. Сами можем управлять своей страной. Нам федерация нужна“.

Вэс суасыжэ ойла:

— Это, эпташлэр, чэпуха... Теперь мировое хозяйство. Будет тот силен, у кого много капитала. Без капитала своей федерацией ничего не сделаешь. Нам, промышленникам, надо объединяться в крупное объединение, где должны быть и татары, и русские, и немцы, и французы...

— Ончо, колышт, Сэргэй! мыйат Чавайнлан маньым.—Мом ойлат? Вопросэтым суас-влакэт кузэ шындат?!

Сэргэй шыргыжал пэлэштыш:

— Эрык айдэмын чонжым чэвэр шошо сэмын ылыжтара. Чыла шоньмаш киндэ озым нэрэшкэ сэмын тўжвак лэкташ тўча.

— Укэ, колышт! Суасэ-влак кузэ кутырат? Шоньмашышт вэт пэш онгай! „Мировой вопросым“ рэшатлэн шинчат вэт! Марий калыкланат йонгыдырак шонаш тунэмаш кўлэш. Крэстйан ышкэтлык-идэо логий дэн мэ чыла кўлэшым шонэн огына шукто. Кугыжаныш пашам ышташ лопкан шонаш кўлэш.

— Да, маньэ Сэргэйат: ындэ марийланат вольык гай илышгыч содор лэктын, ончык кайаш тўнал-

ман. Альэ мартэ вэт мэ вольык шотыштó илышна..

Тыгэ ик пўлбмыштó кок ойлы-маш лийэ. Суас-влак фэдэраций нэргэн, „мировой капитал“ нэргэн, а мэ вольык гай илышна нэргэн кутырэн шинчышна. Ик калыкын ик „государственный размах“, вэс калыкын—вэс рамах. Ик калыкын экономикэ „промышленный капитал эпохыш“ шуын, вэс калыкын— „натурально-товарнэ экономикэ“. Садлан ойлымашын кок „диапазон“ лэктын шогыш.

Чавайн дэн коктын шуко кутырэн шинчышна. „Пирожки“ ожнысо, сэминар жап годсо гайак, тамлэ ылыыч.

Ожнысо тунэмме годсо илышна шарналтышна. Кунайэвымат ушэш нална.

— Кунайэв рэволюцийым пэш вурса,—малдальэ Сэргэй.

— Молан? Вэт тудо ожно мэмнам рэволюцо ышташ тараташ изишак полшыш,—мыйат воштыл маньым.

— Тудым мый Моркышто ужым.—Сэргэй малдалэ.—Шинчат чай, тудо вэт 1905 ий дэч вара, мландым шуко пўчкын, хutoryш лэктэ. Кызыт Руш родо йалысэ калыкэт тудын мландыжым чыла шупшын налнэжэ. „Изи байарым пытараш кўлэш“, маньын Кунайэвым сырыктылыт.

— А-а-а—вот что!— мыйат маньым: рэволюцо пушыжо тудын 1905 ийштат пэш шагал ыльэ вэт. Тудо „типичный кулак“ шоньмаш дэн шонэн гына рэволюцийым вучэн илыш. Рэволюцо дэч ышкалан кўлэшым вэлэ вучэн кошто. Ындэ, коньэшнэ, тудо рэволюцылан вашкэ торэш кайшашлык. Одним словом, кулацкая шкура...—маньым мый

Сэргэй шып лийэ: „рэзко ойлэт,“—маньэ.

— Вара ындэ кузэ автономийна нэргэн шонэт?—маньын йодым.

— Автономий кўлэш. Эрыкым кидгычна мучыштарэн колташ ок кўл,—маньэ Сэргэй.—Кызыт марий калыкым ушаш тўналаш кўлэш.

Огына ушно гын, адак малэн кодына. Ушнымаштэ—вий...

— Ушнаш күлэш да, молан вэрчр?.. йодым.

— Ушнымэк, ышкэнэн автономийым ыштэна.

— Автономийжым мэ автономийлан кōра гына огына ыштэ вэт! Тун корныжо вэт социализм ыштымаштэ—мыйат маньым.

— Автономийыш шуна гын, социализмымат ыштэна шонэм,—маньэ Сэргэй.

Тыгэ мутланэн шинчышна, татар-влак чарныдэ рүжгэн кодыч. Мэ шыпак олаш лэктын кайышна.

Тидэ кэчэ коклаштак Чавайн „Эрык эр“ манмэ почэламутым возэн шуктыш.

Чавайн ышкэ корныж дэн кайыш. Мый политик пашаш пижым. Садлан Чавайн дэч 1920 ий мартэ ойырлышым.

СЭРГЭЙ ГРИГОРЬЭВИЧ ЧАВАЙН—МАРИЙ ПИСАТЭЛЪ

1920—24 ИЙ

1920 ий. Ийуль тылызэ. Пүтынъ росийсэ марий комунист-влакын иэрвой конфэрэнцыштым погашпэш йамдылалтына. Андрэй Эшкинин, Орлов Н. М., Бутэнин Н. Ф., Кэдрова А. Д., Кольцова Ольга дэн Зойа, Васильэв Л. В. кэртмышт сэмын пашалан польшккалат. Мэманан коклаштак С. Г. Чавайн. Тудо кокла Азий гыч толын. Мэманан пашанам куанэн ончэн коштэш. Чон канэн тундэнэ мутланаш ик кастэнэ вэлэ лийэ.

— Автономийэт шуэшак аман,—маньэ Сэргэй.—1905 ийысэ омэш коймына йалтак лийын шуэш аман.

— Шуктыдэ она кодо. Комунист партийын политикыжэ почэш шоньмашна шуэш. „Лучший социальный содэржаний“ дэн шуэш.

— Чынак, социальный револьуэцо вэлэ шонымынам шуктэн кэртэш улмаш,—маньэ Сэргэй.

— Пашазэ клас вэлэ „Национальный нэравэнством“ пытарэн кэртэш. Нимогай моло клас тидэ пашам ыштэн ок кэрт. Пролэтар кугыжаныш нимогай винтикшымат

ачалыдэ кодэн ок кэрт. Мэманан автономийнат пролэтариатын задачыжым шуктышашлан гына ышталтэш. Национальный задача специальный задачыш савырна,—мыйат маньым.—Тэвэ ончо, граждан сар пытымэкэ кузэ илыш ончыко кайыш тунгалэш! Пролэтар кугыжаныш чыла калык-влакым у илыш ыштымаштэ полшаш луктэш.

— Тидэ чынак,—маньэ Сэргэй.—Мыланна пролэтарский автономий күлэш. Мый тидым раш умлаш тунгалыым.

Конфэрэнций погыныш. С. Г. Чавайн конфэрэнций нэргэн кугу статыам „Йошкар кэчэ“ газетыш возыш. Вара тидэ кэчэ коклаштак „Онар“, „Чоткар патыр“ лүман почэламут-влакым возэн пэчэтлыш.

Чавайн у илышнам тошто „призма“ гычак ончал пуш. Мланэм нинэ почэламут-влак пэшак ышт кэлшэ. Шкэжэ вара „направленийым“ пушашлан кок кэчэ коклаштэ „Кō винаматым“ возэн пушым. Мый возымэм дэн марий писатэль влак-лан каласынэм ыльэ: у илыш нэргэн возыза; ўжса марий влакым ошым пытараш; туныктыза шэмэр-влакым совет властыым пэнгыдэм-даш. „Кок попат“, „Закон шумлыкат“ (Борисовын) мыланэм ышт кэлшэ. „Лоргыкташ гына возымо улыт, калык-лан политик пашам умлыкташ огыт полцо“, манын шонэн коштым.

Шуко возэн шинчаш тунам мыйн жап укэ ыльэ.

Чавайн тидым ала ынглыш, ала укэ—мый ом шинчэ. Кызыт мый тунамсэ шонымэм гына возэм.

1920 ий. Дэкабрь тылызэ. Мый фронт гыч тиф чэрым эртарэн Озангыш толым.

Чавайн издатэлыштыштэ пашам ышта. Толмэм дэч вара угыч чэрланэн возым. Н. М. Орлов мыйым шочмо авамла ончэн кошто. Варажэ ышкэжат мый воктэнэм чэрланэн возо. Парэмаш тунгалмэкэ, Чавайн пōлэмыш вошышым. Адак марий литэратур нэргэн кутыраш тунгална. Тидэ жаплан С. Г. Чавайн шкэнжын чыла сайрак почэ-

ламут-влакшым чумырэн, кнагам (сборникым) лукташ шона ыльэ.

— Могай лұмым сборниклан пуаш гын,—манын тудо мый дечэм йодо.

Коктынат шонаш тўнална. Шонэн-шонэн „У саска“ манын лұмым пуаш сбрасышна.

Молан мэ „У саска“ манна? Чынакак, тидэ марий поэзийыштэ эн тўналтыш кнага ыльэ. Садлан „у“ манаш лийэш ыльэ. „У саска“ рэвольуцо пуш дэн шочын гынат, чылтак „рэвольуцо саскалан“ шотлаш ок лий ыльэ. Тидэ сборникыштэ тошто илыш ончылтымо материалат йатырак ыльэ. Тошто илышым рэвизивайэн ончымо лийн огыл. Садлан—„У саска“ деч сайрак лұмым пуаш ок йбрө—манын шонэн ойым пушым.

Марий йылмым калык коклаш шыныктараш йоча гоч вэлэ сайэ манын рэвольуцо деч ончычак шонэнам ыльэ. Садлан рэвольуцо деч вара мый тунамак изи йочалан лудаш йбршө кнагам пэчэтлаш күлэш манын шонэн коштым. Шонымэм Чавайнлан ойлен пушым. Чавайнлан мыйын идэй кэлшыш. Коктынат йочалан йбршө тыгыдэ ойлымаш-влакым возаш тўнална. Вуйэм чытыдымэ пэнэ гынат, пашанам шукташак пижна.

— Кызыт пашанам она ыштэ гын, вэс кана возгалаш мый жапым муын ом кэрт—маньым. Садлан содорракын, Моркыш каймэ деч ончыч, возэн лытарышна. Чавайнланат, мыланэмат ышкэнан пашана кэлшымыла чүчө.

Тыгэ изи йочалан йбршө литэратурын корныжым почын пушна. Мэмнан материал шуко школаштэ йоча лудмашлан йбршө лийэ. „Литературный вэчэрлаштэ“ калыклан лудмо годым йатыр кэлшыш. С. Г. Чавайн тыгай лукмо литератур пашатат пэш чуткий лийэ.

Мый, ойлымаш-влакым возэн пытармэкэ, МАО-шко пашам ышташ кудалышым.. Тылэч вара Чавайн дэнэ 1921 ий маргэ ваш ыжна лий. 1921 ий пытартышэш Мариздатэлыштым Озан гыч Йошкар-Олаш кон-

даш Маробик пунчалым лукто. Садлан Чавайнымат Йошкар - Олаш ұжыч. Тудо „Йошкар кэчэ“, „Голос марий“, газетна пэлэн пашам ышташ пижэ.

Марий область тунам шужымаш дэн пэш орланыш. Калыкын чыла шонымашыжэ „киндэ“ мутышто ыльэ: „киндэ күлэш“, „киндым пу“, „киндэ укэ“, „киндэ... киндэ“. Руш йылмэ дэн ойлымыла, лексиконьшто эртак „киндэ да киндэ“ лийэ.

Киндым калык коклаштэ шаркалымэ паша эн кугу паша лийын шогыш. Организованность тунам ок лий ыльэ гын, пэл калыкшэ утла шужэн колышашлык ыльэ. Газетна тидэ вopосым эн чот ончыктэн шогыш.

— Руш кулак-влак „национальный момент“ дэн модаш тўнгалыч.— „Марий калык кидыш пурэн улна да, садлан йумат тыгай наказаньым руш-влаклан пуэн. Марий деч ойырлаш күлэш“ манын калыкым пудратышт.

Адак кулак-влакак продовольственый орган влакыш пурэн, киндым шолышташ тўнгалыч (Замятин, т. м.). Газетыштэ тыгай факт-влак дэн шуко кучэдалаш вэрэштэ.

С. Г. Чавайн тыгай злоупотреблений дэн шкэ сэмынжэ чот кучэдалаш пижэ. Мэ коктын Салтыков-Шедрин стиль дэн „Илыш порок-влакым“ поныжаш тўнална. Мэмнан пэрона йўмалнэ клас враг тўшка эрэ тўжвак лектын шогышт. „Зуда“ (Чавайнын псэвдонимжэ) шуко пэш „едкий“ статья-влакым газетыш сэрыш. „Зуда“ статьяжым кэжнэ номыр йэда лудшо-влак лұмын кычалын лудыт ыльэ. „Зуда“ статьяжэ—энлўдмашстатья ыльэ. „Зуда“ йэнгым шўрдэн огыл, мут дэн кочкын лўдыкта ыльэ. С. Г. Чавайнын сатирический элементшэ пэш талэ ыльэ. Кызыт тидэ талантшым ончыктымыжым тудо чарнэн. Тидэ изишак йонылышырак. С. Г. Чавайнлан сатиран угыч пижаш күлэш. Сатирым чыла йэнг возэн ок кэрт. Сатира—

илышын онгарэн шыргыжмашыжэ. С. Г. Чавайн илышын шыргыжмыжым сайын ужэш.

Тыгэ газэт пашаштат Чавайн шкэнжын стильжым ончыктэн пуыш. Мый осал йэнгым вигак санга гыч пэрэм ыльэ гын, Сэргэй нунын чо-ныштым йывыжгын нулэн налэш ыльэ.

Тунамак С. Г. Чавайн „Автономий“ пьэсым возэн пытарыш.

1923 ййыштэ мый МАО гыч ВКП(б) ЦК распорăжэний дэн Тула олашкэ кайышым. Тужэч мѳнгѳш Озан олаш толым.

Чавайн дэн 1924 ий мартэ ваш ыжна лий.

Мэмнан кугыжаныштэ НЭП шар-лэн кайыш. Илыш (нужна ий дэч вара) шолын кушкаш тўнгалыэ. Крэстьян озанлык тѳрланыш. Улан илыш, кочкыш ситышан илыш чыла вэрэ шарлыш. Нужна-влак адак ойлаш тўнгалыч: „Мэ тола-шышна-толашышна... пайдажэ адак мэмнан кид гыч мучышташ тѳча мо“... НЭП-ын кок тўрлѳ койышы-жо шукѳ йэнгын шўмжым йўлал-таш тўнгалыэ. Тошто идеологий эр-кын-эркын адак илышыш пураш тўнгалыэ. Националистичэский иде-ологийым Мэндиаров Л. Я., Его-ров Ф. Е., т. м. шаркалаш тўна-лыыч. Мэндиаровшо националист-влак коклаштэ эн чойа йэнг ыльэ. Тудо ышкэ влианийжым марий интелигенций коклаштэ йывышт ша-раш тўнгалыэ. Обществэнный работ-ник коклаштат, техникумлаштат „мэндиаровщина“ колшо пийын вильаж гай ўпшаш тўнгалыэ. Мэн-диаров ик техникум гыч вэс техни-кумыш ий йэда кошто. Чыла вэ-рэат рвэзэ-влакым развратитлаш толашыш. Туллан 1930 ий мартэ нимогай прэградым ышташ йѳным ышт му.

Мэндиаров Чавайнмат авурэн нальэ. Тылэч вара мыйын корнэм Чавайн дэч 1930 ий мартэ йѳршын ойырлэн кайыш. Мэндиаров С. Г. Чавайнлан тидэ жапыштэ идеоло-гий шотышто пэш кугу зианым ыштыш. Кызыт тидэ зиан нэргэн кутыраш, руш манмыла, „не стоит“.

Тидым шинчыдэ, Чавайннын ошиб-кыжымат умлаш йѳсѳ. „Мэнди-аровщина“ НЭП-ын ик тўрлѳ (отри-цательный) пушыж дэн кушко. Мэн-диаров тунам отв. сэкрэтэрь Кули-ковымат ондалэн шуктэн ыльэ. От. сэкрэтэрь йѳткэ ондалалтыныт ыльэ гын, Чавайнным ондалмылан ѳрмат ок кўл. Мый тидэ эпохым пэш нэлын эртарышым. „Плагатор“, „диктатор“, „своевольник“ манмэ эпитэтым чарныдэ нунын дэч ко-лам ыльэ. Кармазин гайжэ „Му-хин мыланна шўвалашат ок йѳрѳ“ манын коштыт ыльэ. Митюк гайжэ: „Мухин курык марий-влакын эн кугу тушман йэнгжэ“ маныыч. В. Ко-рольов гайжэ: Мухин гай жулик иктат укэ— маныыч. Вэткин гайжэ: „Мухиным сўмырэн шуаш кўлэш“, маныыч... Шукѳ тыгай ойлымаш кошто. Лач Данилов (курык ма-рий гыч), Бирюков А., Иванов С. Т., Казанцэв... мыйын корным чынлан шотлэн полшэн шогышт... От. сэк-рэтэрьым ондалымэ дэнэ мыйым Обком плэнумыштат мыскылаш тўнгалыч..

Кужэч тыгай атмосфэра лэктэ? Молан Мэндиаровский провока-цийлан коммунист-влакат (Китайэв, Д. Н., Эшкнин, А. К., т. м.) ина-нышт? ѳрмо ок кўл, НЭП тошто идеологийым ылыштарыш. НЭП пуш дэн бѳлогвардэйэц-влак адак вуйым нѳлташ тўнгалыч. НЭП пуш дэнак национализмат мэмнан пашанаш пурыш. Тидэ шот гычак „Иамблат кўварланат“ оцэнкым ыш-тэм.

1925 ий. Москошто кокымышо марий учитэль погынымаш эрта. Тыштак С. Г. Чавайн дэн ваш лийна. Тудо Мэндиаров воктэн лывыж-гын коштэш. Мэндиаров эрэ ала мом пылышэшыжэ оила. „Злой гѳ-ний национализма“— манын, мый шоналтышым— „как Мефистофель опутывает юную девицу“— Такшэ мый Чавайнлан нимомат ыжым ой-ло. Ик кастэнэ Чавайн „Иамблат кўвар“ гыч отрывок-влакым дэлэ-гат-влаклан лудын пуыш. „Иам-блат кўвар“ „Эртышэ“¹ дэч мўн-

¹ М. Токмурзиннын драмыжэ.

С. Г. Чавайн 1914 ийыштэ

дүр огыл манын шоналтышым... Изаак-шольбак улыт“. Пытаргышыш шумэш колыштын шинчэн ыжым кэрт. Чонэм ала могай нэлэ күй дэн пызырэн шындымэ сэмын лийэ. Нимомат ыжым пэлэштэ. Вуйэм сакэн лэктын кайышым.—Ала мыйат йонгылыш шонэм—маньым.

С. Г. Чавайнлан творчэский корныжым виктараш тунам пэш йёсө лийын. Мэндиаров Чавайным „Свэтило“ манын моктэн. Манаи гын, тудо мэмнан йэнгым просто развратитлаш шонэн коштын.

Ындэ тидэ „историй“ пытэн. Илышнам шэнгак ончалашат огына лүд. Тёрсыр лийын гын, тудым тура ончэн ачалыман.

„Мэндиаровщина“ кызыт пытэн. С. Г. Чавайн ышкак каргашат тўналын („Марий рото“ драмыштэ). Тунамжэ... Сэргэйын йонгылышжэ лийэ...

1926—30 ИЙ

Ик кана мый пэш куанышым.—Чавайн у пьэсым—„У мландым“ возэн, маньыч. „Ындэ чынакак

Чавайн у корныш лэкташ тўналын ала мо, манын шоналтышым. Тэатрыш тидэ постановкым лўмын ончаш мийшым. „У мландэ“ тошто мландымак ончыктыш.. „Радиокультурыш, агрокультурыш вэлэ Чавайн шуын“, манын шоналтышым.—Тыгэ илыш дэч шэнгэлан кодын ошкылына гын, мўндырк огына шу. Илыш у эпохыш савырнаш тўналын. Мыланна радиокultur дэн агрокультур ок ситэ. Кўлэш социализм корным почаш полшаш.. “Тыгай шоньмаш дэн мый тэатр гыч мўнгышкэм лэктын кайышым. Мыланэм нимогай удовлетворений ыш лий... Вуйыштэм тылэч вара эрэ шоньмаш кошто: Чавайнлан кузэ корным ончыктэн пуаш... Тошто, „нэпосрэдствэнно“ шонэн, куанэн моштышо Чавайн илышын „сложный факт-влакшым“ мыланна кўлмө сэмын ончыктэн пуэн ыш кэрт... Тугэ гынат, Чавайн у корным чотак кычалаш тўнальэ.

Калык озанлыкым восстановительмэ пэриод пытыш. Рэконструктивный период тўнальэ. Тошто, шэнгэлан кодшо идеологий тушман класын идеологийыш савырныш. Илыш у мурым мураш тўнальэ. Чыла шотыштат социальный револьуцын тўн задачэ-влакышкышт шуаш тўнална. Социалистический промышленность социалистический зэмлэдэлийым трэбоватлаш тўнальэ. Ышкэт озанлык социализм каймаш корнышто чаракым (тормызым) ышташ тўнальэ. Йал озанлык фронтышто эн кугу задачэ лэктэ—колэктивизацийым ыштэн шукташ, кулак класым ликвидировайаш. Клас дэн клас кучэдалмаш эн чот сырэн кучэдалмашыш савырныш.

С. Г. Чавайн тидым ужэш, кэртмыжэ чоло ыглаш тўча. Заводлаш мийэн, пашазэ.влак илышым тунэмэш. Мирозренийжым чэстно вашталташ тўча. Тудын у творчэский идеологий кушкэш: социализм трэбоватла.

1930 ий. „У вийын“—рэдакцияжэ. С. Г. Чавайн тыштэ художэствэн редактырлан шога. Мый Моско гыч

толын, Чавайн дэк мутланаш пурышым.

— Вара пашат кузэ кайа?—маньым.

— Паша пэш шуко. Түрлө писатель-влакын возкалмыштым ачалэн шинчэм. Ышкэмын творчествылан жап пэш шагал кодэш.

— Рэдакцийышкыда могай материал-влак пурат?

— Шукыжым пэш „сырой материал“ пура. Обработка пэш шуко күлэш. Содержаний шот гыч—утларакшым клас дэн клас кучедалмаш нэргэн возат. Йоча-влак почеламутым пэш чот колтылыт. Литературын жанр шотышто разнообразий пэш шагал.

— Кадр-влакым кузэ йамдылда? Мыйын шонымаштэм, кызыт кадр-влакым пэш чот йамдылаш күлэш. Рэдакций кабинетыштэ шинчэн мэ ылышым лопкан ужын огына кэрт. Илышым ужшо, ылышыштэ кучедалше кызыт чыла вэрэ улыт. Вэрласэ йэнг-влакын опытышт пэш шуко. Нунын опытыштым „литературно художественно“ оформитлаш полшаш күлэш. Вара мэмнан литературна чытыдымэ чот кушкын кайа,—маньым.

Сэргэй тиде мутлан кэлшыш. Мыйым тидын нэргэн журналэш статьям возаш йодо. Мый возышым.

Сэргэй воктэн чынак рвэзэ поэт-влак чумыргаш тўнальыч: Олык Илай, Мак-Мариоз, молат. Йаллаштэ литератур кружок-влак почылташ тўнальыч. Сэргэйын паша пэш чот шарлыш. Кадр йамдылмаштэ С. Г. Чавайнлан пэш кугу, отвэтствэн паша лэктэ.

Ындэ Чавайнын тиде пашажым ончалына гын, тыштат тудо шуко ыштэн. Тудын кид йўмач шуко кызытсэ поэтна художественно ачалалт лэктыч.

Тиде жапыштак „Мўкш отар“, „Чодра завод“, т. м. драма-влакат лэктыч. Сэргэй общепризнанный драматургыш савырныш.

Калык озанлыкыштэ социализм бэспрэдэльно вуйлаташ тўналмэкэ, пролетариатын диктатуржо пэнгы-

С. Г. Чавайн 1933 ийыштэ

дэммэкэ, пәтиләткым пэш талын шуктымэк, коләktivизацийым тўн шотышто пытармэкэ, партий ик кўй гай пэнгыдэммэкэ,—чыла ылыш социализм корныш вончэн кайыш.

С. Г. Чавайн ик кана мутланымьна годым малдаль: тошто ылыш пуш пытыш. Тошто ылышым моктышо—тудо мэмнан тушман, у ылыш мурэн кушкэш, йэнлан рыскалым конда чыла...

— Тиде чынак—мыйат маньым. Тыләч вара корнына иктә лийәш.

— Ындэ у ылыш ыштышә-влакым литературәш ончыктыман. Тидә эн шәргә паша.

— Чынак, чынак.

1935 ИЙ

Социализм мэмнан ылышнам мурэн кушкыкта. Куш ончалат, тушто сәнымаш. Марий литературат „твәрдый почвәш“ тўнальә. Марий литератур кушмым кызыт чыланат ужыт. „У вий“ журнална халтура дәч пәш чот әрыкталтәш. „Сырвий-сорвий“ возаш әрыкым она пу... Тугә гынат, литератур культур ок лий ыльә гын, ик рәдактыр нимомат ыштэн ок кәрт ыльә. Марий литературын культуржым С. Г. Чавайн нигә дәч шуко нөлталаш

полшыш. „У вийын“ успэхшэ марий литэратурын успэхшэ. Марий литэратурын успэхшым нигузэат Чавайн успэх дэч ойыраш ок лий. Чавайннын успэхшым социализм ыштэмэ успэх дэч ойрэн огына кэрт.

Илышлан, социализмлан Сэргэй пашам чэстнэ ыштэн полша. Мэмнан эн кугу задачына—социализмым ыштэн шукташ. Тылэч кугу задаче нимат укэ. Партий хорно—тун хорно. СССР-ым эн талэ кугыжанышым ышташ полшымаш—кажнэ чэстный гражданиннын пашажэ. С. Г. Чавайн чыла тидэ пашаштэ мэмнам ышкэ пэрож дэнэ кэртмыжэ сэмын ончык ұжын шога.

МарНИИ-ын кабинетшэ. Сэргэй дэн Олык Ипай коктын кутырэн шинчаш толыныт. Чавайн ойла: „мый Марий Калэвалым“ ышташ шукэртсэк шонэн коштам. Тый кузэ тидын нэргэн шонэт?“ Мый пэш куанышым.—Тидэ пэш лийшашлык паша, маньым. Матэриал уло. Ты йынат уло чай?

— Уло,—маньэ Сэргэй.

— Вич ийыштэ ыштэн шуктэна гын, тидэ пэш кугу паша лийын кайа ыльэ...

Вара тидэ нэргэн шуко кутырэн, лончылэн пинчышна. Кизыт Инс-

титут тидэ пашам 1936 ийсэ планыш пурташ ыштыш.

„Надо дать национальным культурам развиваться и развернуться, выявив все свои потенциалы, чтобы создать условия для слияния их в одну общую культуру с одним общим языком“—СТАЛИН йолташ каласэн. Тидэ чынак. Мыланна кызыт чыла потэнцийнам ончык луктын пуман. С. Г. Чавайн „Марий Калэвала“ нэргэн шона гын, потэнцийжэ фольклорыштат пэш шуко. Садлан мэ Чавайннын шонымыжым ордыжыш налын огына шу: кэртмэ сэмын полшэна вэлэ.

Чавайннын литэратур корныжо—чэстный писатэлын корныжо. Чэстный йэн йужгынам ошибкаш пура гынат, ачала да, адак ончык обшэствэнность дэн пырля ошкылэш, мэмнан партий мутым чэстно илышыш пурташ полша.

Чавайннын кушмо корныжо: *Сэргэй Григорьев савырныш Сэргэй Чавайнныш; Сэргэй Чавайн савырныш мэмнан пагалымэ писатэлыш—Сэргэй Григорьевич Чавайнныш.*

Марий литэратурым С. Г. Чавайн овартэн кушкыктыш.

Марий литэратурын ачажлан—эн кугу салам!

С. Г. Чавайн (пурлаштэ)—1909 ийыштэ. Шолаштэ В. М. Васильёв
(Упымарий) шинча.

МЭМНАН ЙӐРАТЫМЭ ПИСАТЭЛЬНА

К. Марский

Чавайн—шэмэр марийын йӧратымэ писатэльжэ. Тудым изижат, кугужат пагалат, йӧратэн лудыт. Чынак, С. Г. Чавайн—пэрвой марий поэт-писатэль, тудо поэзийын сылнылыкшым шкэ шочмо йылмыж дэнэ нигэ дэч ончыч ончыктэн, шэмэрын шұмышкыжӧ пыштэн. Тудо—национальнэ поэзийын пэрвой мурызыжо. Тидэ чын. Тудо поэзий кадрым куштымаштэ, таптымаштэ—апшат-бригадир. Тидат чын.

Тидэ кұчык шарнымаштэ мый Чавайн йолташын поэзий корныжым, писатэль-драматург корныжым лончылаш ом шоно, лач тудын пашаж нэргэн, самырык писатэль, поэт-влакым кушташ кузэ тыршымыж нэргэн гына изиш каласэн пунэм.

Чавайн дэн мый 1928 ийыштэ гына палымэ лийым, а тудын возымыжым 1925 ийыштэ лудаш тў-

нальым. Тудын почэламут-влакшым эн пэрвой „Чодра пэлэдыш“ лўман сборникыштэ лудаш логальэ. Ту жаплан марий поэзийын сборникшэ улыжат очыни тудак вэлэ ыльэ. Ту жапыштэ мый „У илыш“ журналыш изишак возгалэн шогэм ыльэ. Садэ журнал редакция Москыч мылам йалышкэ „Чодра пэлэдыш“ сборникым пӧлэклэн колтыш. Тушто марий поэт-влакын возымышт, сўрэтышт ыльэ. Сандэнэ кидыштэ почэламут сборник лиймэк, тудым бэсэдкашгэ ўдыр-рвэзэ-влак коклаштэ эртак лудын куржталам ыльэ, поэт-влакын сўрэтыштым ончыктылам ыльэ...

Тачысылак шарнэм: 1928 ийыштэ Озан гыч Мариздатыш кнага кусараш договор ышташ тольым. Канцэлярыш пурышым. Ёстэл коклаштэ пашайэн-влак шинчат. Ончэм, ик йэн палымыла койэш. Куш-

то, шонэм, тидэ йэнгым ужынам? Сэмынэм ушыштэм чыла шэргэн кайэм. Укэ, мыйат тудым ом палэ, тудат мыйым ок палэ. Трук ушышкэм толын пэрныш: э-э, шонэм, вэт тидэ йэнгын сүрэтшэ „Чодра пэлэдыш“ сборникыштэ ыльэ („У вий“ журналым тунам лудмаш укэ ыльэ). Вик шкэж дэч йодаш йонан ок чуч, йэн-влак колтыт, „эшэ студэнт ұлат, ВУЗ-ышто тунэмат, а писатэль-влакым от шинчэ“ манын йошкартарат, шонышым. Изи кагаз ластыкым нальым да: „тый марий писатэль Чавайн от ул дыр?“ манын сэралтэн пуышым. Сэргэй Григорьевичат, „мый“ манын, вуйжым „муклык“ ышталтыш. Вара тудо мый дэчэм йодышташ тўналъэ: кушто пашам ыштэт, альэ тунэмат, мом лудат... Йошкаргаш садак вэрэштэ: лудмо шот укэ.

Тулэч вара марий сьлнымут литэратурым утларак лудаш тўналаш логальэ. С. Г. кангаш почэш Озан Пэдинститутэш литэратур кружокым организатлышна. „Возаш тунэмза, марий литэратурым лудын шогыза, тэргыза, „У вий“ журналыш возаш пижса“, манъэ. Тунам чонлан кузэ чучмым каласэн пуашат ок лий. Чавайн йолташ шкэ поро шомакшэ дэн кўргыштэм тулым ылыжтыш, пашалан кумылым нўлтальэ.

1931 ий гыч 1935 ий тўналтыш мартэ Чавайн йолташ дэн пашам пырля ышташ логальэ. Ты жап коклаштэ тудын аклаш лийдымэ кугу пашажым ужаш, ачала туныктым поро шомакшым йатыр коллаш логальэ. Тудын пашажым ончэн чынак б́рат: издательствыштэ паша утымэш, театрыш коштэш—туштат паша уло, рвэзэ поэт-писатэль-влакын возымыштым тэргэн лэкташ, нунылан полышым пуаш, корным ончыкташ кўлэш, адак шкаланж: ат лудын шогаш, шкэ шинчымашыжым нўлтэн шогаш кўлэш, тидын ўмбач возенат шогаш—чаплэ произвэдэным пуаш кўлэш. Чавайн йолташ чылажымат чэстнэ шуктэн шогэн, чылажланат жапым муын моштэн...

Тудо рвэзэ поэт-писатэль-влаклан—Олык Ипай, Стрэльников, Смирнов Кавырля дэн молыланат шагал полшэн мо, нуным шагал туныктэн мо? Смирнов Кавырлян „Тулык Вэри“ пийэсыжэ, Олык Ипайын „Шўртнў Ёжара“ пийэсыжэ, почэламут-влакшэ (тўналтыш жапыштэ) Чавайн полымо дэн лэктын огытыл мо? „Тулык Вэри“ пийэсым тудлан иктаж 5 кана лудаш, уэш-пачаш тўрлатылыкташыжэ логалын.

У писатэль, у поэт кушмаш, у произвэдэньэ шочмаш—Сэргэй Григорьевичын куанымашыжэ. Чавайн йолташ дэк полыш йодаш Олык Ипай гай поэт-влак вэлэ огыл, возаш тунэмаш тўчышў изи йоча, школьник-влакат коштыт. Моланжэ палэ: нуно Чавайнлан ўшанат, тудым пагалат.

Тэвэ ик кана Маргизыш изи йоча толын пурыш. Йыдал „сыптысопто“ вэлэ шокта.

— Кў дэк толыч, шольым?—Йодым.

— Мылам Чавайн кўлэш ыльэ, почэламутым кондышым,—шокта. Вара изиш шоналтымэк—Тэнггэчэ пураш шўдыш,—манын йешара.

Изиш лиймэк, Сэргэй Григорьевич толын пурыш. Нуно садэ изи поэт дэн чынак палыме улмашыныт. Йочан почэламутым Сэргэй Григорьевич лончылэн лэктэ, тунамак кўлэш кангашым пуыш: „тэвэ тыгэ сьлнэ огыл, онгай огыл, тыгэрак кўлэш, тыгэ ышташ тўчэн ончо“, манын шыман умылтарэн колтыш.

Чавайн йолташым кумда шэмэр массэ, қолхозник - колхозницэ-влакат пэш хот пагалат, йб́ратат. Тидымат мланэм ужаш логалын.

1933 ийыштэ Маргостэатрэш 1-ой Область колхозник - ударник - влак погынымаш почылто. Погынымашым саламлаш писатэль организацэ дэлэгацым колтыш. Мэ—Чавайн, Олык Ипай да мый—погынымашыш кайышна. Сцэныш лэктын шогална. „Писатэль-влак лўм дэнэ колхозник-ударник-влакым саламлаш мут писатэль-драматург Чавайн йол-

ташлан пуалтэш“ манын гына шук-тышт, уло зал совым „рўжж“ кыраш тўнгальэ. Чавайн почэламут дэнэ саламлэн ойлыш. Ойлэн пытарымэкшэ адакат уло зал, сцэнэ (прэзидиум) совым кыра, театр иктыш мўгыра. Тидэ мланна шэмэр массын Чавайн йолташым йоратымэ писатэьлан шотлымыжым ок ончыкто мо?

Чавайн йолташ литератур пашам 30 ий ыштымыж коклаштэ пэш шуко сылнэ произвэдэньым пуэн. Тидлан тудын усталыкшэ, илышым шинчымашыжэ, фольклорым кугын шинчымашыжэ да шкэ шинчымашыжым чарныдэ нёлтэн шогымашыжэ полшэн. Чынак, тудо тўрлө политик литературым, руш классик литературым монь эрэ лудынак шога. Моло писатэь, поэт-влак ланат тунэмаш шўда, шкэжат тунэмын шога.

Ик кана издатэьствыш мый дэкэм ала могай рвэзэ йэн толын пурышат, „тэвэ ты кнагам Чавайн йолташлан пу“, маньэ. Мый кнагам нальымат, чылт ёрым Ончэм: 1800 ийлаштэ лукмо „Мироносецкая пустынь“ кнага. Йэжовысо „у йумо“ нэргэн. Вот, шонэм, тыгай кнагат Сэргэй Григорьевичлан кўлэш лийын, ну и Чавайн, шонэм, чылажымат пургэд муэш. Чынак, Горький гыч толмэкшэ, ты „йумо“ кнагатым кучыктэн пуышымат, „вот-вот, тидэ мланэм пэш кўлэш“—манын йочала куанэн нальэ. Да, писатэьлан чылажымат шинчыман, мо кўлэшыжым икэ творчэствылан чыла вэр гычат налын моштыман.

Чавайн йолташын илышым шинчымашыжэ чынак кугу. Иктаж мо нэргэн мутланаш тўнгалат гын, тудо обэзатэьнэ илышысэ факт-влакым кондэн каласа. „Вот,—манэш,—тушто тыгай йэн ыльэ, тушто тэвэ тыгай паша лийн“,—ойлаш тўнгалэш гын, йа ўпэт „кожгэ“ шогалэнц, йа мўшкыр лук пурымэш воштылат. А воштылаш тудо пэш йората. Шкэжат воштылаш йората.

Сэргэй Григорьевичым мурызо йэн манаш ок лий. Тўрлө йолташ кас годым монь мурымыжым колалтын огыл. Но марий муро, утларакшэ тошто марий муро шинчымыжлан чылт ёрат. Шуко шинча.

Пашалан туныктымэ шотышто шкэм нэргэнат каласыдэ ок лий. 1934 ий мартэ мый Маргизын йал озанлык сэктырыштыжэ рэдактырлан шогышым. Сэргэй Григорьевич коклан-коклан сылнымут литературымат пуэдаш тўнгальэ. Мом ом йод—эрэ умылтара, эрэ полша, туныкта ыльэ. Туныктэн-туныктэн вара сэмын мыйым сылнымут литератур сэктырыш йёршэш кусарыктыш.

Сылнымут сэктырыштэ тыгэ коктын иктаж 5 тылызэ паша ыштымэк, Сэргэй Григорьевич издатэьствэ паша гыч театрыш кайаш лийэ.

— Сэктыржым кё вуйлаташ тўнгалэш? Пашайэнгна укэс,—манам.
— Тыйжэ?

— Ой, мый вуйлатэн ом кэрт, тый дэнэт пырляжэ кузэ гынат ыштэм, сайрак тунэм шуаш кўлэш,—манам.

— Ничово, кэртат,—воштылалэш.

Сэргэй Григорьевич издатэьствыштэ кызыт пашам ок ыштэ гынат, кўлэш годым йодат гын, пашалан садак полшэнак шога.

Тэвэ кызыт Палантайын муро-сборникшым лукташ йамдылкалэна. „Тэкстым сайрак ончэн лэкташ Чавайн йолташым ўжын толшаш“—шоналтышым. Пачэрышкыжэ мийшым. Сэргэй Григорьевич кабинэтышгыжэ возэн шинча. Пийэсым пэш воза. Пурышым. Молан толмэм ойлышым.

— Сэйчас мийэм,—манын куандарыш. Чынак, уто жапшэ укэ гынат, шкэ папажым кудалтэн кодэн, издатэьствыш мланна,—рвэзэ рэдактыр-влаклан полшаш тольо.

Тыгай айдэмым, писатэьлым пагалыдэ, йоратыдэ ок лий. Тудо мланна чыдаланат—примэр.

С. Г. Чавайн, С. А. Чэрњаков, А. И. Афанасьйэв—1910 ийыштэ

МЭМНАН ТУНЫКТЫШЫНА

Алдиар К.

Кугужан рэжим годсо илышак тугай ыльэ. Тудо шэмэр калык кокла гыч лэкшэ талантым пызырэн ашнэн, талантын чапшылан калык коклашкэ шарлашэрыкым пунэн огыл. А мэмнан марий гай тыгыдэ наций шэмэр-влакын илышыжэ адакат утларак нэлэ лийын. Тыгыдэ наций шэмэр-влак кокла гыч лэкшэ талантым руш помэшык-капиталист строй тунамак пазыралын. Сэргэй Григорьйэвич Чавайнат шкэнжын творчествэ пашажым тыгай условийыштэ тунгалын.

Кызыт Сэргэй Григорьйэвичым кажнэ школьник пала. Тудын произвэдэныжым школышто лудыт, тунэмыт. А мэмнан тунэммына годым тидэ укэ ыльэ. Сэргэй Григорьйэвичын шочмо йалжэ — Изи Корамас—мыйын йалэм дэч мундыр огыл, лу мэнгэ чоло вэлэ. Тугэ гынат, тудын нэргэн иктаж луаткуд ийаш лиймэшкэм колын омыл.

Комсомолыш пурымэкэм, 1920

ийыштэ, мэмнан йачэйкылан укэ мол пэш шуко литературым колтыш. Нунын коклаштэ ик мынбар марий книшкат ыльэ. Ик книшкажэ С. Г. Чавайнын „Йазык гыч йазык сулыш“. Тудо книшкам мый пэш йөрэтэн лудын лэктым. Тылэч ончыч марла возымо кнагам лач йумо нэргэн да түрлө молитва-влакым вэлэ лудынам ыльэ. Садланак „Йазык гыч йазык сулыш“ кнага мланэм пэшак кэлшыш. Тидэ книшкам лудмэм дэнак Сэргэй Григорьйэвичым палышым. Тусыжым, шкэнжым ужын омыл гынат, шкэ ушэм дэнэ тудын тусыжым сүрэтлэм ыльэ.

Тудо жапыштэ мый моло рвээз-влак дэнэ погынэн шинчымэ пöртышкө эрэ коштым. Тушко ұдыр-влак кунчыла шудыраш погынат. Мутланат, түрлө йомакым колтылыт; мурат, воштылыт. Ик кана тыгэ миймэм годым күсэнэшэм „Йазык гыч йазык сулыш“ кнагам на-

мийышым. Ёдыр-влакат, рвэзэ-влакат ту книшкам мланэм лудыкташ пижыч.

— Луд—маныт,—луд. Колыштмо шуэш.

Мый вуйым ыжым шупш, лудаш тўналтым. Ойлымаш пэш кэлшыш. Чыланат пэш шып колыштыч.

Эрлашыжым садэ пўртыш мийышым, но книшкам ыжым намийэ. Мо шонэда: ик йал кутышым мўнгэш-ончэш кошташ ыш пэрнэ мо! Тэнгэчэ колыштшо влакэт шкэ йолташыштым погэн толыныт улмаш. Пўртышкў пурэн гына шогалым, йыгылаш тўналгыч:

„Луд“ да „луд“—маныт.

Мом ыштэт: мўнгў кайэн, налын толым.

Тылэч вара тидэ книшкам эрэ кўсэныштак коштыкташ тўналтым. Ик у йэн лийэш гынат, эрэ лудыктат. Лу кана колыштшо-влакат тугак пэш шып колыштыт ыльэ. Мэмнан йалысэ рвэзэ дэн ёдыр-влак Сэргэй Григорьёвич дэнэ тыгэ шўмангыч.

Рвэзэ-влак вэлэ огыл. Книшка нэргэн увэр кугу йэн-влак коклашкат шарлэн кайыш. Нунат скот¹ дэч вара лудыктат ыльэ. Ала кок кана, ала кум кана кугу йэн-влак ланат лудын пуэнам.

Тылэч вара т Сэргэй Григорьёвичын возымыжым йатыр лудынам. Йалыштэ илымэм гоodyмак „У мландым“ йатыр кана погынен лудна. Почэламутшыमत шуко лудна. Колыштшо-влакат, лудшо-влакат пэш моктэн ойлат ыльэ.

— Йылмыжэ пэш сай, чылт шўмышкэтэк пыштэн пуа,—маныт шу-кыжо.

— Чынак, нигунам мондышаплат ок чуч,—маныт.

А ик кугыза, тыгэ лудын шинчымынам колыштмэк, „кайэм да йэшэмлан ойлен пуэм“ манын лектын кайыш.

Вэс канарак колна: тудо чынак шкэдэжэ миймэк, малышэ-влакым киньэлтэн, нунылан кок кана агутан мурымэшкэ ойлен шинчэн.

Молан Сэргэй Григорьёвичын возымыжо шэмэр кресаньык-влакын шўмэшышт пижэш? Молан тудын возымыжо ушэш шинчэн кодэш? Тудо шкэнжын возымаштыжэ фольклорым пэш моштэн кучылтэш. Калык коклаштэ коштшо прэданым² пэш сайын шымлэн, тудым сылнэ литературышко савыра. Историй документым пога. Мутлан тэвэ „киш вуйым“ налына. Патыр-влак нэргэн мэмнан вэлыштэ ойлымаш пэш шукэртак коштэш. Маршан марий-влакым пытаргыш жап мартэат „киш вуй“ маныт ыльэ. С. Г. Чавайн „Илышэ вўдым“, „Йамблат кўварым“, „Йыландам“ да йатыр моло произвэдэньымат тыгэ фольклор матэриал дэнэ возэн.

Сэргэй Григорьёвичын пиэсыжэ-влак Морко районышто 1922—1925 ийлаштак пэшак чот пагалалтыт ыльэ. 1925-27 ийлаштэ тудын пиэсыжым Морко клубышто эрэк шындылына ыльэ. Спэтакль ончаш калык мийдымым ныгунамат ужын омыл. Ик пиэсымак кок кана, кум кана шындэт гынат, клуб эрэк тич лийэш ыльэ. Марий-влак вэлэ огыл, рушат ончаш коштыч. Йаллаштат тунам тудын пиэсыжым йатыр шындылна. Кугорно ўмбалнэ, Кумыжйалыштэ, Иарамарийыштэ, Кэсэбэлакыштэ да пэш шуко моло йаллаштат тудын пиэс шындымым йатыр ужынам да шкат модынам. Ик манаш, рэвольуцо дэч вара Сэргэй Григорьёвичын чапшэ пэш кугын нўталтын. Тудым шэмэр марий влак чыланат палат да пагалат.

Возаш вэлэ огыл, Сэргэй Григорьёвич мурашат пэш мошта. Мэмнан йалыш тудо пайрэм гоodyм йужгынам мийа ыльэ. Тугэ сылнын мурышым мэмнан йал шкэнжын историйыштыжэт ужын огыл. Ватыжэ дэнэ коктын шогалын муралтэн пуатат, чылтак шулэн колыштат. Садланак Сэргэй Григорьёвич почэш изижат, кугужат кўтыла чумьргэн коштыт ыльэ. Но ончашыжэт пэшак тыршат, ик суртан озат

¹ погынымаш

² тошто йэн мутым

Сэргэй Григорьичым пуртыдэ ынэж код. Моло уна-влак сэмын тудо шуко йумаш укэ, пэш культурный уна. Тыгай унам шкэ суртышкыжо пурташ кажныжат пэш кугу чэстьлан шотла.

Тидэ жапыштэ мый Сэргэй Григорьйэвич дэнэ ваш лийэдэнам, но чылт лишыл танак лийаш логалын огыл.

Утларакшым мый 1925-1927 ийлаштэ Моркышто пашам ыштымэм годым Сэргэй Григорьйэвич дэк чакэмаш тунгалым. Тунам тудо Арын школышто учитьллан шогэн. Арын школышко комсомол паша дэнэ кошталтын. Сэргэй Григорьйэвич комсомол йачэйкэ дэк пэш лишнэ шога ыльэ. Йачэйкылан пэш кугу польшым пуэн шогыш. Спектакльым шындылаш, комсомолэц-влакым литэратур пашаш шупшаш пэшак кугун полшыш. Тудак тунам мыйын кумылымат литэратур могырыш савырыш. Литэратур нэргэн тунам мланэм Сэргэй Григорьйэвич пэш шуко туныктэн ойлыш.

— Писатьыл-влак шукужым йалкор радам гыч лэктыт. Пэрвой газэтыш возаш тунэмза, — манэш ыльэ.

Тудын туныктымо почэшак мый „Йошкар Кэч“ газэтын ик пэш активнэ йалкоржо, а вара Морко районысо лумкоржо лийым.

1930 ийыптэ Будьонный лумэш комунын ылышыж гыч „Шудо солымаштэ“ луман ик очеркым „У вий“ журналышкэ возышым. Тидэ — пэрвой тунгалтышэм. Тылэч ончыч „У вийлан“ нымат возэн омул ыльэ. Очеркшэ „У вий“ журналышыш пуру. Но тидэ очерк дэнэ Сэргэй Григорьйэвич мыйым возаш туныктыш. Молан кэлшыдымыжым раш умылтарыш да кузэ возаш ончыктэн пуыш.

Тидэ ваш лиймэ дэч вара мый

польшым йодаш Сэргэй Григорьйэвич дэк йатыр мийэнам. Пэрвой возымо фэльйэтонэм „Марий Комун“ газэтын ожсо рэдактыржэ Кузнэцов лудын лэктэ Рэдакцын пашайэнжэ-влаклан лудынам. Чыланат ик ой дэнэ „пэш сай возымо“ маньыч. Тугэ гынат, газэтыш пумо дэч ончыч Сэргэй Григорьйэвичлан лудыктыдэ ыжым чытэ. Лумын пачэрышкыжэ куржын мийышым, Сэргэй Григорьйэвич мыланэм йылмэ шотышто кок вэрым тёрлаташ ончыктыш.

Посна произвэдэньэ-влак шотышто вэлэ огыл, чумыр литэратур формо-влак нэргэнат Сэргэй Григорьйэвич мланэм йатыр кана умылтарэн. Очеркым, ойлымашым, повэстыым, романым кузэ возышаш нэргэн шуко туныктэн. Толшаш ийыштэ возэн пытараш шонымо „Патыр киньэльэ“ луман романэм нэргэнат эн пэрвойак Сэргэй Григорьйэвич дэнэ канашышым. Тудо мланэм корным ончыктэн пуыш.

Сэргэй Григорьйэвич Чавайн пэш тыгылай¹ айдэмэ. Марий совэт литэратурышто тудо пэш кугу гигант гынат, нэрым кагыртылмаш укэ. Иктаж могай польшым йодат гын, пашажэ уло гынат, тудым ёрдышкё пыштэн, умылтараш тунгалэш. Вэрымат тудо ок шотло. Кэч учрэдэньыштэ, кэч урэмэш ваш лийын йод, кэч пачэрышкыжэ мийэ — чыла вэрэат тыйым пэш сай приниматла да тыланэт пэш сайын умылтара.

Сэргэй Григорьйэвич Чавайным шэмэр марий-влак пэш пагалат. Тудын произвэдэньыжым йобратэн лудыт. Ужмо годым ёрдэак мутланаш шогалыт. Тудо шэмэр калык кокла гыч лэктын, тудынак поэт-писательжэ лийын.

¹ простой

С. Г. ЧАВАЙН ЭРВЭЛ МАРИЙ КОКЛАШТЭ

Э. Чапай

Шүмүм тарватэн кэртшэ сылнэ йылман, йомак сүжэтан историй ойлымаш-влак коч С. Г. Чавайнын лүмжө марий обласыштэ гына огыл, МАО дэч өрдыштö илышэ марий-влак коклаштат—Башрэспубликыштэ, Уралыштэ шарлэн 1920-21 ийлаштэ Башрэспублик марий-влак дэк марла ойлымаш, букварь-влак, ты коклаштак „Марий мут“ да монь толын шуыныт ильэ. Сылнымутым рвэзырак-влак чумыргэн-чумыргэн лудыт ильэ. А марий историйым йöратышэ, йомакчэ, чал пондашан шонго-влак марий литэратурым ончылтэнак ончал лэктыныт улмаш. Шошым, кугэчэ жапыштэ Кэлтэ-ийыштэ (кизытсэ Калтаса район) тыгай паша лийэ: ик кудышко пайрамлан чумыргышо шонго-влак коклаштэ ала көжö „Марий мут“ кнагам лудаш тунгальэ. Лудмо годым үстэл кокла гыч чал пондашан Изэбай кугыза лэктат, тыгэ ойлаш тунгальэ:

— Ээ, тыдэ пустаак! Тэвэ тэ „Йыландам“ окэн ончыза, вот сэрэн! Ооо!..

Тудо канашыш ушна, автырым ушэштара. „Йыланда“ гыч ик мутым кодыдэ ганбак калык ончылно йомакла ойлэн лэктэщ.

Тыштэ С. Г. Чавайнын лүмжö пэрвой шоктыш. Шкэ жапыштыжэ „Йыланданат“ значэнийжэ ильэ. А кизытшым „Йыландам“ лончылын, тудын куго ситыдымашыж-влакым ужын, кушкын шогышо самырык марийлитэратор-влак тунэмыт. Тидлан лийынак „Йыланда“ марий литэратур историй гыч ок лэк, лэктынат ок кэрт.

1925 ийыштэ „Йамблат күвар“ лэктэш. Чын, ты пйэсыштат Чавайн наций-шовинизм үпш дэч улэн огыл. Но йомакла сылнэштарымэ сүжэтан „Йамблат күвар“ кэч могай пусақыштэ илышэ марийланат чонышкыжо логал кэртэш. 1926 ийыштэ Мэран ШКМ-ыштэ тунэмшэ-влакат пэлэдыш пайрам лүмэш „Йамблат күварым“ ончыктат. Тыгай сылнэ сцэнэ йал дэч өрдыштö шогышо ото йымалнэ почылтэш. Мэран, Кушна, Морко, Сылви, Амчэ мучаш да Чашка йалла гыч чумыргышо, нимогай т-атрыш тийдымаш¹ публикэ тыгай сылнэ, драматичнэ пйэсым öрын онча.

Эрэ уэм шогышо идыш Чавайнлан у шонымашым пурта. Шкэнжын шонгылыкшым ончыдэ тудо социализм ыштымэ корныш лүдлэ талын лэктэш. Пытартыш ийлаште лэкшэ „Сэмон дэн Джон“, „Чодра завод“, „Марий рото“ дэн „Акпатыр“ произвэдэныж-влак С. Г. Чавайнын кугын ончык каймыжым ончыктат.

Чыла вэрлаштэ илышэ марий-влакланат кэлшышэ йылмэ дэнэ возышо С. Г. Чавайнын лүмжö эрвэл марий-влак коклаштат йонгалтэш. Чолман гыч тунгалын Вичэ дэк, тувэч Шэмэнгэр дэк шумэш, марий колхозлаштэ, Урал чодралаштэ, сплавыштэ, Магнитостройыштат—чыла вэрэ шэмэр марий коклаштэ С. Г. Чавайнын лүмжö шокта. Тудын пытартыш жапыштэ лукмо произвэдэныж-влак социализм ыштымэ, национальнэ культур нөлтымö пашаштэ кугын полшэн шогат.

¹ шыгыдымаш, пурэн кэртдымэ.

ИМПЭРИАЛИЗМ САМАН ЖАПЫСЭ МАРИЙ ЛИТЭРАТУР*)

Кумышо статья
Шабдар Осып

СЭРГЭЙ ГРИГОРЬЭВИЧ ЧАВАЙН

Түнбаштэ тугай айдэмэ-влак лий-ыт: нуно чыла шкэ илышыштым, шои ымыштым, ыштымэ-кучымо падаштым ик тўшка калык илыш дэнэ, массэ дэнэ иктэш ушэн моштат. Садлан мом гына нуно огыт ыштэ, мом гына огыт ойло — чылаштыжат нинэ йэн-влакым лукшо обществын чумыр тўсыжэ, тудын илышыжэ, ойгыжо, куанымыжэ, экшыкшэ-порыжо чуршончымо гыч коймо гай раш койын шога. Мэман шонымаштэ, Сэргэй Григорьевич Чавайнымат тыгай йэн коклаш пурташ лийэш. Тудын ты мартэн возэн шогымо сылнэ мутыштыжо шэмэр марий крэсаньыкын да нунын кокла гыч лэкшэ интэлигэнцын кум рэволюцо кокласэ историй цлышыжэ раш койэш. Тидэ шотгычын Чавайн йолташым марий шэмэрын чын мурызыжо, тудын поэтшэ мавын лўмдаш лийэш.

Марий литэратурышто Чавайнын чапшэ вэс шот дэнат пэш кўшнэ шогыман: тудо марий калыкын эн ондак муралтэн колтышо мурызыжо. Вэт коч кунамат тўналтышым ышташ пугырак йосэ „Кайшылан корным ончыктышо шуко уло, корнылан киндэ шултышым пушо укэ“ манмаштэ, Сэргэй Григорьевичлан тунам кайшаш корнымат нигбат ончыктэн огыл, помышкэжо киндэ курикам пыштымэ олмэшат, кў

комльам вэлэ ончыктэныт. Тугэ гынат, Чавайн йолташ рвэзэ йолжо дэнэ илышын пич чодраж вошт волгыдо корным послэн¹... Послэн да шкаланжэ вэлэ огыл, тудын почэш лу дэнэ у марий поэт, писатэль-влак лэктыныт. Шкэ автобиографийыштыжэ Сэргэй Григорьевич тыгэ воза: „...марий литэратурышто мый пионьэр улам. Шэм пич чодра вошт,—руш буржуазнэ писатэль дэч тўнгалын, марий совет писатэль дэк шумэш — корным эрыктэн лэкташ мланэм тўкнэч“. Ойлымават огыл, тидэ мутшым пэш чыа мутлан шотлыман, марий лирэратур историйым тунэмэ годымат ты шотым нигузэат мондэн кодаш ок лий.

Рэволюцо дэч ожсо марий интэлигэнцэ нэргэн ойлымына годем, нуно идеологий мogyрымат, политик пашам умлымэ шогышгат ик гай лийын огытыл, манына ыльэ. Чынжымак, вэт марий крэсаньык гыч тунэм лэкшэ кокла гычат йужыжо кугужая правительствын ўшан кулжо лийын шогаыт. Налаш тэвэ Глэздэнёвым, Йэфрёмовым, тулэч моло пон тўшкам. Нуно шкэ мындыр² илышышт вэрчын тулэч поснат ўнггыргэн, пэлэ колэн шуно марий шэмэрын вуйжым ладын шикш дэнэ тўтырэн „йумо дэч лўдаш, кугыжам пагалаш“ туныктат а шкэшт кўчызэ кид гы-

*) Первой статьяам „У вей“ журналын 4-шэ номерыштыжо, кокымышо статьяам 7-8 номерышто ончыза.

¹ Послаш—первой почын кайаш.

² Мындыр—сай, чыла улан.

чын нытартын шултышым шушын
 налалт огыт аптыранэ. А Чавайн?
 Тудо вэс тўшкаштэ, тудо вигак
 нуно агар ваштарэш шогалэш. „Йу-
 мо дэч йу (шивчыман, усталык)
 патыр’ — тэвыс тудын эн пэрвой
 гана сылнэ мут гоч каласымэ ой-
 жо. Кызыт мланна тидэ ойын вий-
 жэ кугын ок чуч. Мэ тушто куль-
 турничэствым, тулэч моло тыгыдэ
 буржуазнэ пушкыдо койышым кы-
 чалына. А тунам, кугыжан правя-
 тьлыствэ годым, шэм реакцэ тў-
 нгалмэ жапыштэ, тидэ мутын куатшэ
 кугу улман. „Мо пэш йумыда
 дэнэ койышланэда? Наук, айдэмын
 усталыкшэ, уш-акылжэ йумыда дэч
 шуко вийан“. Тыгэ тура, пэчат
 гоч каласаш тунам кугу тоштман
 кўлын. Эртак шкэ сай илышыжэ
 нэргэн гына шонышо йэн тысэ ка-
 ла эн ок кэрт, орланышэ тўшка
 калык вэрч йўлышэ шўм гыч вэлэ
 тыгай мут лэктын кэргын. Тышэ-
 чын рэш палэ: Чавайн тунам марий
 интэлигэнцын ончыл радамаштыжэ
 шогышо прогрэссивнэ шоныманан
 йэн улман.

Кўшнырак мэ—Чавайнын эн пэр-
 вой тошкымо корныжо молыла-
 нат кайаш йёршэ лийын—манын
 ойлышна. Рэволюцо дэч вара лэ-
 шэ марий поэт-писатэль-влак чыла-
 нат шуко-шагал Чавайнын возымы-
 жым лудын тунэмын. Пэрвой
 возаш тўнгалмышт годым, Чавайн
 сэмынрак возэн улыт, тудын сэмын
 сўрэтым ыштэныт, тудын гай му-
 тыштым чоғэныт. Налына тэвэ ма-
 рий йылмэ дэнэ почэламут чоңы-
 машым. Чавайнын пэрвой возаш
 тўнгалмэ йөнжэ 7 слоган почэламут
 корно, ритм рифмэ—марий поэзий-
 ыштэ реконструкцо жап мартэнак
 мо чоло лийын шогыш. Садын дэнэ
 марий литератур кадрым йамдылы-
 машат Сэргэй Григорйэвичын па-
 шажэ изи огыл.

Марий литератур историйыштэ
 Чавайн йолташын пашажэ тывар
 кугу лийын гын, мыланна тудын
 творчэствыжым Маркс-Лэнин ли-
 тератур наук почэш чот тунэм на-
 лалшна кўлэш. Чумыр литератур
 творчэствэ корныжо мом ончыктэн

толын, тўрлэ пагытысэ клас куча-
 далмаштэ тудо могай вэрым налын
 шогэн, мо чоло рэволюцо пашалан
 полшэн кэргын—тидым чылажымат
 раш лончылэн лэксман. Тидлэч по-
 на тудын 30 ий кокласэ литератур
 творчэствыжым социализм чоңымо
 пашаланна кўлэш тангыт полшык-
 таш огэш лий.

Кэч могай писатылынат твор-
 чэствыжым шкэ пагытысэ эконо-
 мик илыш дэч, тунамсэ общэствэн-
 нэ-политик тарванымаш дэч вигу-
 зэат ойырлэн ончаш ок лий. Марий
 сылнэ литературын эн пэрвой шо-
 чаш тўнгалмэ причинжым 1905 ийсэ
 рэволюцо тарванымаштэ ужына
 гын, С. Г. Чавайнын творчэствэ
 шочаш тўнгалмыжымат туштак кы-
 чалман. Чынжымак, укэ гын, шўдэ
 ий дэнэ руш самодэргавий кидыш-
 тэ индыралт илышэ, пэлэ-колэн
 шушо калыкын сылнэ литератур-
 жым могай вий тарватэн луктын
 кэртэш? Тидэ шот гыч Сэргэй Гри-
 горйэвичын творчэствыжым—пэр-
 вой рэволюцын игшывыжэ—манаш
 лийэш. Вэс могырым, рэволюцылан
 кёра шочын, рэволюцо саманыштэ
 кушкаш тўнгалшэ творчэствэ иктаж
 могырым да тидэ рэволюцо сама-
 ным ончыктэн кэргын—манын ож-
 нак ойленна ыльэ. Тидэ чын.
 Тугэ гынат, Чавайнын возыманшты-
 жэ тунамсэ илышым, рэволюцо
 пагытым чылт чын, тўрысын, рэ-
 альнэ ончыктымым кычалаш тўн-
 галына гын, пэш йонгылыш лийына.
 Тыгэ ончыктымым она му. Молан
 манаш гын, Чавайн тунамсэ илы-
 шым тыгыдэ буржуазнэ интэлигэн-
 цын вудака шинчалыкшэ вошт он-
 чэн, йужгынам агысыр нацдэмо-
 кратизм корно дэнат кайэн колтэн.
 Моло сэмынжэ лийынат кэргын
 огыл: тудын пэш пичкэмыш марий
 кресаньжэ коклаштэ шочын-күш-
 мыжэ, варажымат тудын йёржэ
 вўдылалт шогышо тыгыдэ буржу-
 азнэ общэствэннэ илыш лон¹ мар-
 ксист литературым шинчыдымэ—
 писатэльлан илышым, тудын чумыр
 историйысэ процессным чын ужын

¹ лон—тыштэ срёда манмэ олмэл кала-
 сымэ.

шогаш эрыкым пуэн огытыл. Тугэ гынат, Чавайнын поэзийжэ шкэ сэмьнжэ тунамсэ илышым сүрэтлэн ончыктэн, тидэ ончыктымаштэ кунар гынат чынжат лийын. Тэвыс тидэ „кунар гынат чынжэ“ мланна кызт пэш шэргын шога, а „шкэ сэмьн“ сүрэтлымыжэ Сэргэй Григорйэвичын тунамсэ клас позицыжым, тудын идеологийжым палэн налашна чот полша.

С. Г. Чавайн—морко мари, а морко вэлэм револьуцо дэч ончычак шуко марий интэлигэнцэ, шуко мэр пашайэн лэкшэлийын. Нуннын кокла гычак пэрвой марий поэт-влакат лэктыт (Чавайн, Н. Мухин). Тидэ чылт случайнэ огыл, тыштэ ойыртэмьн причин уло. Тугэ гынат, тидэ шот, йужо йэвнын шовымыж гай, морко марий-влакым посна вэс түрлө, мутлан посна талантан улмышт гыч лэктын ок шого, тушто ойыртэмьн социальнэ историйысэ нэгыз уло. Мэмнан шонымаштэ тыштэ кок причиным муаш лийэш: 1—Морко вэл мари руш колонизатыр цэнтр-влак дэч ордыштырак, улакрак цодран вэрыштэ илымылан шкэ наций койшыжым (йылмэ, рэлигий, йула, т. м). утларак аралэн кодэн кэртын. Садлан пэрвой револьуцо пагытыштэ наций сознаньылан пожалташ почво утларак йамдэ улмаш. 2—Шкэ наций пушан марий интэлигэнцым йамдылымаштэ тунам Унчо школын пашажэ кугу лийын. Марий коклаштэ тугай школ вуйгакшат итак вэлэ лийын. Тусо тувыктышо-влак тунамак шуко-шагал марий йылмым тунуктымо пашашкышт пурташ тыршэн улыт. С. Г. Чавайнынат тидэ школышто тунэммыжэ марий писатэль корныш лэкташ очыни кугун цлшэн.

Сэргэй Григорйэвичын илыш корныжым револьуцо дэч ожнысо марий интэлигэнцын типичнэ корныжо манаш лийэш. Чылт кнагалан моштыдымо йэшэш шочын, пэш шуко нэлэ-йöсым сэнгэн тунэмьн. Тунэммыж годымат, тунэм лэкмөкыжат шуко мыскылмашым,

шыгырэмдымашым чытэн. Тидэ чыла ужмо-колмо шуко кочо шонымашым луктын, шыдым тарватэн, ик манаш, рвэзэ шүм-кылэшыжэ кўэмалтын. Садлан тидэ ожно йүштö-шокшым ужмо иктаж сэмьн да поэзий пашаштыжак палэмалтдэ кэртын огыл.

Тунэмме шотышто—Озан учитель сэмьнарийым тунэмьн пытарэн гынат, тудо илыш нэргэн кумда, кэлгэ шинчымашым налын кэртын огыл. Вэт садэ сэмьнарийжат „инородц“ рвэзэ-влаклан кугу шинчымашым пуашлан почмо огылыс, тудо кугыжан правительствын руссификатыр, колоний политикшым шуктэн шогышо школ вэлэ улмаш. Тидэ шот дэнак тудын литэратур образованьыжат кугуак лийын огыл. „1904 ийыштэ Озан сэмьнарышкэ пурышым. Тушто руш поэт-влакын возымаштым марлашкэ кусараш тўнгальым. Эв чотшо Пушкин, Гоголь, Никитин, Кольцов мланэм кэлшышт. Вараракшэ Лэрмонтовым йöраташ тўнгальым. Кольцовыч почэламутшо шукужо калык мур гай. Сандэнэ мланэм ушышкэм пурыш: марий мур сэмьн марла йылмэдэнэ почэламутым возэн ончаш“. Тэвыс тыгэ Чавайн йолташ тидэ жабым шарнэн воза. Тышэчын палэ: тудын литэратур образованьыжэ шуко-шагал руш классик-влакым лудмаштэ лийын, тудын творчэствэ пашажат нунын почэламутыштым марлашкэ кусарымэгыч, йа нунын сэмьн возаш төчымаш гыч тўнгальын. Тидэ тыгак лийман: культур шотышто шэнгэлан кодшо калыкын искусствыжо, литэратуржо чылт влиьянэ дэч посна кушкын ок кэрт. Тугэ гынат, тидэ литэратурын тарванэн лэкмыжым эртак влиьянэ гычгына лукташ ок лий.

1905 ийыштэ шыжым (очыни, Озан сэмьнарэш) С. Г. Чавайн „Ото“ лўман изи почэламутым воза. Тидэ почэламут Чавайнын эв пэрвой оригинальнэ творчэствэ корнышко вочмыжым ончыкта. Мэмнан шонымаштэ, тидат вэлэ

огул: тыштэ, ик чүчылтыш вүдыштат кугу йэр вүдын түсыжак коймыла, Чавайнын пүтынь рэволюцо дэч ожно поэийжын чыла ойыртэмжэ койын шога. Тидэ почэламутын стильштыжэ илыш дэк мэчтатэль-романтик гай миймыжэ раш койэш. *Тушто мундүрнө* мэмнан элыштэ ик тымык ото уло, *тушто* пушэнгэ-влак пугырак мотор улыт, *тушто* „Йандар намаш йога“, *тушто* „марий ош лум гай пондашыжым жидшэ дэнэ нияалта“, *тушто* „шүшпык шкэ сылнэ мурыжым мура, чөвэр пелэдэш тамлын-туртын үпшалтэш“—*тушто* чылажат мотор, куанымашан, чыла *тушто* пагалаш-йораташ күлэшан.. Чын, тыштэ чыла уло, рэволюцо дэч ожсо поэт—Чавайн ораньэк тидэ почэламутэш рашак ойыпалтын. Тудын романтикшэ, оптимистла илышым куанэн ончымыжо, шкэ калыкым чаманымэ национал кумылжо, пүртүсым йоратымыжэ—чыла тыштэ лэш раш ончыктымэ. Тыгакшак Сэргэй Григорйэвичын кугу поэт талантшат тышэчын раш койэш. Тыгай изи почэламутышто кунар чаплэ образ-влак лэктит, кунар писэ шижмаш тыштэ почылтэш, могай чот шкэ шочмо вэржым йоратымаш чучэш. Тыгэ шкэ творчэствыжым чын поэт вэлэ дүнал кэртэш. Тыгэракын Чавайн йолташ, латшым ийаш рвэзэ, поэзий пашапкэ пура.

Чавайнын тунамсэ поэзийжэ ту гоч кэлгэ шонымашан лийын огул тынат, тушто кугу шижмашым (чувствым), айдэмэ кумылым тарватышэ куатым ужын кэртина, жанр шотыштат тудын творчэствыштыжэ лирика эн кугу вэрим налын шога, прозо произвэдэньэ-влакыштыжат вэрын-вэрэ тидэ лирикак койэш, эсогыл калык эпос нэгызэш возымэ почэламутыштыжат автырын шкэ кумылжым раш ужына („Күгэзэ кочай“, „Чоткар латыр“). Тыжэчын тыгай йодыш лэктын кэртэш: молан эн пэрвой марий сылнэ литератур, тыгак Чавайнын творчэствыжат утларак-

шым лирик жанр дэнэ возалт толэш? Лирик нэгызыштэ посна йэнын чувствыжо, тудын шүм-кыл шолмыжо кугу вэрим налын шога. Налына тэвэ лирик жанр гыч калыкыштэ пэш кумдан шарлышэ мурым. Кунам айдэмэ мура? Кугу куанымаш годым, шыдэ годым, ойго годым—ик манаш, шүмыштө вийан чувство пэгыжалт лэкмэ годым. А кунам тыгэ вийан чувство шолмаш лийэш, кунам лириклан лэкташ утларак йөн? Индивидуальнэ лирик лэкмэ нэргэн А. В. Дуначарский тыгэ воза: „Когда мы приходим к эпохе с ярко, выраженным разделением классов, с классовой борьбой и рядом индивидуальностей, которые оказываются выдернутыми из обычной среды, выбитыми из обычной колеи, тогда появляется все более и более остро выраженная индивидуальная, даже индивидуалистическая лирика“¹. Тышэчын палэ—индивидуальнэ лирикэ (а пэрвой марий поэт-влакын, Чавайнынат тугай) клас кучэдалмаш вийан каймэ годым, посна йэнын күжымэ илышыжэ вэсэммэ годым утларак тарвана. Лачак марий литературат тыгай вийан кучэдалмашан рэволюцион пагытэш шочэш. Вэс шот дэнэ Чавайнын творчэствыжэ ойыртэмын марий интэлигэнцын наций тарванымаш нэгызэшыжэ, наций самосознаньэ пожалтмэ дэнэ пырлыа илыжэш. Мэмнан шонымаштэ, тыгэат манаш лийэш: *Чавайнын чыла рэволюцо дэч ожсо творчэствыжэ—самодержавийын тыгыдэ калыкым пизырымэ политикшэ ваштарэш каласымэ протэст*. Тыгэ гын, тыштэ адакат чувствылан кугу вэр лийман.

Чавайнын чыла рэволюцо дэч ожсо поэзийжым тьэматик могырым ончымаштэ тудым условнович түшкалан шэлаш лийэш: 1—социальнэ-рэволюцион тэматик, 2—папа моктымэ; 3—культурничэствэ шоныманан; 4—фольклор

¹ Литературная энциклопедия, VI том, 387 могыр.

гыч налмә сүжәтан (наций кумылым нолташ тыршымә) да 5—пүртүс пәйзаж. Тугә гынат, йужо почәламутышто нинә тьәмә-влак пырля ушналтыт. Тыгә паша дәнә культурничәствә („Йумо дәч йу патыр“). йа паша дәнә пүртүс сүрәт шукуж годым пырля ончыкталтыт („Эрдәнә“, „Ўжара“, „Тәлә корнышто“, т. м.). Ән утларакшым Чавайнын тунамсә поэзийыштыжә кок тьәмә корно мучкак ойбртәмын шога: иктыжә шуко-шагал тунамсә ылышым рәальнә сүрәтлаш тыршыма, вәсыжә—марий калыкын әртышә историйсә ылышыжым ончыкташ төчымб. Тидә кок тьәматик мучко параллельнак лийын толәш: ик могырым—„Йумо дәч йу патыр“, „Эрдәнә“, „Йорло йәнғын ватыжә“, „Шылшә“, т. м., вәс могырым—„Патыр-шамыч“, „Кугәзә кочай“, „Чодраштә“, „Йыланда“ да монь.

Тунамсә Чавайным мучко рәволюцион поэт улмаш манаш ок лий—чылт рәволюцион идәян произвәдәнныжә тудын пәш шагал. Тугә гынат, рәволюцион тарванымашын пәш вийан талышнымыжә Сәргәй Григорйәвичымат тарвата—1906 ийыштә „Тоштын лүддә, йолташ-шамыч“... почәламутым воза. Тидә почәламут оригинальнә огыл, тудо тошто рәволюцион мур „Смело, друзья...“ сәмын возымо. Тыштә шкә шочмо мландә вәрчын, орланышә иза-шольо вәрчын, вүр йүшө „әңгырамыш“—кугыжа вәштарәш кучәдалаш үжмб да ончыко әрык, у ылыш толшашлан кугу ўшанымаш койәш. Рәволюцо дәч ожно тидә почәламут пәчәтлалт кәртын огыл гынат, Чавайнын творчәствыштыжә тудын значәнныжә пәш кугу. Тидә почәламут гыч поәтын ик жаплап гынат рәволюцо вәлыштә лиймыжә, рәволюцылан полшаш шовымыжә рашак палә.

Чылт рәволюцион тьәмә дән возымо произвәдәннә Чавайнын тунам иктак вәлә лийын гын, социальнә тьәмә дәнә возымыжым шукурак муына. Утларакшым

„Шылшә“, „Йорло йәнғын ватыжә“ да „Кайык лудо“ произвәдәннә-влакыштә тунамсә социальнә ылышым сүрәтлымым ужнына... Тыштә автырын ылыш төрәсырым шуко-шагал ажмыжо, йорло крәсаньыкым чаманымыжә, тудлан изин-кугун полнаш шонымыжо пәш раш койәш. Мәмнан шоныманштә лачак нинә произвәдәннә-влак йужо критик-влакын Чавайным „кулак писатәль“ манын лүмдымыштым шойакыш луктыт. Кузә „кулак писатәль“ йорло йәнғын чаманән кулаклан шыдәшка? Тәвә тудо „Шылшә“ ойлымашыштә ик йорло марийлан тыгә ойлыкта:

— „— Кәрнак,—маньә пүгыр марий.—*Нужна йэнлан илаш йдсб.* Мыйым ўмаштә Йапык кугуза тыгак ыштыш. Мый ик сукур киндә йодаш мийшым.—*Уна киндә тәвыс, но тыланәт ом пу*“—маньә. Әх, *кунам гынат тидә үчым савырәм*“¹.

Тыгәй примәрым молымат конданш лийәш ыльә да, тидыжат сита шовәнә. Вәт критик-влак шукужым „Йыланда“ цижыт гын, „Шылшә“ ойлымашат, „Йорло йәнғын ватыжә“ почәламутат „Йыланда“ дәнә ик жалыштак возалтыныт. Садлан писатәльык аклымә годым, чумыр творчә твә гыч ик произвәдәнным шупшыш луктын, шкә сәмын тудым „лончылән“, писатәль сангашкә „сотана пәчәтым“ „лоп“ пышташ ок лий. Тыгә писатәльлан „йарлыкым“ сакалән модмо жап шукәртәк әртән. Критик-влаклан тидым мондымо ок күл.

Мәмнан тидә возымына С. Г. Чавайным критик шулдыр йымак налаш тыршымаштә огыл, Чавайн вәт мо чоло кугу кайык—очыни чыла шулдыр йымакшә огәшат пуро,—паша чыным кычалмаштә, тудын творчәствыжым могай уло—тугайньәк, йәшарыдә, каткалыдә, тўрыс налын ончымаштә. Чавайным тунамак шүдө просәнлан рәволюцион писатәль манмат пәш кугу йонгылыш лийәш. Тәвә ту-

¹ С. Г. Чавайн—„Ойного“, стр. 32.

дын социальнэ илыш нэргэн возымо производэнылаштыжэ йалысэ шэмэрым чаманымым, пагалымым ужныа гынат, вэс шот дэн тудо ончыклян чын рэволюцион корным ончыктэн ок мошто, илыш тёрсырын тўн причинжым ок му, илышым вэсэмдэн кэртшэ пашазэ класын вийжым раш ок уж—ик манап, Чавайн ты жапыштэ тыгыдэ буржуазнэ интэлигэнцэ шинча дэнэ илышым онча, народник тэорийын кодшо косаж дэнэ шуко мартэн аныргалта. Илышыштэ эн тўн осаллыкым тунэмдымапшэ, пичкэмышыштэ ужэш, садлан шуко почэламутыштыжат тунэмаш, кнагам пагалаш ўжэш („Йумо дэч йу патыр“, „Кнага“, „Молян мый шочынам“). Ик вэлым—ўжэш, вэс вэлым—пичкэмыш илышаным вурса, шылтала—тўрлэ сэмын толаша:

*„Марий гына тыланэт,
Тупшым вэлэ ончыкта,
Садлан марий кызытат
Пэлэ шужэн, эндыгэн,
Шэм пёртыштэ аныргэн,
Почаг илэн толаша“.*

Ойлыманат осыл, поэтын субйективнэ шонымашыжэ пэш сай, тудо алап кумыл дэнэ марий шэмэрлан полшывэжэ, но... кўлэш йбным огэш му. Кужэч тидэ пичкэмышлык лэктэш? Молян марий тыгэ собтыран ила? Автыр шонымаш гыч, калыкак тугай, садлан айдемэ сэмын ок илэ, „почагэш“ вэлэ. Чумыр каласап—*Чавайн тунам илыш экишыкын тўн причинжым* (капиталист стройым) *ужмо олмэш, тужэч лэктын шогышо следствийым* (калык пичкэмышлыкым) *вэлэ ужэш*, садлан тыгай культурничэствэ шоныманан почэламут-влакшэ шукуж годым „имнэ олмэш тортам вэлэ шэлыныт“.

Тыгакшак Чавайнын тунамсэ поэзийыштыжэ паша нэргэн возымат шуко лийын. Альэ мартэнат мэмнан марий писатэль коклаштэ пашам тудын гай чот моктэн возышо лийынат огыл, манап лийэш. Сэргэй Григорийэвич тунамак илышыштэ айдемын паша куатшым палэн шогэн, паша йэнгым пэш

пагалэн, пашалан „моктымо мурым мурэн“:

*„Паша мэмнан ачана
Паша мэмнам пукша, паша йукта,
Паша сай илаш тунькта“.*

манэш поэт. Тидэ почэламутым лудмо годым, Ф. Энгельсын „Паша айдемым шкэвжымат ыштэн“, манмэ мутшо вик ушыш пура. Чын, айдемын илыш курымыштыжэ пашан куатшэ путырак кугу, уло айдемэ тукымын чыла культуржо паша дэнэ пижын шога, но класан общэствыштэ пашан пайдажэ эсплоататыр кидышкэ вэлэ пура, садлан тыштэ „пашан айдемылан кэлшымыжэ пыта“ (Ком. манифэст). Пролэтар рэволюцэ вэлэ коч могай эсплоатациямат пытарэн, пашам эрыкыш луктэш, тудын кугу куатшым уэш почэш, тудын пайдажым ораньэк пашазылан шкаланжэ пуа. Тидэ шотым Чавайнат тунамсэ марий интэлигэнцылак раш умлэн шогэн огыл. Тидэ умлыдымаш, культурничэствэ корно эртак тэорэтик образованьэ шагал гычынат вэлэ лэктын ок шого, тыштэ вэс социальнэ-экономик причинат уло. Чавайн шуко-шагал тунэмын интэлигэнцэ корныш лэктын гынат, тўн крэсаньык массэ дэчын ойырлэн огыл, тудын дэнэ муцкак пэнгыдэ кылым кучэн толэш. Капиталист саманыштэ крэсаньыкын (тыгыдэ производитэлын) илышым умлымыж нэргэн В. И. Лэнин тыгэ возэн: „Он ещэ привязан к старому буржуазному обществу своим крохотным хозяйством, и потому, будучи угнетаем капиталистическим строем, он не в состоянии понять истинных причин своего угнетения и продолжает утешать себя иллюзиями, что все беды от того, что разум и чувство людей находятся еще „в зачаточном состоянии“¹. Чавайн йолташынат тунамсэ агысыр тўнэа умлымашыжым, тудын культурничэствэ пашажымат тэвыс тидэ социальнэ-экономик нэгыз гычак луктап возэш.

¹ Лэнин т. 1, стр. 274 (курсив мэмнан).

Лийәш тугай айдәмә: кәч могай нәлә-йбсә жапыштат, кәч могай шыгыр годымат вуйым ок сакә— йа мускарам ышта, йа вәсәла гына мурым мурән колта. Тыгайак мәмнан С. Г. Чавайнат. Тудо кугу оптимист¹. *Чыла 30 ий кокласә пашаштыжә тудын ик канат вуй сакымым, шўлыкан лиймым огына уж.* Чавайн илышым пәш йбрата, тудын поэзийжә — илыш нәргән куанән мурымо муро, тудын мурьжә—ойган йәгым парәмдышә, тудын кумылжым нөлташә сәм. Ән нәлә, ән шучко шәм рәакцә пагыт годымат Сәргәй Григорийевич вуйым ок сакә, тунамат тудын поэзийштыжә сәгәш лийдымә вий, кугу ўшанымаш чүчәш:

„Пәш пычкәмыш вәт тўнъаштә.

Ом шыпланә, омаг дүд:

Туләм уло гын шинчаштә

Ок чактарә мыйым йүд“...

манәш ик вәрә поэт. Манәш да вәт, кунам? Ән шыгыр, ән шучко жапыштә, 1910 ийыштә. Чынжымак вәт тунам „тўнъаштә“ путырак пичкәмыш улмаш, а Чавайн садакшак шкә кәжмаклыкшым (бодрость) ок ытарә, тудо садакшак лүддымә, ойгыдымо.

Кужәчын тидә кожмак койышыжә, тудын оптимизмжә ләктын шога? Кушто тудын социальнә вошпо? Айдәмын илышым куанән, йывыртән ончымашыжә тўрлынат лийын кәртәш. Шукыж годым тыгә лийәш: йа тудын кызытсә илышыжә пәш сай, кәчын куандарән гына шогышпо, йа кызытсыжә пәш порак огыл гынат, ончыклан кугу ўшан уло, садлан әрласә пайрәмлан тачак куанаш тўнчаләш. Ойлыманат огыл, Чавайнын оптимизмжә тунамсә илыш гыч ләктын шогән кәртын огыл. „Мәмнан кызытсә илышыштә мо улыжә чыла сай, нимомат төрлатышаш, пужән ыштышаш укә“ манын, нигузәат кәртын огыл. Очыни тудын оптимизмжә ончыкылан ўшанымаш дәнә пижын шога. А кужәчын вара тидә ўшанымашыжә ләктын кәртын? Мәмнан шонымаштә, тидым

Чавайнын эрә тўшка дәнә пырльа улмаштыжә да историйысә илыш дәнә төр ошкылмаштыжә кычалаш вәрәштәш. Чынжымак, тудо нигунамат тўн крәсаньык массә дәч кўрылт ойырлән, йомшо турнъала чаргыж коштын огыл. Тудын поэзийштыжә крәсаньык илыш ойырлыдә ончыкталтәш. Эсогыл әртак пўртүс нәргән возымаштыжәт йа „ача аңа ўмбақ имным вүдән кайа“, йа тәлә йўдым гын, „марий тәр почәш ошкыләш“, шочмо-кушмо мландыжым шарналтыш гән, адакат олыкышто шудым солымыжә, альә тўрәдыжә улиәшыжә возәш—паща ыштышә крәсаньыкын образшә Чавайнын рәволюцә дәч ожео поэзийштыжә вуйгак огәш ойырло. Тышәчынак тудын крәсаньык массә дәнә пәнгыдә кыл кучымыжым ужына.

Куанымашын вәс причинжә поэтын историй процесә дәнә пырльа каймайтә манын ойлышна. Тудо пагыт—фәодалийын косаж дәнә кучәдалшә буржуазнә демократ рәволюцә саман. Ты жапыштә марий коклаштат натуральнә озанлык, тудын дән пырльа патриархальнә илыш-йула йөрдымашыш ләктын кодәш, тудын олмәш тыгыдә-сатуән крәсаньык ончык ләктәш Тыгай озанлык тудо жапыштә прогрессивнә лийын. Чавайнын творчәствыжым ончән ләкмаштә мәлачак ужына: тудо уло шонымашыж дәнә тидә у вәлыштә шога, у культурно озанлыкым, чыламаг ышташ-кучаш мастар культур крәсаньыкым пагала Тәвә „Йумо дәч йу патыр“ почәламутыштыжә тошто сәмын илышә ызажым чытыдымын орла, у койышан шольыжым моткоч мотка. Да тидә жапыштә вәлә огыл, рәволюцә дәч вараг Чавайнын орлымо (отрицательнә) гәрой-вләкшә шукыж годым пичкәмыш тошто патриархальнә койышан поян марий влак улыт. Тыгә илыш дәнә пырльа кайшә поэтын тўнъа умлымашыжәт куанымашан лийман.

Ты мартәв ончән толмо почәламут-влак тунамсә илыш дәнә пи-

¹ Оптимизм—иышым куанән ончымаш.

жын, тудым ик сәмын ончыктән шогәнйт гын, вәс тўшка произвәдәнъя-влакшә лудшым тоштышко нангайат, нуно чылажат калыкын тошто илыш нәргән йомаклән ойлымо сүрәтәчи возалтыныт. Тыгай почәламут дәнә возымо „Кугу йән“, „Марий патыр-шамыч“, „Кугәзә кошай“, да „Чоткар патыр“, адак „Йыланда“ дән „Чодраштә“ лүман ойлымаш-влак. Молан Чавайн тунам тоштыш кайа? Мом тушто кычаләш? Калыкыштә могай шонымашым тарватынәжә? Мәмнан шонымаштә, тидә тоштыш каймым ядакат тунамсә илыш саман дәч, обществән-политик обстановко дәч ойырән ончаш ок лий. Тыштә Чавайнын тунамсә илыш дәнә кәлшыдымышым ужаш лийәш. Чынжымак, илыш йыр-ваш вәлә:

„Вуй үмбалнына пыл гай тушман коштәш,

Шучкын мўгыра, йыр пөрдәш“.

—манын воза Чавайн 1910 ийыштә. Шәмәр калык орлана: мучашлымә әксплоатацә, политик шыгырәмдымаш, тыгыдә калыкым игылтмә-мускылымо. Поэт тидым уждәколдә, тидлан шүмжә дән йўлыдә нигузәат ок кәрт. Тудо шкәжә моло гай вуйжым огәш сақә гынат, әртак культур дәнә пашашкә ўжмжә шержым чылт ок тәмә. Садлап ситыдымә куатым тоштыштә мунәжә. Тәвә ожно кугу онар-влак иләнйт, нуно пәш патыр, кугу чапан улыт улмаш. Нинә патыр-влакын ән сай пашашт—шкә калык вәрчын тыршымаштә. Мотыйын күләш ок күллан кугу тумым вож коклаш кодән коштмәт, альә кумыж шулдырым ыштән чонгәшташ тōчымәт, калыклан воптылаш гына йбра, а тәвә Мустай, Чавай, Корка патыр, альә Чоткар патыр—тәвә нуно онар дык онар улыт. Нуно патырлыкыштым шкә калыкыштан пуәнйт, садланак нуным калык ты мартәнат ок мондо, пагала, манвәжә поэт.

Тыгайак „Йыланда“ ойлымашат. Мутат укә, ойлымаштә историйысә илыш чыным муаш ок лий. Ны уло Фзан көргылан ән мотор ма-

рий ўдыр—Чачавийат, ны тугай—Йыланда гай „благородно рыцарьят“ чынжым гын лийыногытыл. XVI курым годсә илышым чын ончыкташ йәдмо могырым мийаш гын, ойлымашын акшә путырак шулдо. Мәмнан шонымаштә автыр шкаланжә тугай задачым шындәнат огыл улмаш. Тудлан чын огыл, а шөнән лукмо гынат, тыгай Йыланда, Чачави, Чавай дән Мустай гай гәройлык образ-влак тунам пәш күлыныт. Нинә образ дәнә нунын шкә калык вәрч чот шогымыштым өнтыктән, лудшо-влакын наций кумылыштым вәлталап тыршәв. Чавайн тидә нәргән шкә автобиографийыштыжә тыгә воза: „Марий калыкат моло калык гайак, мәрий калыкынат шкә историйжә уло, шкә культуржат литературжат лийын кәртәш, манмә рыч „Йыланда“ ойлымаш ләктын. Чын, тачсә кәчын күләш дән тангастарымаштә, „Йыланда“—ончыкылан корным виктарән шогышо сйлымаш огыл, но тудо—пичгәмыш илыш гоным, кунам марий калыкым капиталист влак пызырән иләнйт, руш тбра-влак мыскыләнйт, кунам марий калык шкәжат шкәнжым тўрыс калыклан шотлән огыл,—тудо жапыштә марий калыкылан, „тыйат моло калык гайак улат“ манмә ончыкылык лийшаш пацалан пәш кугу ўшәндарымашы пуән шогән. Тәвә тыштә „Йыландан“ пайдажә лийың“. Мом тышкә йәшараш лийәш? Имперализм саманыштә тыгыдә калык тарванымә „объективнә рәволюцион папа“ лиймәкә, очыни „Йыланда“ гай произвәдәнәт тунам прогресивнә лийын. Адак тидымат каласаш күләш: литератур произвәдәннын илышлан күләшлыкшә, тудын „социальнә функцижә“ кажнә жапыштә тунамсә обществәннә отношәний дәнә да кайән шогышо клас күчәдалмаш дәнә пижын шога. Мәмнан шонымаштә, „Йыландаштә“ сүас ханым да тудын мурза-влакышым орлән возымо лудшо-влакын шыдыжым

¹ С. Г. Чавайн—„Ойпого,“ 14 стр.

чумыр сүас калык ваштарэш ту-
нарак тарватэн огыл, кунар ха-
нын образшэ марий шэмэрым ын-
дыршэ руш кугужам да тудын
тбра-влакшым палэмдэн пуэн.
„Ожно тыгэ сүас хан мускылен,
а кызыт тэвэ руш кугыжа“, манын
шонымашым тарваташ чот полшэн.

Тыгэ ончыманшэ Чавайнын нивэ
произвэдэньэ влакшэ нэргэн тыгай
пунчалым ышташ лийэш:

1. Поэт тоштышко кызытсэнэлэ
илыш дэч тыгылай гына шылын
ок кай. Тоштым романтизм стиль
дэнэ сүрэтлэн, „марий патыр-
влакым“ идеализировайэн тудо
кызытсэ илышлан полшынэжэ.

2. Нивэ произвэдэньэ-влак чы-
лажат 1905 ийсэ рево-уцо дэч
вара тунгалшэ марий кокласэ на-
ций тарванымаш, наций кумыл
пожалтмаш дэнэ пижын шогат.

3. Произвэдэньэ - влакын тун
шоны-ашышт пролэтар револьу-
цын идэйжэ дэч пэш торан шогат
гынат, нуно тудо жаплан про-
грэссивнэ, илышым ончык шупышо
лийыныт, пэш шагал гынат, ма-
рий шэмэрымат социальнэ рево-
люцо дэч лишэмдаш полшэныт.

Изиж годсэк йалынтэ, чодрала-
лонгышто илэн кушшо Чавайн
пүртүсым пэш йбрата, садланак
тудын возмаштэ пүртүс сүрэт-
лымым чүчкыдын ужаң лийэш.
„Ото“, „Эрдөнэ“, „Ужара“, „Кэнэж
йүд“, „Шошым пасушто“, „Тэлэ
корнышто“ т. м. почэламут-влак
лачак тидым пэш раш ончыкат.
Пүртүсым сүрэтлымаштат Чавай-
нын шкэ ойыртэмжэ уло. Пэрво-
йак тудо пүртүсын эн чэвэр ко-
йышыжым налэш; шошым кэчэ,
кэнэж эр, тымык ото, умыр йүд.
Тэлэ кэчым ончыктыммо годымат
пүртүсым шүлыкын ок ончыкто,
тэлэ пэйзажат лудшын кумылжым
ок волто. Уло пүртүсыштö поэт
айдэмым куандарышэ койышым
вэлэ ужэш.

„Шошым годым пэшак сайэ
Пасуш лэктын шып кошташ,
Вийым пушо бальзам гайэ
Йандар йуж дэн шүлалташ.

Писэ шинчан мүндүрк ужшо
Пүтмын туньам ужэш раш.
Эркын пуа мардэж йужшо
Тымык-тымык йырым-ваи.
Лачак күшнө вуй мучаштэ,
Ужар-кандэ пыл лонгаштэ,
Йандар йүкан чылдыри,
Мургыч шокта ик турий.
Чу-йан, тидэ могай үпи?
Э... пэлэдыш пэлэдалын,
Уна толын изи мүйи,
Мүйым пога тудо згалын“...

Уло шошым пүртүс шинча он-
чылнэт гай раш койэш. Раш кой-
мат вэлэ огыл, садэ шошым „мар-
дэж йужын“ „выжгэ“ пуалмыжэ
чучэш, „чылдыри-турийын“ мур
йүкшö пылшэтлан шокта, шошым
пэлэдышын тутло пушыжо нэрым
шыман чыгылта... Тыгэ пүртүсым
кугу художник вэлэ сүрэтлэн
мошта.

Сэргэй Григорйэвичын пүртү-
сым ончыктымаштыжэ шугыж го-
дым лүшкэн-кожганэн шогышо
сүрэт влак шинчашкэ пэрнат. „Чэ-
вэр кэчэ лэктэш“, „түнъя пожал-
тэш“, „озым кушкөл“, „пушэңгэ
лышташ йырвэ-йырав тарвана“,
„кайык шамыч мурат, пыжашым
оптат“, „мүкш мүйым згалтэн по-
га“, йа „чэчэн карашым ышта“,
„чыла лүшка, чыла куанэн тарва-
нылэш, пашам ышта“. Тидэ поэтын
тунамсэ оптимист түвья умлыма-
шыжэ дэн да пашам йоратымыж
гыч лэктэш.

Чавайнын пэйзаж лирикыштыжэ
эртак йара пүртүсым гына ончык-
тымым огына уж, тудо пүртүс
сүрэтшым „пашазэ айдэмын“ сү-
рэтшэ дэн кошарта. Тэвэ: „Шошым
пасушто“ „ага үмбалнэ йбсланэн
куралшэ“ марий; „Эрдэныштэ“—
„имным вүдэн ачана ага умбак
ошкылэш“, „Тэлэ корнышто“—
„марий кайа тэр воктэнжэ“—чыла
почэламутыштыжат тыгак. Айдэ-
мыдымэ пэйзажым Чавайн ок йо-
ратэ. Чынжымак, айдэмэ дэч посна
эртак йара пүртүсыштö мо сбрал-
жэ, мо можо.

Марий йылмэ дэнэ пэрвой по-
чэламутым возаш тунгалмэ шотыш-
тат С. Г. Чавайнын пашажэ кугу.
Марий литературышто ик жаплан

канон¹ шотышко ләкшә почэла-
мут чонгышым тудо тўнгалын. Тидә
почэламут чонгымо йөныштө кок
нэгызым ужаш лийән: ик могы-
рым—марий калык муро, вәс мо-
гырым—руш классик стих. Марий
мурыжо Чавайнлан әрә 7-8 слоган
почэламут корным пуән, классик
стихшә тудым ныл стопан хорә-
йыш савыраш тыршән. Тыгә ән
пәрвой примитивнә почэламут чо-
нгымо йөн ләктәш.

йЫрвык йОрвык пЫл лонГА гыч.

Альә:

*„шОшым гОдым пЭшак сАйэ
пАсуш лЭктын шЫл коштАш..*

Шукыж годымак тидә ныл сто-
пан хорәй мучко шукталт ок во-
залт, тушто вара марий мур чонгыш
ончык ләктәш:

*„Кугу кудо көргыштө
Возакыштэ тул йўла,
Устэмбалнэ көрагаштэ
Пурө „пушт-пушт“ вэл шўла“..*

Альә:

*„Мэмнан дэчын мўндүрнө,
Кәчэ шичмаш вэлыштэ,—
Лач куштыжым ом шинчэ—
Илән ожно айдэмэ“..*

Тыштә почэламут чонгышын рү-
дыжө пәрән каласән каймә слогын
әрә ик торәшак пәралтмаштыжә
огыл, а кажнә корнышто 7-8 слог
улмәштә. Тыгә силлабик дән тоник
чонгыш марий почэламутәш иктәш-
талт төләш, шуко годым силлабик-
нә ончылно шога.

Тыгакшак моло сылнәштарымә
йөныштат руш поэзий йылмә дәнә
марий фольклор (муро) йыл-
мын иктәшлалтмыштым ужына. Тә-
вә тагастарымаш-влакым налына:
„Бальзам гай йавдар йуж“, „Ужар
посто гай олык“, „Кўр гай шурно“,
„Ший полдыш гай вуйан уржа“,
т. м. Тыгакак эдитәт-влакат йа руш
йылмә гыч, йа марий фольклор гыч
налмә улыт: „Тамлә омо“, „Осал
йорлылык“ (злая доля), „Нэрышә
лышташ“, „Ушан мўкн“, „Вустык
лум“, „Тонгата йылмә“, т. м. Тугә
гынат, ойыртәмын каласаш күләш:
марий фольклор йылмә гыч, калык
йылмә гыч налмә сылнәштарымә
йөн-влак утларак кугу вәрым на-

лын шогат. Налына тәвә иктаж мо-
гай койшым утыр вийандышә йы-
гыр мут-влакым: „Тымык-тымык“,
„Тўрлым-тўрлым шонэм“, „Сыл-
нын-сылнын муралтат“, „Йырвә-
йырвә тарванат“ — тыгай йыгыр
мут-влак марий поэзий йылмылан
пәш характернә. Ойлыманат огыл,
Чавайнын тидә почэламут чонгымо
йөнжө, чыла поэзий йылмә ойыртә-
жә тудын чумыр творчествыж дән,
тудын тунамсә идэологийжә дән
ушнән шогат. Шкә калык нәргән
утларак тыршымыжә, тудым әры-
кыш луктын, моло калык дән төр-
ышташ шонымыжо тыштат шкә-
кышажым раш кодән.

Сәргәй Григорйевичын поэтик
мастаржә нәргән ойлымо годым,
тўрлө йўкым онгарән кәлыштарымә
йөнымат (аллитерацым) нигузә мон-
даш ок лий. Пәрвой почэламут-
влакыштыжә вәрын-вәрә аллитера-
цә ләктәда. Тәвә: „Кәгәж йўд“
почэламутышто „т“ йўк дәнә уло
йўд тымыкым ончыкта:

*ТЫмык-ТЫмык пылышТаі,
ТЫмык-ТЫмык мландышТат...
ТЫмык вўдым йэрышТат
Ок ТАрватЭ ик колаТ..*

Альә тәвә „Шошым пасушто“
тури йўкым тыгә шоктыкта:

*„ЙандаР йўкан чылдыРИ—
МуРгыч шокта ик тури..*

Чавайнын револьуцо дәч ожео
творчествыжым стиль могырым он-
чымаштат ойыртәмын ваш кәлшы-
дыманан кок тўрлө стиль койы-
шым ужына. Тунамсә илышым шу-
ко-шагал чын ончыктышо почэла-
мут-влакшә, адак „Шыльцә“ ойлы-
маш дән „Кайык лудо“ пйәсыжә
реализм стиль дәнә возымо улыт.
Нуно тунамсә илышын чумыр про-
цәсшым чын, кәлгын огыт ончыкто-
гынат, илышын посна пусакшым
да посна койышыжым мо чоло чын
ончыктат. Вәс тўшка производәнбә-
влакшә — „Йыланда“, „Чодраштә“
да әртышә илыш нәргән почэла-
мут-влак сәнтиментальнә романтик
стиль дәнә возалтыныт. Тушто кон-
крәтнә илышым чын сўрәтлымым
от уж, тунто фантазий, шонән
лукмаш, әртышә илышым утыжым
сбәрастарән идэализировайән ончык-

¹ Канон—әрә ик сәмын чонгымо, пра-
вила.

тымаш. Романтизм стильлан кел-шышә чыла койышымат тыштә ужаш лийәш: чәвәр пүртысәт—тыныс чодрат, ужар олыкәт, пәлә-дышәт, шүшпык мурәт, шучката тылызан йүдәт, вүд ийәт,—чыла тыштә уло. Нинә производәнъә-влак шонән лукмо сәнтиментальнә образ дәнә кумыләш логалшә лийдымә событий дән лудшын шүм-кылжым тарваташ полшат. Моло стиль йөн (прием) дән пырля вәрын - вәрә автырын шкә шонымыжым. чувствыжым палынак почын ончыктымат (лирическое отступление) тидә сәнтиментализм утырташ полша. „О, орлыкә Чачави! Орлыкә марий калык!“ („Йыланда“) „Ах Чазим, Озим, вашкә вашкә тышәч тә кайза“ („Чодрашә“). „Чоткар натыр! Колышт мыйын йүкәм...“ Тыгә поэт шкә гәрой-влакшә дән кутыра, тидын дәнә лудшо йәнгым нуным чамаваш, пагалаш үжәш.

Бидә мә раш ужына: Чавайнын рәволюцо дәч ожсо творчествыжә пәш сложно да кугу противорәчийан. Ик вәлым тудо рәволюцион шонымашан: тудо шәмәрг калыкым чамана, тудлан изин-кугун полшы-нәжә,—вәс могырым әртак тунык-тымә дән да паша дән гына сай илышыш шувәжә Ик вәлым самодәржавийын наций шыгырәмдымә политикшә ваштарәш кугу протәс-тым ышта, вәс могырым, нацдәмо-крат позицә гыч нигузә ләктын ок кәрт. Ик вәлым тудо рәалист, вәс могырым—кугу романтик.

Тыгай кугу противорәчий случай-нә огыл. Мәмван шонымаштә С. Г. Чавайн тудо жапыштә тыгыдә буржуазийын ән таража, ән тайнышт-ман позицыштыжә шогән. Тунәм-мыжә дәнә тудо ончык ләктын кресаньык массын идеологшо лий-аш тыршән гынат, шкә туньа ум-лымаштыжә кок вәлыш тайнышт-ман кокла кресаньык идеологий дәчын күшкө күзән кәртын огыл.

Сәргәй Григоряевич тунамак шкә творчествыж дәнә чылт йорло кресаньыкын идеологшо улмаш манын огына кәрт. Налына тәвә пашам моктымым. Шкә озанлыкшәтә ыш-

тымә паша шуко-шагал кумылым нөлтән кәртәш гын, очыни, йән озанлыкшәтә туржалтын ыштымә йорлын йа батракын пашажә ку-гунак куандарән ок кәрт. Садлан паша дәнә куанымә ик шырын илышә кокла кресаньыклан, йа тудын дәнә пәнгыдә кылым кучы-шо интәлигәнтлан вәлә утларак кәлша шонәна. Наций вәпросым умлымаштә тыгай идеологий по-зицымак утын кәртына. Чавайнын тунамсә чумыр творчествыштыжә наций әрык вәрч кучәдалмә, наций шыгырәмдымә ваштарәш каласымә протәст шукыж годым классовой протәст дәчын ончылнырак шога. Тидат марий национал интәлигән-цын шонымыжым ончыктымә дәнә пырляк ик шырын илышан кресаньыкын идеологийжымат ончык-та дыр. Тыгакшә социальнә ть-матик дәнә возымо производәнъә-влакын рәализм стильштыжә Ча-вайнын рәволюцион идәйән тән-дәнцийжым ужына гын, национал үпшан ойлымаш дәнә почәламут-вләкын романтизмштыжә марий кокласә тыгыдә буржуазнә тәндән-ций тарванымым раш палән кәрты-на (вәт вообщәжат сәнтиментализм-романтизм буржуазий дән пырля шочәшыс). Садланак тудын рәа-лизм стиль дән возымо производән-нә-вләкшын прогрәсивнә рәволю-ционно пашажә утларак лийын. Пролетар рәволюцылан йамдылы-маштә кужунавк полшән, йужы-жын значәнйжә альбә мартәнәт пытән огыл.

А Чавайнын тунамсә клас идеологийжым К. Марксын мутшо дәнә аклаш пәш каньылә: „Кызытсә он-чыл общәствыштә улшо тыгыдә буржуа, шкә положәнныжлан кө-рак, ик могырым социалист, вәс могырым экономист лийын шога, вәс сәмын каләсаш гын, тудо шол-дра буржуазийлан көрана, калык орланымыланат шүмжө коршта. Ту-до ик жадыштак и буржуа и ка-лык...“ Тидә тайныштман гыч, ти-дә противорәчий гыч Чавайным Октябр рәволюцо вәлә лүктәш. Тудо нәргән мут ончыко лийшаш.

С. Г. ЧАВАЙНЫН ТВОРЧЭСТВЭ КОРНЫЖО*)

Ф. К. Казанцэв

Марий литератур историйыште Сэргэй Григорьевич Чавайн ик кугу вэрэм налын шогэн, кызытат налын шога. Марий сылнэ литературым шочыктымаштэ да ышты-маштэ Чавайным пионерлан шотлаш лийэш.

Тудо, Озан семинарийыште тунэммыжэ годым, 1905 ийыште Ушинскийын „Летом“ почэламутшым марий йылмыш эн пэрвой кусарэн. 1908 ийыште „Йумо дэчын йу патыр“ (сүжэтым Л. Н. Толстойын возымыжо гыч налын) возэн, варажым ты почэламут „Шинчымаш—пойанлык“ манын лумдалтын¹. Тидэ почэламут 1908 ийыштэ лэкшэ „Марий калэндарэш“ пэчэтлалтын. Тудо ийыштак „Марий калыкын тошты годсы ылышыжы“ луман сборникшэ Озанэш пэчэтлалт лэктын. Умбакежэ моло почэламут-влакат („Ужара“, „Ончык лүдлэ“, „Кэнэж йүд“, „Йорло йэнын ватыжэ“, т. м.) лэктит. Тыгэ С. Г. Чавайнын литератур пашажэ тунгалэш.

Писательнын творчествыжэ тура толмашэш (случайнэ) тунгалын огыл, тыгэжэ лийынат ок кэрт. Марий кокла гыч писатель лэкмын тун причинжэ—1905 ийысэ револьуцышто. Марий литературым пэрвой револьуц шочыктэн, револьуцо луктын.

Марий литературышто Чавайнын творчествэ корныжо эн кужо, эн кугу,—тудо кумло ий возгала. Альэ мартэ тудын творчествыжэ шымлалтын, лончылалтын огыл. Посна произвэдэнылан критик матэрийа-

лат шагал. Адак, вэс могырым, творчествэ чумыр огыл, шала, сандэн йужо произвэдэным (утларакшэ ожнысым) кызыт отат му.

Чавайн произвэдэныэ - влакым тюрлө жанр дэнэ возэн толын, пытаргыш жапыште тун вэрэм драмэ жанр налын шога. Кызытсэ марий литературышто С. Г. Чавайным куго, мастер драматург, манаш возэш. 1905 ий гыч тунгалын тачемартэ Чавайн шагал гын 250 нарэ произвэдэным возэн; тушэчын почэламут 100 нарэ, пиэс 13, ойлымаш—20, очерк—5, поэмэ—2.

Чавайнын творчествэ корныжым Маркс - Ленин туныктымэ почэш научно шымлэн лэкташ күлэш. Тидэ каньылэ пашак огыл, тунгалтыш пашаштэ ситыдымашыжат, экшыкат лийын кэртэш. Тугэ гынат, мэмнан кугу писательна—Чавайнын творчествыжым шымлаш тунгалаш жап шукэрташ шуын, сэдлан тидэ изи пашам колэктивнэ ышташ тунгалмэ пашаштэ кунар гынат полышым пуа шонэм. Адак тидэ возымэм С. Г. Чавайнын творчествыжым ыглаш, марий шэмэр дэк утларак лишэмдаш полша дыр, шонэм.

I

Империализм—капиталист обществын чыла ваш-ваш кэлшыдымашыжым (противорэчий-влакым) пусэммашыш шуктэн. Империализм—„колэн шогышо капитализм“ (Ленин). Моланжэ палэ: „Империализм, капитализм противорэчий-влакым револьуцо тунгалмаш йыпыш да тuryш шуктыш“ (Сталин). Противорэчий-влакым капитализм систэмыштэ пытараш ок лий, тудым пытараш ик корно вэлэ, тидэ—

*) Диплом паша гыч күчыкэмдэн возымо.

¹ „У саска“ сборникым ончо.

пролетар рэволюцo. Росийыштэ тыгак лийэ, моло эллаштат тыгак лийэш.

Импэриализмын кужо кидшэ түрлө наций эллашкат авалташ шуйныш, тудын кидэшжэ марий элат (кызыт область) авалтэ. Моло тыгыдэ наций сэмынак марий шэмэр-влакат турлө вэлым пызырмашым чытышт: 1) кугужан правительствэ могырым—марий наций шотыштэ пызыралтэ (тудым „руш“ калыкыш савыраш түрлын толашэныт); 2) вэрысэ кулак (чодран вэрлаштэ лэсопромышлэник-влак) могырым мушкыш сэмын рудалтэ; 3) колонизатор политик калыкым (шэмэрым манын умлыман) логаржэ гыч пиктымэ гай пунчэштарыш. Ик мут дэнэ манмаштэ, ты жапыштэ тыгыдэ калык влак (тышкэ марий калыкат пура) йомаш, колэн чуаш да шагалэмаш тунгальыч. Мутлан, Озангысэ чиновник, духовэнствэ, „наук пашайэн-влак“ дэн молат марий калыклан тыгай акым пуэныт: „нуно чаманымэ пытаргыш кэчылам илат“. Спэрэнский гын (композитор), марий калыкын ойгырэн колшашыж нэргэн лумын симфонийымат возэн улмаш. Шэмэр калыкым илэньэк йырым-йыр локшынчаш кугужан правительствын властышэ алал кумыл дэнэ рэза лийын: полицэ, суд, чэркэ-влак крэсаньык-влакым намысдымын кұрыныт. Ты шучко сұрэт тыгакак кодын огыл, 1905 ийыштэ пролетариат почэш крэсаньыкат мландэ вэрч кучэдалын, импэриализмын чэпшым шолдырташ полшэн.

Пэрвой рэволюцын ұжаражэ тыгыдэ наций коклашкат куснэн волгалтын. Марий крайын налына гынат, тыштат мэ рэволюцион тарванымашым ужына: Какшамарыштэ, Йуриныштэ, Краснойарыштэ, моло вэрэат¹. Марий крэстыанствэ руш господством сұмыраш вик кучэдалын огыл, молан гын, тудо эн кугу тушманлан двораным, вэ-

рысэ чиновникым, урэгникым да моло своро-влакым шотлэн, садлан нунын ваштарэшак кучэдалын; но нуно (крэсаньык-влак) вэрласэ кугужан властым шалатэн, ты жапыштак „калык түрма“ шинчырым, Росий импэрийым шолдырташ полшэныт. Тыгэ мочыла сэмын лунчыргалт илышэ наций—марий калыкат импэриализм ваштарэш протэстым ыштэн.

„1905 ийыштэ национальнэ движэньэ марий крайыштэ гына огыл, Польшыштат, Финляндиштат тунглан шотлалтын огыл. Чыла вэрэат движэньэ клас койышан улмаш, движэньын тунгыштыжө мландэ йодыш улмаш“ (Лихачев, журн. „МАО“, № 1-2, 1931 ий). „...Росийын политик илышыштыжэ шұдырлан (осылан) наций йодыш огыл, а аграрнэ (мландэ) йодыш шотлалтэш: сандэнэ наций йодышын ончыкылык лийшашыжэ (судьбажэ), тугак „Наций-влакым утарымэ“ Росийыштэ аграрнэ йодыш рэшитлымэ дэнэ, вэс тұкын каласымаштэ, кодшо крэпостничэствэ косам пытарымэ дэнэ, элым дэмократизм корыш шогалтымэ дэнэ кылдалтэш. Тидын дэнак умылгаралтэш вэт: Росийыштэ наций йодыш шкэ шотан да рэшайуший йодыш сэмын ок шындалт, а тудо обций йодышын да элым утарымаш гыч эн күлэш йодышын ужашыжэ сэмын ончалтэш“ (Сталин, „Марксизм и национальный вопрос“ гыч). Ленинат тидэ нэргэнак тыгэ манэш: „Пролетариатын социализм вэрч клас кучэдалмаштэ иктылыкшым аралаш шогалман, чыла буржуаз дэн чэрносотэн национализмын пуртымыжлан (влиятьежлан) отпорым пуман—тэвэ могай задачэ“ (т. II, стр. 525). Сэдыгэ наций йодыш буржуазнэ-дэмократ рэволюцын ужашыжэ улэш. 1905 ийысэ рэволюцo пызыралтмэ дэнэ моло йодыш-влак кұдын наций йодышат рэзрешитлалт ыш кэрт.

Рэволюцo-влакын гэгэмонжо пролетариат да тудлан полшышо крэстыанствэ лийын. Но крэсаньык-

¹ Рэволюцион тарванымаш 1905—6 ийлаштэ лийэдэн.

влакын тарванымышт 1905 ийысэ рэволюцышто ангысыр, шала улмаш. Пэрвой рэволюцышто тудо пашазэ клас дэнэ лишыл кылым кучэн кэртын огыл. Нунын вуйлатышышт ончыл крэсаныык (интэлигэнцэ) дэн салтак-влак лийыныт. Крэстыан дэн интэлигэнт-влаклан социал-демократ влак польшым ситышын пуэн кэртын огычыл, а кугу польшым эсэр-влак пуэн шогэныт. Тидэ марий крайыштэ ойыртэмын палэ. Сандэнэ марий-влакынат тарванымышт организованнэ лийын кэртын огыл. А эсэр-влакың шонымыштым мэ раш шинчэна: нуно обшо мландэ кучымаш гоч вик социализмыш куснаш тыршэныт. Тидым Чавайнын творчэствыжым тэргымэ годым ушыш налдэ ок лий (тыжэч Чавайнын тунамсэ идэологийжым умлаш лийэш).

1905 ийысэ рэволюцо марий йылмэ дэнэ кнагам пэчэтлэн лукташ йоным ыштэн: 1907 ийыштэ пэрвой „Марла калэндар“ лэкташ тунгалэш. Тунгалтыш калэндар шкэ матэрийлжэ дэнэ (статья-влак „Шочшына-влак“, „Россия калыкын расхонды“, „Салдат дэнэ салдат корабля (флот) нэргэштэ“, „Руш кугужа насылын илышыжы“, т. м.) рэволюцылан полшэн. Сандэнак вэт калэндарыштэ йатыр вик ойлымо вэр-влак шэмэмдалтыныт. Тугэ гынат, мэ тыштат экономизм дэн культурничэствэ корным ужуна. Ты жапыштак пэрвой марий писатэлы-влакат (Чавайн С. Г., Мухин Н. С., Микай) лэктыт. Крэсаныык коклагыч лэкмыштлан кбра нуно общэствэннэ движэнын чыла йыжынлажым күлэш виса нарэ палэн кэртын огытыл, сандэн нунын корнышт шуки корно гай кадыргыл толэш. Умбакежэ калэндар-влак рэволюцион корно гыч кораныт да утларакшэ илыш-йула, шочмо йылмэ вэрч кучэдалмэ (тидыжэ та-

Эт марий улмышын калыкыш

Марийла улмышын калыкыш

Эт марий улмышын калыкыш

Эт марий улмышын калыкыш

Эт марий улмышын калыкыш

Эт марий улмышын калыкыш

Эт марий улмышын калыкыш

Эт марий улмышын калыкыш

Эт марий улмышын калыкыш

Эт марий улмышын калыкыш

Эт марий улмышын калыкыш

Эт марий улмышын калыкыш

С. Г. Чавайнын 1906 ийысэ автографшэ

зан ончыко тошкалмаш), йоча-влакым туныктымо нэргэн сэрэн шогэныт. Туштанак журналыштэ утопизм, культурничэствэ (тамака шупшмын осалжэ), национализм койышат койэш. 1910-11 ийлаштэ калэндар нэргэн кугун ойлымат ок күл: калэндарым поп тўшка луктын, сандэн калэндар пўтынъэк ильминовщинэ¹, патриотизм да шовинизм ўпшан улэш. 1912—13 ийласэ калэндар-влакат 1911 ийысэ калэндар дэч нимо шот дэнат огыт ойырлат.

Чумырэн каласымаштэ, импэриализм жапыштэ марий элыштэ идэологий тэчэньэ тўн шотышто кок корно дэнэ кайэн шогэн: ик могырым—интэлигэнт-влак, вэс вэлым—духовэнствэ. Ты шот латэрагурыштат вэрым муын. Большэвик вла-

¹ Н. И. Ильинский Озан духовно академийыштэ профэсыр да учытыл сэминариыыштэ директыр улмаш. 1860 ий гыч тунгалын колымэшкыжэ (1892 ий мартэ) тыгыдэ калык (инородэц) коклашкэ христианствым пурташ да „руссификагыр“ политикым колтэн шогаш школлаштэ шочмо йылмэ дэнэ туныктымо систэмым шонэн луктын.

кын задачыштым раш умлэн шогышо марий элыштэ укэ лийын. Сандэн писатбыл-влаклан корным шкэ шижмаш да шумышт дэнэ почын кайаш вэрэштгын. Чавайнын возымо корныжат үй гай йаkläк-кайэн огыл, тудын творчествэ корныштыжо мэ кадыргылмашым, ёрдыжыш тёрштымашым да шэнгэк чакнымашымат (пёртылмашым) ужына. Вэс вэлым миймаштэ—ик этапыштак ваштарэш шогышо, тэмастикэ дэн идеологий шотышто кок шёран произвэдэньэ-влак лэктыт, мутлан, „Йамблат күвар“ дэн „У мландэ“.

1905 ийысэ рэволюцо дэн шэм рэакцэ жапыштэ (1905—10 ийлаш-тэ) Чавайн С. Г. тыгай почэламут дэн ойлымаш-влакым воза: „Йумо дэч йу патыр“, „Ўжара“, „Ото“ (1905 ий), „Тоштын, лүддэ, танэм-шамыч“ (1906), „Йорло йэнгын ватыжэ“ (1907 ий), „Кэнэж“ (1908), „Шочмо мландым шонымо“ (1909), „Шошым пасушто“ (1909), „Кнага“ (1909), „Паша“ (1910), „Молян мыйэ шочынам“ (1910), „Марий калыкын тошты годсё илышэйжы“—(1908 ий, ты ойлымаш сборникыштэ 3 почэламут: „Кугэзы кочай“, „Кугу йын“ дэн „Тошты йомак“ да 2 ойлымаш: „Чодырашты“ дэн „Йыланда“), „Шылшэ“ (1908 ий).

1905 ийласэ Чавайнын творчествыжэ тун шотышто кок корно дэнэ кайа: ик могырым—марий калыкын тошто годсо илышыжым ончыктымаш („Йыланда“, „Чодраштэ“), вэс могырым—пашам (йал озанлык трудым) моктэн, культур озанлыкыш ўжмаш да калыкым культурандаш тыршынам („Йумо дэч йу патыр“, „Ўжара“, „Шошым пасушто“, „Паша“, т. м.). Тышэчын мэ „Йыланда“ дэн „Йумо дэч йу патыр“ почэламутым налын лончылэн лэктына. Нуно автырын шонымыжым, тунья умлымашыжым да сылнын возэн моштымыжым раш ончыкгат.

„Йыланда“ ойлымашым (марий литератур историйыштэ тунгалтыш сылнэ ойлымаш) Чавайн самырыкшэ годым, сэминарийыштэ тунэм-

мыж годым возэн. Ойлымаштэ XVI курымысо марий калыкын суас кид йумалнэ орланэн илымыжэ ончыктымэ. Ойлымашын тэматикижэ—марий калыкын суас-влак ваштарэш кучэдалмыжэ. Мухин В. А. ты произвэдэньым „Кулаклан полшышо да анысыр национал койышан произвэдэньэ“¹ манэш. „Шкэ задачыштым „алал күмыл“ дэнэ шуктэныт да, йалысэ буржуазий нунын чурийэш аралышым муын“, манэш Мухин. Вэс сэмын каласымаштэ, тудо Чавайным кулак писатбыллан шотла Мухинын уставновкыжо йонылыш. Тудо „Йыланда“ ойлымашым кызытсэ шинча дэнэ онча, могай жапыштэ лэкмыжым мондэн. Мутат укэ, Чавайнын творчествыштыжэ национал движэньэ кугу вэрэм налэш, шоналтыза тыгай произвэдэньэ-влакым: „Чодраштэ“, „Йыланда“, „Йамблат күвар“, „Акпатыр“. Тидэ случайнэ огыл. Но писатбылын творчествыжэ гыч ик кок произвэдэньым гына күрлын луктын, Чавайным буржуаз-национал альэ кулак писатбыл манаш нигузэат ок лий. Писатбылын вэс тэмастикэ дэнэ возымо произвэдэньэ-влакшат шагал огытыл. „Йыланда“ ойлымашын прогрэссивнэ могыржат уло. Чавайн эртэн кодшо тошто илыш гоч массылан национальнэ движэньын күлэшыжым палэн налыктынэжэ улмаш, а тоштыш пёртылмаш—„самоцель“ огыл. Национал тарванымашым умлэн налын, тудым импэриализм ваштарэш шогалтымэ, мутат ок лий, рэволюционно улэш. „Национальнэ движэньэ импэриализмым лужкыдэмдаш, импэриализмым сүмыраш, а тудым пэнгыдэмдаш да аралаш викгарымэ огыл гын, пролэтариатлан тугай национальнэ движэньым кучаш полшыман“. (Сталин, „Вопросы Ленинизма“, 59 стр.). „Йыланда“ дэн „Чодраштэ“ объективнэ калык коклаштэ наций шижмашым (самосознаньым) тарваташ полшышо ойлымаш-влак улыт. Вэт национальнэ йодышым 1905 ий-

¹ МАО журнал, 1—2 (9—12) №, 1931 ий, 107—112 стр.

лаштэ ик кулак кашак гына луктын шогэныт, манаш ок лий. Кугужан власть годым тыгыдэ калык коклаштэ чумыр шэмэр калык орланэн илэн, сандэнак комунист партий тидэ вопрос нэргэн программэшжат сэрэн, ик кулак кашак (альэ тыгыдэ наций кокла гыч лэкшэ буржуазий) вэлэ тидэ йодышым шында ильэ гын, комунист партийлан програмэш сэраш күлэшжат укэ ильэ.

Вэс паша: „Йыландан“ ойлымаш гоч Чавайн национальнэ йодышым разрешаймаштэ рэволюцион корным ончыктэн моштэн мо? Раш палэ: укэ, но тидан вэрчын Чавайным титаклаш ок лий.

Чынак, кызыт ындэ мэ тунэм шуын улына, сэдэ ойлымаштэ йонгылыш дэн ситыдымашыжымат шагалак огыл муына. Ойлымаштэ тоштым ончыктымаштэ анахронизм (жап дэн жап кэлшыдымаш) уло. Тудо эртэн кодшо историй илышым шонэн лукмо гыч лэктэш, мутлан, марий кнъаз Йыландан Озан олам налаш полшымыжо, чодраштэ илышэ марий-влакым гына ончыктымо, Йыландан Чачавийлан кайык шылым лукшымыжо. Илышын нэ ызшэ—производственнэ отношэньэ йалт ончыктымо огыл. Ончэт гын, тудо жапыштак Курбский кнъаз марий калык коклаш толын коштынат, тыгэ ойлэн: „Марий калыкын киндэ каванышт каваштэ шүдыр нарак улыт“.

Ик манаш, „Йыландаштэ“ тоштым ончыктымашыш обйэктивнэ миймаш ок кой; тидыжэ писатылыгына тошто илышым күлэш сэмын, чын историй документ влак почэш тунэмдымыжым ончыкта. Тугак калык дэн калык коклаштат обшэствэньэ отношэньэ ончыктымым огына уж. Сүас хан марий калыкым мо шотышто шыгырэмдэн ашнэн: йозакым кугун налын, мландэ дэн чодрам шупшын налын (альэ пуэн огыл), альэ руш ваштарэш крэдэлаш марий калык кокла гыч талэ сэрзэ-влакым йамдылэн? Сүас дэн марий коклаштэ кучэдалмаш молан лэктын манмэ

йодышлан писатылы тыгай вашмутым пуа: Хан Халимлан ойда:— „Тый шүдö салтакым надын Йыландан дэкэ кайэ да каласэ: „Тый тун годсо законым пудыртэнат: кугу ханым сүанышкэт ұжын отыл, адак пэрвой кум йұдымат... (?) мондэнат ман... (13 стр.) Мотор Чачавийлан вэрч сырымаш лэктэш. Кучэдалмаш йбратымашлан (биологизмлан) көра ок лий, тудын нэгызыштыжэ экономик чий лийэш.

Йыландан, Чачавийын, Мустайын, Чавайын сай могогырыштым вэл ончыктымо. Сүрэтлыма гыч Йыландан пушкыдо кумылан. Тидэ мурыж гыч раш палэ. „Марий-шамыч! Колтыза, ида түкө; нунат огыт түкө!“—манэш Йыландан Чачавий нангайымэ годым (23 стр.). Вэс могогырым, Йыландан уло пашажат калык вэрч шогымо гай койэш. Чачавий—идеальнэ мотор ўдрамаш. Тудын гай ўдрамаш марий коклаштэ огыл, пүтынь Озан кугыжаныштат укэ. Ончыктымо образ-влак чыланат поро, нимогай титакым ыштэн моштыдымо улыт, нуным ончэн куанэ да шорт вэлэ. Сүас-влак гын, (угларакшэ хан) шучко улыт. Образ-влакым кок түшкалан шэлын, кок түкө чийа дэнэ чийалтымэ гыч иктэ раш палэ: писатылы шкэ калыкшым—марий калыкым уло көргö шүмжö дэнэ чамана, идеализироватла, сүас ваштарэш шыдэ когарым луктэш. Тыгэ вэс калыкым (нацийым) ужын кертдымэ дэнэ Чавайн шиждэгэчэ национализм корныш лупшалтэш, но тидэ национализм тунам марий калыкын наций самосознаныжым күш нöлташ полшэн.

Ындэ мастарлык могогырым ончалаына.

Пуртысат тун идэй дэнэ пижын шога, мут гыч: „Кэнэж кэчэ күшкө күзэн. Түрлө-түрлө кайыкшэ мурат, түрлө-түрлө чонанжэ мукшыжö, ошым шүлышыжö згалыт. Мардэж йужшо пуалэш, пушэнгэ лышташым тарвата, пушэнгэ лышташ муралта: „Лыж лыж-лыж“ (15 стр.) Йыландан дэн Чачавийын

шұм-кыл паша вашталтэн ойлымышт тыгай пүртүс лонгэш эрта: „Чодраштэ куку мурэн, шұшпык шұшкэн, йырым-йыр пэлэдыш-шамыч чэвэрын-кандын койын тамлын ұпшалтыт, пэлэдыш вуйышто мўкш згалтын“ (18 стр.). Йыландан кудыштыжо марий влакын ойгырэн шинчымышт годым тыгай пүртүс сүрэт луктылтэн: „Кэчэ лекмаш могырым ош тылызэ кўшкё кўза, иктын-коктын шўдыр шамыч койаш тўгалыч. Йырым йыр шыплана. Ик шўшпык гына нўлталтшэ тылызылан сылнэ мурым мура“ (24 стр.). Сўас Халимын 100 салтак дэнэ толмыжо годым, чодраштэ чыла чонанат згат, мардэжат пушэнтгэ лышташым тарвата. Пүртүс моткоч сбрал, но сўас хан осал. Пүртүсым Чавайн мастарын сүрэтлэн мошта.

Ойлымаш тыгэ чоңалтын: Йыланда кудыштыжо (чодра лонгышто) сўаным шып ышта. Йыландан орйэнжэ дэнэ ласкан илымыжэ годым Озангыштэ хан шкэ мурзавлакыштым чумырэн Чачавийым налын кондышаш нэргэн кагашым эртарэ. Мурза Халим салтакшэ влак дэнэ крэдалмашыш пэрна. Сўас-влак марий-влакым сэнэн лектын, Йыланда дэк мийэн Чачавийым налын кайат. Марий калык сўаслан ўчө шуктышаш*вэрч руш кугужа дэк ушнэн Озан орым шалата. Йыланда Иоан Грозный кид йымалан вуйжым пышта, Чачавий йомэш. Композиций моштэн ышталтын, тудо лудшо-влакын шўмыштым тарвата, Чачавийым, Йыландам да пўтынь марий калыкым чаманыкта.

Тэмым, содэржаньым, стильым, йылмым, композицийым, возэн моштымо йён-влакым да сбрастарышэ йёным—чылажымат чумырэн ончымаштэ Октябрь рэволюцо марте ойлымашын социальнэ акшэ кугу улмаш (тудо шкэ образ-влакшэ коч лудшо влакын шўмыштым кугун пудратэн,—„марийат моло калык җайак ик тёр улэш“ манмэ умлышмым луктын да политик шотышто правадымэ улмым кочо

вўд толмо йөрэ шарналтэн, самодержавий ваштарэш протэстым, кучэдалаш кўлэшым тарватэн), социализм ыштымэ жапыштэ гын, ойлымашын социальнэ акшэ пытэн. Тугэ гынат, „Йыланда“ ойлымашым литэратур историй гыч луктын кудалташ ок лий: тудо марий йылмэ д-нэ тўгалтыш сылнэ произвэдэньэ лийын гын, мэмнан литэратур кышаштына „Йыланда“ произвэдэньэ историй памьатниклан, „культур наслэдывлан“ шотлалтман.

„Йумо дэч йу патыр“ почэламут идэй могырым „Йыланда“ ойлымашлан тупуй шогалмэ гай койэш. Тыштэ национализм койыш укэ. Почэламутын тўн шонымашыжэ—культур йал озанлыкыш ўжмаш „Йумо дэч йу патыр“—куанымаш, ончыко ушнымаш—оптимизм корнышто улэш. „Йыланда“ ойлымаштэ мэ тидым ыжна уж. Росийыштэ крэпостник властэ годым, империализм жалыштат йал илышыштэ патриархальшинэ ви-йан ыльэ. Марий йалыштэ гын, тидэ пэш раш койын: йэшыштэ ача альэ коча оза, тудо мсм каласэн—закон. Пойан-ялак чангалыкыштан кбра пазарым, промыслэн сатум шагал ужыныт: кочкаш-йўаш—шкэнжын, чийаш-шогалаш—шкэнжын, кичкымэ жватат—шкэнжынак. Пойан иктым гына йўд кэчэ шонэн: идым йыр куэ шочмэш каваным шындылаш, сондык тич ший-шўртньым погаш да вўта тич волькым чўмыраш. Пойанын койыш-шоктышыжым Чавайн почэламутыштыжо кўчык мут дэнэ раш почын пуа да тудын тунэмшэ эргыж коч коча-кова годсо илыш йўлам шалата. Писатбыл у типым луктын, сэдэ у тип гоч наукам йумо дэч кўшкё шында, йал озанлыкым (калык озанлыкым) амэрикан-фэрмер корно дэнэ колташ ўжэш. Садыгэ почэламутын кўлэшыкшэ жапыштыжэ кугу улмаш да кызытат пойанын койыш-шоктышыжым палэн налмэ могырым рвэзэ калыклан полышым пуэн кэртэш.

Образ-влакым писатбыл конкретныйн, лудшын вуйышкыжо пурэн шичпашым луктэш, мутлан:

*„Шошым ага топлана,
Тудо тырмам кичка да,
Озым агам тырмала,
Агам йоршэш шэмэмда“.*

Йылмэ куштылго, умлышашлык. Почэламут моштэн чоңгалтын: кугурак эргыже нимом ыштыдэ ачажын погыжо денэ монгыштыжө шып илэн, шольыжо ордыжыштө тунэм коштын. Йатыр жап эртымэк, шольыжо шкэ кидшэ денэ пойа, а изажэ ачаж пўжвўд денэ погымо озанлыкшым эркын-эркын шалатэн йорлэштэш. Почэламу-тышто сорап вэр-влакат улыт:

*„Сондык тичак оксажэ,
Вўта тичак волькышо,
Йдым тичак каванжэ,
Молын уржа шудо гай,
Тудын уржа воштыр гай,
Вўда йога шанчажат“.*

Аллэгорий да таңастарымаш тыч автыр коча-кова, ача ара корно дэнак ылышэ пойаным шэмэмда да культур озанлык корныш-шогалшэ йнғым пэнгьдэмда. Почэламу-тын идэйжэ (автырынат) пытар-тыш строфа гыч раш койэш:

*„Тунэмаштэ—пойанлык,
Жапшэ годым тунэмза,
Сай илмаштэ тазалык,
Эрэн, улан илалза!“*

Почэламу-тын писатбыл интэли-гэнцын шонымыжым луктын пыш-тэн. Тыштат ылышым идеализиро-ватлымэ койэш: капитализм саман-ыштэ айдэм ылышым наук вий дэн вашталташ ок лий, тидым ин-тэлигэнцэ умлэн огыл. Тугэ гынат, культур вийагдаш ўжмыжым, пат-риархальнэ ылыш койыш ваштар-рэш кучэдалаш ўжмыжым сай мо-гырлан шотлаш кўлэш.

Ты жапыштак писатбылын пўсө шинчажэ дэч йорло-влакын йўсб-ылышыштат йомын ок код. Шужэн, эндыгэн ылышэ орлыкан йорло-влакым Чавайн алал кумылжо дэ-нэ чамана, вунылан полшаш ўжэш (шэмэрым кулак да самодэржавий-ваштарэш кучэдалаш ўжэш, манын умлыман, К. В.), мутлан, „Шыл-шэ“ ойлымаш. Ойлымашын тўн-идэйжым шылшын почэламут дэ-

нэ возымо муро гоч мурыктэн ончыктым, имнэ пукшышо-влак-лан сэдэ кочо ылыш мурым ко-лыштыктым, нунын могырым йор-ло йнғым чаманэн кутырымаш лукмо. Ты ойлымаш мастарын во-залтын. Ты изи ойлымаш да „Тош-тын, лўддэ, танэм-шамыч“ (1906 ий) гыч писатбылын возаш тўнал-мэ пагытыштак калыкын ылышы-жэ социальнэ клас вожан улмы-жым (клас ойыртышым) шижаш тўчымыжө койэш.

Ты жапым чумырэн каласэна: Чавайн С. Г.—марий сылнэ ли-тэратурым ышташ тўналшэ йнғ. Ту-дым возымо корныш 1905 ийысэ рэволюцо шогалта. Писатбыл рэ-волюцо толкын шарлымэ годым возаш тўнгалын гын, тудын ту жа-пысэ произвэдэньылаштышт рэво-люцо ўмыл лийдэ кэртын огыл. Микай гына огыл (тудын тўнал-тыш почэламут влакышт рэволю-цын пучшо лийыныт), С. Г. Чавай-нат ты пагытысэ возымо почэла-мут дэн ойлымашышт рэволю-цым вик огыл гын, йоштэкин да ончыктэн. „Йыланда“ ойлымашат (моло нэргэн ойлымат ок кўл) пэр-вой рэволюцын ўмылжө улэш. Мутат укэ, марий калыкын эртэн кодшо тошто годсо шкэ эрыкшэ вэрч кучэдалым сылнымут дэнэ ончыктэн, калыклан наций эрык-вэрч кучэдал шогаш кўлымэ па-лыктэн пумо (объективнэ ойлы-маштат), тыгэ импэриализм ваш-тарэш протэст лийын. А пашам моктымыжө да патриархальнэ год-со ылыш-йўлам тошкач, амэрикан корно дэнэ вийагдаш культур озанлыкыш ўжмыжө, йорло дэн кулак кокла ылышым клас могы-рым шижаш тўчэн возымыжө он-чык шупшо прогрэсивнэ шотан лийыныт.

Тидыжымат каласыдэ ок лий: Чавайн изиньэкак йал озанлык дэч корагын (но массэ дэн кылым кўрлын огыл), интэлигэнт лийын, тудын тўна умлымашыжат сэдэ шот гыч лэктын. Рус-литэратур дэч тунэммыжымат мондымо ок кўл. Писатбыл ылышын рэволюцо

корво дэнэ вашталтмыжым умлэн шуктэн огыл. Адак интеллигент лийын гынат, шкэ кресаньык клас дэч ойырлэн кэртэн огыл, шоны-машыжэ тыгыдэ буржуазийын гай улмаш.

У тарванымаш дэн империалист сар жапыштэ (1910–1917 ийлаштэ) Чавайн шагал воза. Улыжат мэ 5–6 почеламутым да ик койдарчык пийэсым вэлэ муына: „Патыр-шамыч“ (1910 ий), „Паша“ (1910 ий), „Молан мыйэ шочынам“ (1910), „Кнага“, „Чоткар патыр“ (1912), „Кайык лудо“ (пийэс).

Ты жапыштэ Чавайн утларакшым культур, национальнэ йодыш да паша тэматикэ дэнэ возэн шога. „Кнага“ почеламутышто культур нэргэн возалтэш:

„Ой, кнага, кнага!

Чылажымат тый кэртат:

Агылчанлан тый оксам

Важык дэнэ пуэнат...“

Культур калыкым волгалтара, ушагда, вийанда, – тидэ чын. Тидат вэлэ огыл, калык тунэмшэ лийэш гын, илыш тёрсырым палэн налын, ик ой дэнэ самодержавий ваштарэш кучэдалашат лэктэн кэртэш. Чавайн культурын күлэшыжым умлэн налын, шкэ калыкшым тыгэ шылталэн оила:

„Марий гына тылант

Тупшым вэлэ ончыкта.

Садлан марий кызытат

Пэлэ шуужэн, эндыгэн,

Шэм пёртыштö агыргэн

Почаг илэн толаша.“

Ожно моло тыгыдэ калык гайак марий калыкат кугун тунэм кэртэн огыл, сандэн тудо эрэн (йандарын) илэн огыл. Тэвэ тыгай пычкэмыш шэмэрым поэт волгыдо корныш ұжын. Ты шотышто Чавайн кугун пашам ышта. Но вэс могырым ончыктымаштэ, илышын нэгызшэ—культур огыл, тудо экономик ұмбалаң кушшо идеологий вэлэ. Кучэдалын, револьуциым ыштэн гына сай илышым муаш лийэш. Тидым Чавайн умлэн огыл. Чавайнын тўна умлымашыжэ агысыр ильэ. Илыш историйын кудо вэк савырнымыжым палэн налаш каньылак лийын огыл. Чавайн тудо жапыштэ (1919 ий мартэ) тыш-

тэ лийын огыл; шовинизм койышым шўмжö чытэн огылат, 1915 ийыштэ Ташкэнт кўртнўо корно станцыш туныктышылан кайэн.

Тидэ жапыштак Чавайн национальнэ йодышымат мондэн огыл. „Чоткар патыр“ дэн „Патыр-шамыч“ наций тулым ылыжташ полшэныт.

„Паша“ почеламутышто Чавайн пашам материалист сэмын умлымашкэ шуэш, тэвэ; „...паша мэмнан ачана; паша пукша, паша йўкта, паша чылалан туныкта“. Паша нэргэн писатыйл кўчык мўт дэнэ кэлгэ шонымашым каласэн пуэн. Пашалан кōра айдэмэ лэктэн да паша нэгызэшак айдэмын йылмыжат лэктын, тымартэн вийангын, шарлэн толын. Тўналтыш возымаш пагытыштэ писатыйл посна кресаньык илышым гына мокта ильэ гын („Ўжара“), ындэ тудо пўтынь айдэмын пашажым (тудым) ончыкта. Чавайн илышым активнэ ончаш тўналэш.

Пэрвой пагытысэ творчэстыштэ „Шылшэ“ ойлманн сэмынак, ты этапыштэ „Кайык лудо“ (марий литературышто тўналтыш пиэс-койдарчык) чоңымаш могырым посна вэрым айла. Пиэсыштэ тошто кугужан властыым (старшина дэн тийакым) койдарэн ончыктымо. Но старшина дэн кугужан властыым шыдэштын воштылаш тудын сатиржэситэн огыл. Нунын олмэш Эركانай дэн Макай вэлэ утларак воштылтышыш лэктыт.

Чумыржо тыгай ойым ышташ лийэш: тўналтыш пагыт дэнэ таңастарымаштэ Чавайнын идеологийжэ дэн тўна умлымашыжэ ты жапыштэ кугун ок вашталт манаш лийэш, тугак наций тарванымашым пагалымаш да культурым моктымашат кодэш. Ойыртышыжо—пашам материалист шивча дэнэ ончэн чын аклымаштэ; творчэстыштыжэ йалыштэ клас лончым шижаш тōчымō („Кайык лудо“) палэмэш да сылнылык нōлталалтэш. Автыр фольклор материалым кўлэш вэрыштэ кучылт мошта. Писатыйлын капиталист корныш шогалын илы-

МАРИ КАЛЫКЫН ТОШТЫ ГОДСЫ ИЛЫШЫЖЫ.

Ожнй лённ түрэйжат,—
Тый из улат—мом шинчэт!

Мий тйланда, зудалыш
Изы шовьэм шужаром!
Ожнй—шукэргы аналыш
Кок—кум пашам каласэм.
Шонггй куванш—кугызапш
Тудым шинчат Ышкэштат,
Нунй коклаш—йужгйнам
Тудым ольат изилан.
Нунй ольат гын ольат,
Мийй шйинак адакат
Ййтйрарак возалдэн
Тэндав дэжй колдалдэм!

Мари эргй С. Чавайн.

Акш 7—Ыршй

КАЗАНЬ.

Центральная типография.
1908.

С. Г. Чавайн сэрымэ пэрвой кнаган комжо (түжвал түсыжб)

шым сайэмдаш тыршымыжэ раш койэш.

Импэриалист сар дэч вара Чавайн-нын творчэствыжэ пэозий корно дэнэ кайа. Фэвраль дэн Октябр рэвольуцо коклаштэ тыгай почэ-ламут-влак возалтыт: „Эрык эр“, „Паша жап“ (кусарымэ). Ты жапыштэ писатыл-влакын возымыш-тым лончылаш каньылырак гай койэш,—В. Мухинын „Литература в 1917 году“ статыйажэ уло (ончо: „Марий илыш“ журн., икымышэ лукмаш, 1929 ий).

„Эрык эр“ почэла мут лүмжак символ гоч рэвольуцо толмым каласа. Эрык толмо кудынь шэмэрат ситышын“ аклалтэш:

*„Мэ улына вэт айдэмэ!
Ушан чонан улына:
Ышкэ шотым мумо сэмын
Сай илышым ыштэна“.*

Почэламут тыгай ўжмаш дэнэ кошарга:

*„Кэчэ ырыкташ тўнгалын,
Вашкэ-вашкэ кынбэлза,
Сайын рат дэнэ шогалын
Пашам ышташ тўнгалза“.*

Кондымо примэр влак гыч раш палэ: шкэ калыкшым паша гоч илышым сайэмдаш ўжэш. Рэвольуцо образ айдэмэ, шўшпык, кайык да кэчэ дэнэ танастаралтэш:

*„Шушпык шўшка шангысэк“,
„Кэчэ йўдым сэнэн кэртын“,
„Ушыж дэнэ кайыкшат
Сай пыжашым опталэш“,*

„Мэ улына вэт айдэмэ“,
„Кэчэ ырыкташ тўғалын“.

Сайжэ воктэн почэламутын си тыдымашыжат уло. Кугурак экшык гыч тидым ончыкташ лийэш: пашашкэ лэкташ да илышым сайэм-даш корно ок ончыкталт, а во-общэ ойралтэш. Сай илышым кузэ умлыман? „Ышкэ шотым мумо сэмын сай илышым ыштэна“ манмат йонгылыш корныш шупшэш. Шкэ моштымо дэнэ гына (обществэннэ илыш дэч корангын) сай илыш шу-как ок ышталт. Тугэ гынат, почэ-ламутын рэволюцо жапыштэ, ва-ражат социальнэ функцийжэ кугу лийын: тудо шэмэр массэ ончылан рэволюцын сүрэтшым сылнымут дэнэ сүрэтлэн ончыктэн.

„Паша жап“ почэламут куса-рымэ дэнэ поэт фэвраль рэволю-цым ужэш, рэволюцо калыкым культурандэн, пашам вийан ыштэн шогаш лопка корным почэш ма-нын куанэн, тудым алап кумыл дэнэ ваш лийэш:

*„Ончыко ончо, ырэзэ,
Тыйын корнэт лопкамэш“*

Альэ:

*„Мэ шинчанам почна ижэ
Писын пашаш лэктына...“*

Туштак рэволюцын эрыкшат он-чыкталтын:

*„Пушкыдо рок йамдэ мучко,
Шошым каймэш ўдыза:
Поро паша дэнэ мутын
Нбшмышт ок йом, шинчыза!“*

Поэт массым пашашкэ ўшанэн јужэш:

*„Намыс, ойгырэн шинчэна гын,
шудо вара мыскыла...“*

„Паша жап“ почэламут ончы-ко јужэш, но вэс могыржым—„Ву-чо, ўнанэ, шуэш...“ манмым Чавайн ушыш налын огыл.

Ты пагытысэ писатбыл коклаштэ ағысыр национализм шарлэн ильэ (Йэгоров, Йэфрэмов, молат) Чавай-нын творчэствыштыжэ национальнэ йодыш куго вэрэм налын шогэн гынат, тудо сэдэ кашак дэч ойыр-лэн шогэн. Чавайн рэволюцылан куанэн воза. Но эрыкым тудо ро-мантик да абстрактнэ корно дэнэ умлэн. Чавайнын пўтынъ возыма-шыжэ (тэмастикэ, йылмэ, стиль) фэв-раль рэволюцо дэнэ пижын шога.

Ты жапыштат оптимизм творчэствэ-мучко койэш. Образ-влак йандар-ульт: тошто дэнэ у танастаралтэш, мутлан, пичкэмыш—чэвэр кэчэ, вол-гынчо—пушкыдо рок, лопка корно, т. м. Адак писатбылын ик ойыр-тышыжо уло: тудо пўртүс дэч посна куанэн ок мошто, поэзий пуртүс дэнэ чот варналтэш, кылдалтэш. Пўртүс сүрэтлалтэш вэлэ огыл, поэт шкэжат пўртүсыштэ активнэ улэш. Тидэ—мастарлык. Возым ш-тэ контраст уло. Сбрастарышэ йон-влак дэн мут савыртыш (шудо мыс-кыла, чодра, пушкыдо рок, т. м. крэ-саньык илыш гыч налымтыт. Почэ-ламут-влакын идэйышт—рэволюцо эрыкэш крестйаным культурандэн, паша гоч тудым сай илыныш лук-таш. Писатбыл рэволюцо вэк алап кумыл дэн шогэн да тудым мок-тэн, но тўнья умлымаш ағысыр-лан кбра тудым тўрыс чын умлэн кэртын огыл.

II

Комунист партий вуйлатымэ почэш пашазэ дэн крэсаньык-влак 1917 ийштэ Октябр рэволюцым ыштышт.

Кугужаныш строй вожшо гычак вэстүкэммылан кбра, писатбыл-влакынат творчэствышт вашталтдэ кэр-тын огыл. Йужо писатбыл-влак ре-волюцион корныш шогалыт, ку-дышт рэволюцо корнышто тай-нышт шогат, кулак писатбыл-влак гын, наций корныштымак тошкэн шогэнтыт. Чавайнын ик ойыртэмжэ уло,—тудын творчэствыжэ общест-вэннэ илыш вашталтмэ сэмын мо-лэм толэш. Фэвраль рэволюцо жап гыч Чавайн граждан тэмастикыш кусна. 1920 ий—С. Г. Чавайнын поэзийыштыжэ пэлэдмэ жап. Ты ийлаштэ тудо 2 пийэсым („Автоно-мий“, „Шэм пыл шула, кэчэ лэ-ктэш“), ик ойлымашым („Йазык гыч йазык сулыш“) воза. Вэс могырым, писатбылын возымо корныжо лоп-камэш: прозо дэн драмэ жанрыш кусна.

Октябр рэволюцым Чавайн йол-таш кузэ умлэн да кузэ ончыктэн? „Рэволюцо“ почэламутым на-лына. Тыштэ поэт рэволюцым пўр-

түс дэнэ тагастарэн, тыгай сүрэт-
тым луктэш: шэм пыл, мардэж, кү-
дырчө, озон, т. м. Почэламутышто
социальнэ илыш олмэш пүртүс куго
вэрым налэш. Түн шоньмашым пүр-
түс дэнэ тагастарымаш кресаньык
кокла гыч лэкшэ писатбыллан пэи
характернэ. Писатбыл рэволюцым
умлэн, но умлымыжо шкэ шотан
лийн—рэволюцым угларакшым
куанэн гына ончэн; тэвэ: „Кумышы-
жо куанэн йүклана... Айдэмым-граж-
даниным рэволюцо шочыкта!“ Вэс
вэлым туштак тыныслык кычалма-
шат койэш. Тилыжэ „Йазык гыч
йазык сулыш“ ойлымаштэ раш па-
лэ: рэволюцо толын, ындэ ласка
илыш толэш, манын Чавайн шонэн.
Сылнылык могырым „Рэволюцо“
почэламут кызытат күшнө шога.

Автономий писатбылын шүмжым
тарватыдэ да кумылжым нолтыдэ
кэртын огыл. Чавайн Марий Об-
лась почылтмо дэч ончычак авто-
номий нэргэн мурышо шүшпык ул-
маш,—тудын толшашыжым Сэргэй
Григорьевичын кэлгэ уш акылжэ
ондакак шижын шогэн Автономий
нэргэн тыгай почэламут-влак во-
залтыт: „1920 ий, нойабрын 25-шэ“,
„Пуро увэр“, „Мартын 1-шэ“, „1920
ий нойабрын 7-шэ“, „Марий область
почылто“, т. м.

Автономий нэргэн йатыр почэ-
ламут-влак гыч ик күлэш пунчал
лэктэш: тымартэ Чавайн марий ка-
лыкыштэ клас ойыртышым ужаш
вэлэ төчыш гын, кызыт тудо илы-
шыштэ клас ойыртыш улмым ум-
лаш тунгалэш: автономий пүтүнь
калыклан ок пуалт, а йорло дэн
марда кресаньыклан (шэмэр калык-
лан) социализм ышташ пуалтэш.
Тэматикэ актуальнэ, автономий тол-
мым писатбыл түрлө чийа дэнэ сө-
ралын чийалтэн, шэмэрым марий
облась ваш лийаш, клас тушман-
влак ваштарэш шогалаш да моло
калык дэнэ төр лийашлан шкэ эрык
гоч илышым сайэмдаш үжэш. По-
чэламут-влак тунамсэ илыш пагы-
тыштэ түн шотышто чын-рэальнэ
возалтыныт, нунын социальнэ ак-
ышт тыгай: нуно шэмэр калыкым
автономийым ваш лийаш, социа-

лизм ыштымэ куго пашашкэ кырт-
мэн нижаш чумырэн (организатлэн)
шогэныт.

Пүртүс нэргэнат шагал огыл по-
чэламут-влак возалтыт, мутлан: „Чэ-
вэр май“, „Пэлэдыш жап“, „Куэ“,
кусарымэ гыч: „Тэлэ жап“, „Шыжэ“
да монь. Тыштэ ик шотым палэм-
даш күлэш: йатыр почэламутлаштэ
пүртүсым адак кодшо пагытласэ
сэмын пасивнын ончымаш вэрым
муэш.

Поэзий нэргэн иктэш ой: сар ком-
мунизм жапыштэ Чавайннын поэ-
зийжэ эн күшнө шога, ты жапым
поэзийыштэ вийан пэлэдмэ жап-
лан шотлыман. Тэматикэ агысыр
корно гыч лопка, кумда корныш
лэктэш: рэволюцо, автономий, пүр-
түс да моло нэргэнат йатыр сэ-
ралтыт. Тунья умлымаш лопкаммэ
күдынь тэматикэ (ситышын огыл
гынат) общэствэннэ илыш дэнэ пи-
жэш, идеологий тыгыдэ буржуаз
корнышто шогэн гынат, түн шо-
тышто рэволюцо вэк савырна, на-
ций политикым умлэн шуктэн да
илышын клас ойыртэмжым умлаш
тунгалын.

• Ты жапысэ творчэствыштэ „Йа-
зык гыч йазык сулыш“ ойлы-
маш ойыртэмын посна вэрым
айла. Сэдэ ойлымаш гыч писатбы-
лын рэволюцым да граждан са-
рым кок тукын умлымыжо моткоч
палын койэш. Ойлымаш тошто год-
со илышым сүрэтла. Жап нэлын
чучмо годым (1920 ий—граждан
сар) писатбыл фантазий туньям
ышта. Автырын рэволюцо дэч ты-
мык кычалмашыжэ лэктэш

Чавайн ойлымаштыжэ кок түрлө
йэнгом луктэш: осалым ыштышэ
Шэмэч кува да протэстым пушо
бунтарь Эрмак, вэс тукын каласаш
гын, осал дэн порым ончыкта. Ну-
но коктынат пытат, тумо дэн пүр-
түс вэлэ кодыт. Поро дэн осал пы-
тымөнгө, Акнаш дэн Окавий эры-
кын илаш тунгалыт Шэмэч кува
Акнаш дэн Окавийын ушнышаш
корнышкышт торэш шогалэш (Ак-
нашым Окавий дэч шөраш кайа),
но тудо шкэжат Эрмак кид йы-
малан вуйжым пышта. Рвэзэ йэн-

влаклян пырлыа ушнаш Эрмак кок тўкын полша: ўштўган тўшкам шалатэн, Акнашым Окавий дэк намиёа да нунын сўан марий ышташ кэлшымашкышт шэм пырысым колташ кайиё Шэмэч кувам шувын дэнэ волтэн шында. Ойлымаш рэволюцо дэч вара вэлэ сэралт кэртыв. Тидэ тышэч палэ: Эрмак протэстым ышта да рвэээ йэн влаклян оргажан корным эрыкта. Сандэн Акнаш дэн Окавий огыт пытэ, илаш кодыт. Ойлымаштэ идэализм койышат уло, мутлан: Акнаш Окавийлан оила: „...Чонэм тыйын чонэтым ужын ала мо“ (15 стр.), сакчэ дэн сотана лукмаш (нуно рудалтышлан пурталтыныт).

Акнаш дэн Окавий автырын идэалышт улыт, Акнаш ўштыган тўшкаштат, Пайдуш дэнат эрэ сай, нимогай экшыкат, ситыдымашыжат укэ. Окавийат тугайак мотор, сай, чаплэ. Мутлан: „Акнаш—йытыра рвэээ: шара шинчан, ош ўпан изи ёршан“ (15 стр.), „Акнашын ачажэ ушан“ (20 стр.), альэ: „Чын, Окавий тўр тўрлашат, выньэр куашат, моло пашаланат пэш мастар; шкэжат пэш йытыра: шинчажэ шара, ончалэш гын, чонэтланат сайын вэлэ чучэш: ўпшó ошалгэ, кужо, капшэ шымавуч гайэ, йолжым шопш гайэ йытырам пидэш... мутланаш тўналэш гын, шонго йэнла мутланэн мошта; мурым муралташ гын, йалыштэ огыл, Нурмучаш воктэнэ вэс йалыштат тудын сэмын моштышо укэ. Окавийын ачажат ушан марий“ (9 стр.). Ўдыр, ойлашат огыл, моткоч сай. Тышэч раш палэ: автырын гэрóйышт пашам йоратышэ, таза, вийан йэн-влак улыт.

Эрмак—эрыкым йоратышэ айдемэ; тидэ тудын моло дэч тўн ойыртышыжо. „Эрык йоратышэ эрык чоным кó пэтрэн ашинэн кэртэш?“—манэш Эрмак шкэжэ нэргэн (3 стр.) Эрмак образым Чавайн чын пуэн моштэн. Эрмакын сай могыржат (кугужан правительствэ ваштарэш протэстым ыштымэ) уло, адак шэм могыржат (йэнгым пуштэдымэ) шагалак огыл. Илышыштэ тыгай лийын: Эрмаклян йа тўрмаштэ шуй-

ман, йа шинчыр кокла гыч мучыштэн, чодра лонгыш мийэн пурэн, поян дэн сатузо-влакым толэн илыман. Моло корно укэ улмаш, лийынат кэртывн огыл. Садыгэ Чавайн Энгельсын „Кажнэ ончыктымó йэн—тип, тудын дэнэ пырлыак тудо тўрыс шкэ койыш-шотан личность“,¹ манын ойлымыжым Эрмак образышкэ тичмашынак пуртэн моштэн.

Ойлымаш кок сўжэт корно дэнэ чоңалтын: Акнаш дэн Окавий да Эрмак Пидылтыш „Нурмучаштэ“ гыч тўналэш, рудалгыш гын, тўн гэрóй-влак дэнэ ок пытэ. Ойлымаш драмэ план дэнэ возалтын—кучэдалмаш уло. Пэйзаж мастарын сўрэтлалтэш Пўртўс пэйзаж Эрмак образ дэнэ чак пижын шога: „Шыжэ. Кэчэ ойар. Кэчэ ўлкó волаш тўналын. Ўмўл кужэмаш тўналын.. Йырым-йыр тымык“... (1-5 стр.) Пэйзажыштэ куго настроийнэньэ уло, но тудо кучэдалмаш дэн ок пиж. Пўртўс сўрэтлымаштат писатылынын тыныслыкым кычалмыжэ койэш.

Стиль могырым ончымаштэ ойлымаш оригинальнэ, но руш литератур полшымаш куго лийын. Эрмак образым ышташ Пугачов, йа Степан Разин образ полшэн. Л. Толстойнат ўмылжó уло („Три смерти“—„кум корно ушымаштэ кум колшо кийа: тумо, Эрмак, Шэмэч кува“—24 стр.). Ойлымаш романтик стиль дэнэ сэрымэ. Тидэ сакчим, сотанам пуртымо да Акнаш дэн Окавийым сай могырым гына сўрэтлымэ гыч раш палэ. Романтик стиль (тидэ ончык ўжшó романтизм огыл) тыгыдэ буржуаз экономик дэнэ пижын шога.

Сар комунизм жапыштэ Чавайн „Шэм пыл шула, кэчэ лэктэш“ дэн „Автономийа“ пийэс-влакым воза. Молан ты жапыштэ драмэ жанр лэктэш? Пийэс-влакын лэкмыштым тыгэ умылтараш лийэш: драмэ обшэствэннэ илышын тарванымашыжым утларак ончыктэн кэртэш. Ты жапыштэ клас кучэдалмаш пўсэштын. Вэс могырым, калыкат тунэм-

¹ „Литературное наследство“, 2-шо княга, 2 стр.

мә корныш мэлын шогалэш. А тунэмаш школ ситэн огыл, сандэнэ йаллаштэ культур паша спектакль шындымэ гоч кайэн шогэн. Чавайнат тидым шижын шогэн: драмэ жанр лудшо дэн ончышо-влаклан воздэйствийым утларак пуа. Пийэс влак пэрвой возалтыныт, сандэн тушто кызытсэ сылнылык дэн мастарын возэн моштымым кычалаш ок вэрэшт Пийэсыштэ сүжэтат, пидыш дэн рудалтышат укэ.

Сар комунизм жапысэ творчэствым тыгэ чумырэн каласаш лийэш: Чавайн Октябр рэволюцим утларакшэ нацийым эрыкыш лукмо да культурничэствэ гоч умлэн. сандэн рэволюцим умлымыжо куанэн ончымо гай койэш. Рашкэмдэн каласымаштэ—Чавайн рэволюцим кок түкын умлэн: ик могырым—рэволюци шэмэр калыкклан күлэшэрыкым пуа, вэс могырым, рэволюци дэч лүдмө палэ, сандэн тыныслыкым, ласкалыкым кычалмэ лэктэш. Писатыл наций йодышымат, йалыштэ клас лончылалтмашымат раш умлэн кэртын огыл, ужаш вэлэ тбчэн. Но тудо алал кумылжо дэнэ рэволюци вэк шогэн. Стыльыштат кок корно раш палэ: романтизм дэн рэалист (социалист рэализм огыл) стиль.

III

Калык озанлыкым нөлталмэ жапыштэ (восстановительный период) С. Г. Чавайн ойыртэмын драматургийыш кусна, тыгай пийэс-влакым воза: „У мландэ“ (1925 ий), „Йамблат күвар“ (1923 ийыштэ возалтын, 1926 ийыштэ пэчэтлалтын), „Мүкш отар“ (1928 ий), „Аракан кочыжо“ (1925) „Шүдө тэнгэ олно“ (1927 ий, 1-шэ №, „У Вий“ журн.); 1928 ийыштэ Чыкма олаштэ (Козмодэмьянск) „Октябр“ поэмэ пэчэтлалтэш. Чавайн эн пэрвой калык озанлык тэматикыш куснэн, „У мландэ“ пийэсым воза (ондакшэ тудо 1922 ийыштэ ойлымаш дэнэ лэктын).

Ты жапыштэ писатылынын идэй позицыжэ ик корно дэнэ кайэн ок шого, илышын чын корныж дэч

коранмаш да тышкэ тушко тайныштмаш лийэда.

Йужо „критик влак“ сайын тэргыдэ, илышым да Чавайнын творчэствэ корныжым умлыдэ Чавайным буржуаз писатыллан шотлэныт. Тэвэ Йэкыш Йэпча Чавайнын „У мландэ“ пийэсыжым лончылмэк (1931 ийсэ 22 № „Марий йал“ газетым ончо), лудшо-влаклан чумыржо тыгай „ой пидышым“ луктэш: „У мландэ“ пийэс дэн Чавайн наций литэратурыш пролэтар идеологийым пуртэн огыл. Вара Чавайн могай идеологийым пуртэн? Вик каласымаштэ—Чавайн буржуаз идеологийым *шинчэнак* (шэмэмдымэ мэмна—К. В.) „пуртэн“. Вэс критик Ачпэат тугак шэлыштэш („М. Й.“ газет, 1928 ий, 9 шэ №). Тыгэ нуно напостовский (писатэлым сангаж гыч ўш дэнэ пэрымэ) метод дэнэ толашэныт.

Чавайнын творчэствыжым умлышаш вэрч НЭП жапысэ противорэчийым палэн налалаш күлэш. НЭП—кок шөран (түран): ик могырым—шэнгэк чакнымаш, вэс могырым—НЭП капиталист элэмент-влакым сэнэн миймэ жап улэш. НЭП-ын кок шөран (кокимышо түржө сэнгышашан) улмыжым шукышт умлэн кэртын огытыл. Тудым марий писатыл-влак гына огыл, йужо пролэтар руш писатыл-влакат (Кирилов, Герасимов, молат) түрыс умлэн шуктэн огытыл. Нуно илышыштэ куанымашым уждымо лийыныт. Тыгыдэ буржуаз писатыл влак („Перевалец влак“) чын илыш дэч корангыт.

НЭП жапыштэ литэратур фронтыштат кучэдалмаш кайэн: воронщина, пэрэвэрзэвщина, троцкист корно. 1925 ийын 18-шэ ийулышто сылнэ литэратурым чын корныш пуртэн вийандымэ да критикым нөлталмэ нэргэн ВКП(б) Рүдө Комитэт пунчалым луктын Ты пунчалым кок түкын умлымаш марий литэратурыштат лийын, мутлан Ачпэ дэн Пүнчэрский коклаштэ.

Марий эбласыштэ озанлык да мэр (обществэный) илышыштэ ваш-

талтыш лийдэ кэртын огыл. 1921 ийыштэ нужна ий калыкым орлыкыш пуртыш, чодра пожар кынъэльэ. Шэмэр-влак шужэныт, колэныт, а поян-влак пут киндылан оралтым чумырэнит. Иалыштэ клас кучэдалмаш вийанэш. Большэвик организацэ пэнтгыдэм мийа, йалыштэ активист-влак лэктэдат. Клас кучэдалмашын пүсэммыжэ йалкор пуштэдымаш гыч раш койэш. Идеологий фронтышто кучэдалмаш кайа. НЭП--шэнгэк чакнымэ лийэш—манын умлэн, националист-влакат вуйыштым нёлталыт.

Тэвэ тыгай сложно илыш пагытыштэ Чавайнын произвэдэньышт-влак лэктыт. НЭП илышын кок тўран улмыжо Чавайнын творчествыштыжэ ик жаплан идеологий йонылыш - влакым, произвэдэньэ дэн произвэдэньэ коклаштэ противорэчийым луктэш (ик могырым—„У мландэ“, вэс могырым—„Йамблат кўвар“).

„У мландэ“ пийэсым сэрэн, Чавайн марий литератур историйыштэ калык озанлыкым молэмдымэ тематикыш пөрвөй күснэн.

Пийэс 1922 ийым да 10 ий ончыкылык илышым ончыкта¹. Күчўкын каласымаштэ пиэсын фабулжо тыгай: Вайди Кргори (культур йэн) кум пасум шуко пасуш савырышаш да йалым у, вўдан вэрыш кусныктышаш иэргэн орол лёртэш докладым ышта. Докладым умлэн, калык шуко пасуш куснаш кўныжў манын, Кргори примэр-влакым амэрикан фэрмэрствэ гыч конда. Доклад калык коклаштэ кокытэ шонымашым луктэш: кулак-влак Кргори ваштарэш шогалыт, йорло дэн марда-влак (шукуышт) Кргори ой дэнэ кэлшат. 3—4 кыдэжлаштэ—у корно. Калык олыкышто пашам ышта: купым эрыкта, пўйам пўйа. Кргори кулак Васлин ўдыржым—Анам йоратымэ интригэ гоч Кргори дэн Каври коклаштэ кэлшыдымаш лэктэш. Ик пич йўдым Каври пўйам

урыктара. Тидэ тушман пашам Ана дэн ачажэ—Васлий кугыза ужыт. Калык чумырга. Кргорим шудалыт, вўдыш кудалташ канашат. Ту гутлаштэ Ана мийэн шуэшат, „Пўам Каври урыктарэн“, манын Кргорим утара. Калык кулак-влак ваштарэш шогалэш, нонуным Кргори чара. Кргори Ана дэнэ советэш возалтэш. 5-шэ кыдэжыштэ 10 ий эртымэк У Изарка йал ончыкталтэш. У йэн-влак социализм илыш дэнэ илат.

„У мландэ“ пийэсыштэ Чавайн тэмым налын мошта да сылнылык шотыштат мо чоло ончыкыкайа. Вэс могырым, политик шотышто писатылынын илыш дэч шэнгэлан кодмыжо койэш. Тугэ гынат, Чавайн алал кумылжо дэнэ йалым у корныш лукнэжэ.

Илышын пружинжэ—клас кучэдалмаш. Пийэсыштэ клас кучэдалмаш ончыкталтын, но тудо кўктэн шукталтын огыл. Пийэсыштэ кок тўшка вэлэ: йорло дэн поян-влак. Йорлын сойузникшэ—м рда кресаньыкын тўсыжат укэ. Клас кучэдалмаш Кргори дэн Каври коклаштэ (пийэсыштэ тугак лийман) кайа, тидым автыр моштэн тўналын. Но кок рвэзэ йэн да поян Васи дэн Кргори коклаштэ кэлшыдымаш биологизм гыч—мотор Ана вэрч лэктэш. Кргорилан ўчым савыраш шонэн, пўйам урыктарымэ дэч ончыч, Каври тыгэ ойла: „Ну, Кргори, шэкланэ!.. Эрла эрдэн тыйым вурсыдымо Изаркаштэ иктат ок лий... Ана дэнэ пижылтмэтланат өпкөлэг. Тидэ пашам йөн дэнэ ыштэт гын, калык Кргорим чылтак кырэн ок пушт гынат, лулэгыжым кўрыштэш... Вара Ана мыйын лийдэ ок код“ (21 стр.). Альэ: „Пойан Васи мушкындым чумыртэн Кргори дэн Ана дэкэ мийа:—мый тыланда ушым пуртэм! Мыйын саман дэнэ пашам укэ... Ана, тол тышкэ“ (29 стр.).

Кулак-влакын вэрышт гыч тарванымышт шуын огыл, чытлык

¹ „У мландэ“ ойлымашым 1922 ийыштэ Обзэмуправлэньэ луктын. 1925 ийыштэ тудо пийэсыш савыралтын.

¹ Пийэсым возаш автырым вэрысэ илыш тўкэн. Нужна ий дэч вара йалыштэ у могырыш кашак дэнэ тарванымаш лийэдэн.

гай озанлыкыштым шолдыртымо ваштарэш тулыш-вұдыш пурышаш пэнгыдын шогэныт, частнэ собствэнысым аралэныт. Тидым писатъыл ужын огыл. Сандэн ончыктымо кулак-влак типичнэ огытыл.

Кргори—идэальнэ йэн: йорлыланат, кулакланат сай, поро кумылан, ушан, чылакат шкэтын ыштэн кэртшэ гэрой. Тудын сай йэнгына улмыжым (а шэм могыржо пийэсыштэ ок кой) калык тыгэакла: „Тидлэч сайын тудын вэкэиктат ойлэн ок кэрт“...—манэш Ксти—(12 стр.). Вуйлатышын „Родовлак, кѳм сайлэда?“ — йодмылан орол пѳртысѳ калык ик йѳк дэнэ кычкыралэш—„Кргорим Кргорим!“ (14 стр.) „Мэмнан Кргорина мэмнан ок ондалэ“—манэш Танила кугыза. Шэм марий: „Ойлаш огыл, Кргори—ушан рвэзэ...“ Ош мари-йат тудымак пагалэн ойла: „Кргори чыла йэнланат сай: кугу дэнэ кугу йэнла мутлана, изэ дэнэ изыла кэлыштара, шкэ танашыж дэнэ танашла кэлша...“ (16 стр.). „Кргори гай ушан иктат укэ“ — манэш Анат ұдыржѳ годым. Кргорин ватыжэ лиймѳнгат, садэ акымак шында: „Кргори, тый кузэ тыгай ушан шочынат?“ (34 стр.). „Пошкудо-влак, Тмапи кугызам ида кырэ: тудо огыл!“—калыкым чарэн, Кргори кулакым пыдал налэш. Кулак Кргорилан таум ышта: „Эй, эргым, пэш кугу тау. Сай йэн улат улмаш...“ (27 стр.). Калык: „Поро кумылэтлан, Кргори, тау. Тылэч вара тый ұмбакэт ик нэлэ шомакымат она пэлэштэ. Тый кузэ ойлэт, тугэ ыштэна“. Тэвэ тыштат Чавайнын тыныс ылышым кычалмыжэ койэш да культурым ончыл вэрыш шындымыжэ пытэн огыл.

Изарка йал марий-влак мландым кажныжэ шкэ вуйа кучат. „Мыйын сунѳрфосфат дэн ұандыме ағам, йэсчина шот дэн шотлэт гын, уржам шўдѳ кутло пугым пуыш, шўлым индэшлу кандаш пут чоло“. Ксти: „Мыйын чилийсэ сэлитра дэн, адак томасшлак дэн ұйандымэ ағам, йэсчиналан уржам шўдѳ кандашлу пугым, шыданым шўдѳ

латкум пугым пуыш“ (32 стр.). Палэ: Изарка йалысэ ылышым чын социализм ылыш манаш ок лий; тыгай досна озанлыкым кучэн ылышэ влакым—нуно утопист социализм корнышто шогат, манаш кэлша.

Пытаргыш кыдэжыштэ Изарка йал пайрамыш ѳрдыж марий толэшат, сай ылышым ончэн ѳрэш: „Чынак, родо-влак! Тэмдан идышда пэш сай улмаш, пайрамдат пугтырак сылнэ улмаш. Мэмнан Шўкшўйалыштэ тыгай ылыш альэ омэшат кончэн огыл. Мэмнан Шўкшўйал марий-влак альэ тошто сэмынак пычкэмыштэ, лавраштэ илэн толэшат.“ (44 стр.). Тидэ—шонэн шуктыдымо фантазий манаш лийэш.

Йатыр ситыдымаш ұмбадын пийэсын сайыжат уло. Ончыкылык ылышым ончыктымаштэ ты пийэспѳрвой куго произвэдэньэ. Культур шотышто Чавайнын ончык шижмашыжэ улмаш: радио, тэлэфон, марий пѳдагогик институт нэргэн сѳра. Туштанак ик вэрэ (28 стр. ончо) Чавайн Шэм марийын пойан Тымапи дэн пойан Василян „Нунылан могай шудо!.. Шкэныштым йал гыч поктэн лукташ кўлэш“—манын ойлыктымо гоч „Кулакым клас шотышто пытарымэ“ идэйым луктэш. Тидэ шонэн шудымо (ала мўндыркѳ ужмашан улмаш!) гай чучэш гынат, обйэктивнэ Шэм марийын ѳрыктарэн каласымыжым „кулакым ликвидироватлымэ“ манын умлыман.

„Йамблат кўвар“ Йыланда илымэ курымыш—тошто ылышыш пѳртылэш. Тошто ылышымат ончыкташ кўлэш. Тошто орлыкым шарналтымаш у ылыш вэрчын кучэдалаш вийым пуэн кэртэш Но кузэ сўрэтлаш? Формо шотышто Чавайн тидэ пийэсым сай чонэн гын, идеологий шотышто „Йыланда“ дэч ончыко кайэн огыл. Чын, Йамблат руш кугужа ваштарэш кучэдалэш. Кучэдалашаш причинжэ—удыр мойн огыл, а руш кугужан пызырымыжэ. Тугэ гынат, марий кнѳаз-влакым идеализироватлымэ, тоштым гына моктымо, кызытсэ ылыш дэч ѳрдыжыш корангмэ—писатъылын йоны

лыш корныш шогалмыжым, шэн-
гак чакнымыжым ончыктат. Импе-
риализм жапыштэ „Йыланда“ об-
йэктывнэ рэволюцылан полшэн гын,
„Иамблат кўвар“ нэргэн тидым
каласаш ок лий. Чавайнын шэн-
гак чакнымыжэ случайнэ лийын
огул, Причинжэ тыштэ: тудо НЭП-
ым умлэн огул, адак великодэр-
жавнэ шовинизм (ивановшина да
монь) дэнэ кучэдалаш кўлэшыжым
тудо йогылыш умлэн да анысыр
национализм вакшыш вўдым шавэн.
Тыгай чакнымашым ыштэн гынат,
илэн толын тудо йогылышым тўр-
латаш пижын. Тидыжэ „Октябрь“
поэмэ гычын койэш. „Октябрь“
тэмыж дэнат, содэржаньыж дэнат
илышым историй могырым чын он-
чыкта. Автыр содэржаньылан форм-
ымат кэлыштара (рэволюцо тар-
ванымаш дэйствийан вий йўк (эф-
фоний) дэнэ сўрэтлалтэш). Образ-
влакат мо чоло чын ончыкталгыт.

Калык озанлыкым нўлталмэ жа-
пысэ творчэствым чумырэн кала-
сэна: ик могырым, Чавайн нацио-
нализм корныш тайна, вэс могы-
рым, Октябрь поэмым сэра. Пи-
сатьыл комунист партийын вўд-
дэн каймэ рольжым кўлэш сэ-
мын умлэн шуктэн огул. Тидым
тыгэ умландарыман: крэсаньык кок-
ла гыч лэкшэ писатьыллан обшэст-
вэнэ ылыш молэммым кэнэташтэ
шижын да кэлгын палэн налаш
куштылгак огул.

Сар комунизм жапыштэ твор-
чэствэ нўлталтэш гын, НЭП жа-
пыштэ (1927 ий мартэ) творчэствэ
содэржаньэ да идэй могырым ўлкў
вола; 1927 ий гыч тўналын твор-
чэствэ адак нўлталалташ тўналэш.
„Октябрь“ поэмэ дэн „Шўдў тэн-
гэ одно“ сар комунизм жапысэ точ-
кым вончат.

IV

Рэконструкцо жапыштэ марий
литэратур вийан кушмо корныш
шогалэш: индустрий да йал озан-
лыкым колэктивлымэ тэматикэ,
производство очэрк жанр лек-
таш тўналыт. ВКП(б) Рўдў Ко-
митэтын 1932 ий 23 апрэлыштэ,
ВКП(б) Маробкомын 1933 ий 25

мартыштэ да облась партконфэ-
рэнцын пунчалмутшо лэкмэ дэч ва-
ра марий литэратур талын вийанаш
тўналэш.

Чавайнат идеологий дэн сыл-
нылык шотышто койын кушкэш.
Тидыжэ „Сэмон дэн Джон“ очэрк,
„Акпатыр“ пийэс гыч койэш. Куш-
машын чийжэ—социальнэ ылыш
вэстўкэммаштэ: чойн корно толэш,
чодра завод почылтэш, колэктив-
лымэ паша кумдан шарла, калыкын
культуржо нўлталтэш. Тымартэ
Чавайн клас кучэдалмашым ўм-
бачрак вэлэ ончыктыш гын, кызты
тудым кумдан да кэлгын умлаш,
ончыкташ тўналэш. 1929—30 ий-
лаштэ граждан сар, йал озанлыкым
колэктивлымэ, рэволюцион тар-
ванымаш, калык тазалыкым нўлты-
мў („Илышэ вўд“) нэргэн возгала.
Тугэ гынат, шэнгэлан кодмаш уло:
культурничэствэ алыат вэрым муэш,
интэлигенцим моктымаш пытэн
огул, схэматизм да стильыштэ ро-
мантизм дэн сэнтимэнтализм улыт
(„Илышэ вўд“, „Кўн вэрч“).

1931-32 ийлаштэ куго вэрым
индустрий тэматикэ налэш. Образ-
влак утларак конкретнырак да чын-
рак лийаш тўналыт. Писатьыл илы-
шым чын шинча дэнэ ончаш пижэш.
Куго вашталгыш лийэш. Чавайн
илыш гыч кўлэш, куго проблэмэ-
влакым налын мошта: клас кучэ-
далмаш, ылышын ончык каймыжэ,
колхоз. Но ылышын оратажым
гына (схэмэ сэмын) ончыктымэ пы-
тэнак ок шу, романтизм укэ
гайак.

1934 ий гыч тўналын Чавайн
эша ончыко кайа. Писатьыл угыч
историй тэматикыш пўртылэш, но
илышыш историй могырым кон-
крэтнырак лышэмэш, тудым чын
да сылын ончыкта. Тўн вэрым
клас кучэдалмаш налэш, ончыкты-
маштэ чын жап-влак улыт. Образ-
влак историйыштэ лийшэ йэнгла
луктылгыт (Шовашов, Сакаров).
Писатьыл марий ылыш гыч граж-
дан сар гоч тўнысэ лиймашыш
(событийыш) шуаш тўча. Но обра-
зым ыштымаштэ ситыдымашат уло.
Адак романтизм лэктэ, но роман-

тизм тошто огыл, илыш чын гыч лэкшэ, ончыко ўжшо манаш лийэш.

Формат вашталтэш. Пийэс чо-гымаштэ ожно кўчык-кужо йатыр ильэ: сай гэрой нэлэ жапыш логал-мэ (Йыланда, Йамблат), массым шкэт вўдэн каймэ да монь. Пытар-тыш жапыштэ сэнгышэ (положи-тэлынэ) гэрой-влак луктылтят. Ну-нын сай дэнэ пырля шэм могыр-жат уло, но сайжэ сэнга. Поэзийыш-тэ формо шотышто уым қычалмаш уло („Ўдыр-влак“, „Марий поэт“).

1929 ий гыч тўнгалын Чавайн ты-гай произвэдэньэ влакым пуа: Дэ-зэртир-влак“ (1929 ий, „Илышэ вўд“ (1930), „Көн вэрч“ (1930) по-чэламут-влак гыч: „Шэмэр пайрэм“ (1929), „Йанварын 21-шэ“, „Сэмон дэн Джон“, „Штурм“, „Чодра завод“ „Марий поэт“ (1930 ий), „Мэмнан мур“ марш (1931), „Пасу ударник-влаклан“ (1933), „Мари рото“, „Ак-патыр“ пийэс дэн „Ўдыр-влак“ по-чэламут.

„Марий рото“ пийэсын экшык-шым тыгэ чумырэн каласаш лийэш: пийэсын тэмьжэ моштэн налытын огыл да тудо содэржаньылан ок кэлшэ, тўн гэрой-влак укэ улыт, лукмо гэрой-влакат дэйствий ыш-тымэ олмэш утларак ойлат вэлэ, клас тушман сэмынак йошкаргэ-влакат аңыра улыт, националист-влак ок кўллан луктылтыныт, тэхни-кэ, сылнылык могырым пийэс на-чарын кэлыштарымэ, пийэс ората вэлэ¹. Пийэс нэргэн кэлгынак шоналташ гын, тугэ лэктэш: „Ма-рий рото“ историй тэматикан; туш-то тошто илыш сўрэтлымаш роман-тик корно дэнэ кайа гынат, садэ романтик—историй илышымпалаш полшышо романтик (стиль). Тэмати-кэ вэрысэ аңысыр национализм почашлан ок налыт. Пийэс чумыр-жо Марий кундэмыштэ Октябр рэволюцийым ончыкта. Садыгэ, Чавайн тэмьм моштэн налын.

Пийэсыштэ тыгай проблэмэ-влак шындалдыныт: 1) клас тушман-влак-кын шылтык пашаштым почын пу-

¹ Ты экшык-влак нэргэн марий писатель-влак 2-шо конфэрэнцыштэ ойлымо да „Ма-рий Кому“ газэтыштэ сэрьмэ.

маш да марий крэсаньык-влак кок-лаштэ большэвик пуш пурэн шо-гымаш (йорло-влак, армий); тидэ Шовашов дэн Эчэ гоч раш койэш; 2) руш буржуазий дэн вэликодэр-жавнэ шовинизм (Толстосумов, Пи-нэгин); 3) вэрысэ аңысыр нацио-нализм (Мэнгылбай. Вэра Пэтровна, Тэрэй). Проблэмэ кугу улыт. Тўн-жэ—марий рото улэш. Моло проб-лэмэ-влак марий рото йыр пўртыт. Пўрвўй тўшкан шоньмашыжэ—Октябр рэволюцылан полшаш (сложно, кэлгэ жапы, моло тўшкашт большэвизм (марий рото) ваштарэш кучэдалыт. Нинэ тўшка-влакым автыр кузэ ончыктэн? Руш буржуа-зийым Чавайн ончыктэн моштэн. Националист-влак, историй могы-рым ончымаштэ, куштылгын да ораталэн вэлэ сўрэтлалтыныт. Ну-нын клас вожышт—кулак да моло клас тушман-влак дэнэ кылым ку-чэн, паша колтэн шогымышт моло гай палын ок кой. Националистын койышыжым (марий калык ик гай, поян укэ) налын моштымэ, но рўды-жэ содэржаньыштэ тўвакан почылт ок пуалт, мут гыч, уло поянлыкым шкэ кидыш погэн налаш тўчымб. Рото пушкыдырак ончыктымэ. Ав-тыр марий ротын эрык илыш вэрч ик гай пэнгыдын шогымышым он-чыктынэжэ улмаш. Шовашов дэн Сакаров массэ коклаш йомыт. Са-дыгэ армийым вуйлатэн шогышо-влакын образыштым талкан лукмо манаш лийэш. Гэрой-влакым тип-изироватлэн, марий Чапайэв гай сўрэтлэн лукташ гын, мутат укэ, пийэс адакат куго акан лийэш ильэ. Эчэй гына мо чоло сай сўрэтлымэ. Йужо образ-влак лўмын пуртымэ гай чучэш, мутлан, Сопром, Нина, Мичи (ик марда—тайныштэш). Туд-ланак огыл мо клас тушман-влак-кын сўрэтышт утларак илышэ гай раш койыт. „Марий рото“ гоч рэ-волюцийын куатшым да шэмэр калыкын рэволюцо аралышаш вэрч гэройла кучэд лмыжым он-чыктыман ильэ. Пийэсыштэ гын, пўтынэ пролетар рэволюцын вий-жэ ок лэк. Тугак большэвик пар-тийын рольжым огына уж. Стиль-

ыштат мѣ кок корным палѣна: ик могырым рѣализм, вѣс могырым — романтизм (Эчанын тѣрмаштѣ орланымызжѣ). Экшык-влакын чийжѣ— писатылын тѣнѣа умлымаштыжѣ. Шындымѣ проблемѣ-влакым тѣрыс рѣшитлѣн шукташ марксизм ленинизм теорийын шинчаш кѣлѣш.

Пийѣс онгайын чоңалтын: тыштѣ кок сѣжѣт корно уло: 1) тошто илыш гыч сѣнгымыш шумѣш да 2) марий ротын организатлалтмыжѣ дѣн пытымыжѣ. Кок корнат вѣшкѣзѣ гай ырѣсла кутуйла кийат, но вѣш огыт кыралт,—марий рото пыта. Пийѣс мастарын чоңалтын: писатылын литератур тѣхникѣ дѣнѣ сѣрѣстарышѣ йѣн-влакым кѣлѣш сѣмын кучылтын, дѣйствиим сылнын ыштѣн кѣртмашыжѣ шинча ончылынак. „Марий ротын“ значѣныжѣ—проблемѣ-влакым шындѣн моштымаштѣ. Экшык-влакым тѣрлатѣн, пийѣсым да тѣматикым кѣлгѣмдѣн шкѣнан социалист родиным аралышаш идѣй дѣн кѣлыштарѣн сѣрѣш гын, лутырак сылнѣ пийѣс лийѣш илѣ.

„Акпатыр“ пийѣс писатылын кушкын толмыжым ончыктымаштѣ историй илышыш конкретнырак мийаш тѣнѣалмаштѣ да посна элѣмѣнт-влакым ончыктымаштѣ соцрѣализм мѣтодыш шумаштѣ поснак куго вѣрым налын шога. „Акпатыр“—марий литературышто кугун ончыко тошкалмаш да у сѣнгымыш. Пийѣсыштѣ XVIII курымысо марий калыкын (йорло влакын) клас лончо шот дѣнѣ илышышт да кучѣдалмышт ончыкталтѣш. Йорло-влакын чыташ лийдымын пѣш йѣсын илымышт дѣн марий кулакын, руш тѣран, офицѣрын да моло эксплуататыр-влакын йорло тѣшкам вожылдымын толымышт да илѣнѣк ирчымышт (Эвай, Пайдущ, Эвика, молат) мѣ вала чын ончыкталтыт. Пойан кид йымалан шѣльѣ кормыж гай авалтмѣ гыч утлаш улыжат ик корно вѣлѣ, тидѣ—ондак лишыл пойан, тѣра да варажым власть вѣштарѣш стихийнѣ тарванымаш. Акпатыр вуйлатымѣ почѣш марий шѣмѣрат (коклаштѣ улан илыша-

нат—Пашай) Пугачовлан полшаш тѣнѣалѣш. Но тарванымашым пролѣтариат вуйлатыдымылан кѣра (кѣч могай тарванымашымат тудо ок вуйлатѣ гын, движѣнѣ кѣрѣк кунамат стихийнѣ лийѣш: тунам пролѣтариат ѣша ик чумур вий лийын шуын огыл улмаш), шонымашым изиш шуктымѣк (сѣнгымѣк), шкѣ коклаштѣ вѣшталтшѣ измѣник лиймылан, Пугачов тарванымаш шалаталтѣш.

Образ влак илышыштѣ лийшыла койыт. Кодшо жапласѣ тѣворчѣст-выштѣ гѣрой-влак (Кргори, Йамблат, Ана, Муставий) пѣл могырым гына нѣлтѣн ончыкталтыч гын, тыштѣ тугѣ огыл: Акпатыр—бунтарѣ, шыдѣ, вийан, тудын воктѣнак тудын шижмашыжат—чувствыжат (ѣдыржым палымѣ жѣп), ѣшаныдымыжат (пытартыш кыдѣжыштѣ Паймырлан шылын куржаш уто ок лий нѣргѣн ойла) уло. Эвикат тѣрыс сѣрѣтлымѣ: Сави дѣнѣ—ѣнгыргышѣ чывѣ, Акпатыр (ачаж) дѣнѣ—гѣройла кучѣдалшѣ бойѣц. Ик мут дѣнѣ манмаштѣ, полжитѣльнѣ гѣрой влак пийѣс мучаштѣ сѣналтыт гынат (а Эвай дѣн Эвика вѣд гоч пуш дѣнѣ вончѣн шылын куржын илаш кодыт), сѣналтшашым ондак шинчат гынат, нуно кидыштым-йѣолыштым вѣлтѣн колышашым огыт вучо, акпатыр йѣн-влак пытартыш шѣлыш мартѣ пѣнгыдын кучѣдалыт, нуно ончыкылан у вийым луктыт. У вийжѣ 1917 ийыштѣ сѣнгыш. „Акпатыр“ пийѣс мучко ик корно—клас кучѣдалмаш тѣжвак луктын ончыкталтѣш да ѣртѣн кодшо илыш сѣрѣтлымаштѣ писатыл историй могырым конкретнын, чын сѣрѣш тырша. Тидѣ—соцрѣализмын элѣмѣнтышт лийыт. Акпатыр движѣнѣым Чавайн уло кѣргѣ чувствыж дѣнѣ ончыкта. Писатыл гы пийѣсыштѣ „Марий ротышто“ улшо экшык влакым тѣрлатѣн. Тыгѣ пийѣс у романтизм (ончык ѣжшѣ рѣволюцион романтизм) стиль дѣнѣ чоңалтын.

Пийѣсын тѣн ситыдымашыжѣ нѣргѣн Калашников „Кугу сѣнгымыш“ статьяштыжѣ („Марий Комун“ газѣт, 68 №, 1935) изиш сѣрѣн:

..Крэстыян движенныя тўн йодышыжо—мландэ. Пийэс тидым тўнлан огэш пындэ, крэсаньык-влакын поян влак ваштарэш кучэдалаш тўнгалмэ чийыш (поводыш) вэлэ луктэш". Тугэ гынат, наций влакым кугужан правительствын пызырымыжымат мондымо ок кўл. А тидыжым Чавайн моштэн ончыктэн.

Пийэсым пўтынэкшэ сай могырым аклыман. Пийэсын социальнэ акшэ куго: тудо клас тушман-влак ваштарэш кучэдалаш вийым луктэш да Пугачов дэн Акпатыр движенэ нэргэн историй шинчымашым пуа. Содержаньэ дэн пийэсын формыжат (композицэ, стиль, сбрастарышэ йон влак, йылмэ да монь) лудшо дэн ончышо влаклан интернациональнэ воспитаньым пуа. „Акпатыр“ пийэс шэмэр калыкын шкэ эрык ылышыжэ вэрч кучэдалмаштэ—рэволюцион трагэдий.

„Ўдыр-влак“ почэламурым налаш гын, мэ Чавайнын марий поэзийыштэ ончык тошкалмыжым рац палэна. Тушто кўргэ рифмовко поян. Тидым примэр дэнэ ончыктэна:

„Элнэт сэр. Олык тўр.
КАРЫшэ АРмым тый от кол,
У САВА гыч пыл КАВАшкэ
Тўршгыл модэш кэчэ йол“.
„МАЙра ошо, ТАЙра шэмэ,
Чылт ОКСА гай ОКСИна,
А НАТАльэ—косоТАльэ,
ТАлэ, пачэ ТАчана.
Кыжик-кожик, кыжик-кожик!
Кожж, кожж, кожж!
Йыжж-йышт, йыжж-йышт!
Чожж, чождж, чождж!“

Чавайнын поэзийжэ кукшын ок лэк, лудмэк, образ-влак вуйэш кодыт, шўмыш пурэн шинчэн. Кондымо примэрыштэ йўк онартышым (инструментовкым) кучылтын, формым содержаньэ дэнэ кылдэн моштымо палэ. Тидэ—ончык тошкалмаш.

Пытаргышлан, Чавайнын „критикишт“, нэргэнат ойлыдэ ок лий. С. Г. Чавайнын посна произвэдэньышт да писатыль нэргэнат критик фронтышго йонгылыш умлымаш (установко) улмымат тўрлатэн кодыдэ ок лий. В. Голубцов „Марий поэт“ нэргэн сэрýmэ статыйыштыжэ („Марий йал“ газэт,

28 №, 1931 ий, 18 апрэль) Чавайным (моло писатыль-поэт-влак дэч эркин, но пэнгыдын кушо поэтым) „Пролэтар тушдымо“ „пролэтар поэт“ манын лўмдэн. Голубцов тыгай шонымашым шарынежэ: Чавайн массыштэ кулакым ок уж, массым пўтынэк пролэтарлан шотла, социализм ыштымашым ужын огыл, — вэс сэмын каласымаштэ, Голубцов Чавайным кулак поэтлан шотлынэжэ. В. А. Мухина Чавайным ок аклэ. Тудо викак манэш: „Чавайн шонгэмын. Тудо элохо дэнэ пырля кайэн ок керт. Чавайн примитивнэ писатыль. Чавайнлан патриархальшинэ крэпостной пырдыж гыч вончаш, тугайак тўнья умлымашыжым кудалтэн у корным почаш йўсё.—Чавайнын творчествыштыжэ национальнэ аккорд поян“.¹ Ончыктымэ статыя-влак иктым палэмдат: Чавайн ик сай произвэдэньымат пуэн огыл да огэшат пу,—„шонгэмын“. Кок статыят писатыльлан „приговорым“ пуат да тудым чын ылыш корно гыч ўрдыжыш шупшыт.

Мэ С. Г. Чавайнын творчествэ корныжым тэргэн лэчна. Иктэ раш: Чавайн ылыш дэнэ пырля пэнгыдын толэш. Пытаргыш жапыштэ вийан кушкэш манаш кўлэш, вийан кушмаш драмыштэ вэлэ огыл, поэзийыштат путырак раш: тематикэ рэволюцо вэк утларак савырна, идэй нўлталантэш, сылнылык кўза, тўнья умлымаш чын корныш возэш, произвэдэньэ-влак мастар да кэлгэ образышт дэнэ лудшо дэн ончышо-влакын шўм кылыштым орва гай пўрташ тарватат да айдэмэ психологийым социалистла молэмдаш полшат. 30 ий годсэк литератур паша ыштышэ Чавайнын чыла корныжым ик произвэдэньэ тэргыма гыч умлаш ок лий Тудын ончылсо корныжымат палаш йўсё. Сандэнэ йонгылышымат ышташ пэш куштылго. В. Голубцовын напостовский метод дэнэ критиклымыжэ пэш раш. (Тудак вэт Шкэтанымат кулак писатэьлан шотлэн).

¹ „МАО“ журнал, 6—7 №, 1934 ий.

В. А. Мухинын йонгылышыжо нэргэн кок-кум мутым каласыдэ оклий. В. А. Мухин Чавайнын творчествыжым „Марий рото“ пийэс гыч критиковатла, вигак приговорым луктэш. Тунг титакшэ В. А. Мухинын тэвэ тыштэ: тыгыдэ буржуазий гыч лэкшэ писатбыл (Чавайн) шкэ тунья умлымашыжым (мировозрэнныжым) вашталтэн оккэрт. Тудо тугак шэнгелан кодэш, манын Мухин сэра. Садэ гычак тугай „приговорым“ Мухин ышта. А илышым ончалына гын, мом ужына? Тыгыдэ буржуаз кокла гыч лэкшэ писатбыл влак социализм ыштымэ пашан вийанмыжэ сэмын вашталтыт. 1932 ий 25 апрэлыштэ ВКП(б) Рүдö Комитэт лукмо пунчалмутат тидым палэмда. А вэс сэмын манах гын: коммунист партийын политикшэ—тыгыдэ буржуазийым (крэсаньыкым) социализм корныш шогалташ тыршымаштэ огыл мо? Вэт илыш пэш раш ончыкта: тыгыдэ буржуазий (крэсаньык) социализм корныш шогалын. Колхоз шарлымаш да вийанмаш тидым раш ончыкта. Илыш вашталтмыжэ писатбыллан у вийым пуа. А В. А. Мухин тидым ужын, умлэн моштэн огыл. Тудо „механист“ сэмын кутыра.

Чын, Чавайн йонгылышым ыштэн. Тыштэ тудын винаматшэ огыл, бадажэ. А В. А. Мухин Чавайнлан чын корным муаш полшымо олмэш, чумыр творчествыжым умлаш тöчымö олмэш, вигак приговорым луктэш. Очыни, тыгай „критик“ нэргэнэ ВКП(б) Рүдö Комитэтын 1925 ийсэ пунчалжэ ойла: коммунист критиклан шкэ коклаштыжэ комчванством да пэлэграмотан, прэтэнциознан шкэ моктымашым пытараш күлэш,—манэш.

V

Сэргэй Григорьйевич Чавайнын 30 ий кокласэ творчествыжым тэргэн налын. тидыжымат каласыдэ оклий: Чавайн — „марий литературышто пионьэр“. Тудо пöрвöй руш рэволюцо жапыштэ—1905 ийыштэ шкэ гыч возаш тунгалын.—Писатбыллан ошкыл ка-

йаш вийаш корно укэ улмаш, тудлан шкаланжэ корным почын кайаш пэрнэн. Тидэ нэргэн Чавайн йолташ „Ойпого“ сборникыштыжэ тыгэ манэш: „Мланэм кайаш йамдэ корно укэ ильэ. Шэм пич чодра вошт—руш буржуазнэ писатбыл дэч тунгалын, марий пролэтар (совэт) писатбыл дэк шумэш корным эрыктэн лэкташ мыланэм тукнэн“ (18 стр.). 1908 ийыштэ „Йумо дэчын йу патыр“ почэламут дэн пöрвöй „Иыланда“ ойлымаш пэчэтлалтыт. Тэвэ тышэчын (1905 ий гыч) марий литературын историйжэ тунгалэш. Чавайнын творчествэ корныжо шуки корно сэмын кадыргыл толэш, рэконструкцо жапыштэ гына писатбыл пэнгыдэ позицыш шогалэш. Индустрий тэматикэ вэк савырнымаш — Чавайнын творчествыштыжэ куго вашталташ, илышын рүдыжымак умлэн налмаш. Чавайнын творчествыжэ марий литературышто эн кужо корно, тудо кум рэволюцо дэн социализм ыштымэ пагытым авалта. Имперализм пагытыштэ писатбыл утларакшэ тоштыш пöртылын национал тарванымашым ончыкта да пашам мокта. Тыштэ мэ писатбылын клас лончо палымыжым йужо произвэдэныштэ гына („Шылшэ“, „Кайык лудо“) ужына. Сар коммунизм жапыштэ клас кучэдалмаш пүссэммэ күдын писатбылынат илыш дэк конкретнынак миймыжэ, клас шотан илышым умлаш тöчымыжö („Шэм пыл шула, кэчэ лэктэш“, „Автономий“) палэм шога. Чавайн пашазымат ужаш тунгалэш. Калык озанлыкым нöлталмэ жапыштэ произвэдэны дэн произвэдэны коклаштэ (идэй шотышто) ваш кэлшыдымаш лэктэш: ик могырым—„У мландэ“, вэс могырым „Ямблат күвар“. Писатбылын творчествыштыжэ противорэчий лийын кэртэш. Л. Н. Толстойнын творчествыштыжат Лэнин „кычкырышэ прогиворэчий уло“ манын палэмдэн („Толстой как зеркало русской революции“). Чавайнын творчествэ противорэчийжэ НЭП илышын кок түран улмыжо гыч лэк-

тын. Ты пагытыштак тунамсэ илыш нэргэн возымо производэньят шагал огытыл. „Октябрь“ поэмэ писатыбылын тўна илыш умлымаш вашталтмыжым раш ончыкта. Рэконструкцо жап писатыбылым чыла могырымат вашталта, кўшкө кўзыкта. Тўналтыш жапыштак писатыбыл патриархальшинын кодшо косажэ ваштарэш шогалын, илышыш культурым пурташ ўжэш, илышым буржуаз корно дэнэ колтымо вэлыш шогалэш. А импэриализм жапыштэ илышым буржуаз корно дэнэ вийандымаш прогрэсивнэ лийын. Чавайннын творчэствыштыжэ ик ойыртэм шот мучко палэ, тидэ—*оптимизм*. Пөрвөй рэволюцо сэналтын гынат, писатыбыл вуйым сакэн, ойгырэн коштын огыл, ончыко эрык илыш лийшашлан ўшанэн. Оптимизмын тўн чийжэ—интэлигэнтын йол йымалныжэ почво улмо, вэс тўкын каласымаштэ—Чавайн крэстйан массэ дэнэ кўрдылтдымө кылым кучэн шогэн.

Чавайннын творчэствыштыжэ мэ йатыр ситыдымаш дэн экшык-влакым ужна. Экшык-влак тўна умлымаш гыч лэктын шогат. Чавайн—крэсаньык коклаштэ шочын-кушшо писатыбыл. Садыгэ производэньылаштат ондакак крэсаньык идеологий койын шогат. Тудланак вэт писатыбыл йатыр жапышкэн большевик партийын рэволюцыым вўдымө рольжым умлэн огылат, возымаштыжэ ончыктэн пуэн кэртын огыл, пытартыш вэлэш ончыктэн гынат, ончыктымыжо шуко вэрэ ората вэлэ лэктэш. Садыгэ Чавайннын рэволюцо дэн социалист строитэльствэ жапысэ творчэствэ вийангмэ корныжо—типичнэ тыгыдэ буржуаз писатыбыл корно манаш вэрэштэш. Тугэ гынат, писатыбыл алал кумылжо дэнэ шэмэр калык-лан полшаш шонэн возэн, кызытат кумда массым социализм илышыш шупшаш тырша. Чавайн шкэж нэргэн тыгэ ойла: „Мыйын возымаштэ мо сайжэ, мо осалжэ уло, тидэ чыла марий шэмэрым йоратыма гыч, марий шэмэрлан сылнэ литературым шкэ марий йылмэ дэн пуаш

шоныма гыч, марий шэмэрын у, сай, социализм илыш ыштымаштэ гэройла кучэдалмыжым сўрэтлэн, муралтэн пуаш шоныма гыч, марий шэмэрлан социализмышкэ куштылгынрак вончаш полшаш шоныма гыч лэктын“ („Ойпого“, 18 стр.).

Тўна палымашыжэ анысырлан көра, писатыбыл рэволюцыым романтик (стихийнэ) корно дэнэ умлэн да рэволюцыым вообшэ ончыктэн. Туштанак национализм могырыш тайнымэ лийын („Йыланда“, „Йамблат кўвар“). Калык озанлыкым молэмдымэ пагытын мучашыж гыч тўналын кызыт мартэат писатыбыл илышым—дэйтвительностыым материалист шинча дэнэ ончаш пижэш. Историй илышышкат историй могырым конкретнэ мийаш тўналэш („Акпатыр“).

Чара схэмэ (ората) образым ыштымаш гыч Чавайн пашам ыштэн илышэ йэнгым чын сўрэтлымашыш шуэш. Стилът вашталт толэш (стильым анысыр корно дэнэ ончэна): писатыбыл сентиментализм да романтизм гыч социалист реализм элемент-влакым пумо методыш кусна („Йыланда“, „Иазык гыч йазык сулыш“ гыч „Акпатыр“ пийэсыш).

Тэмастикат, композицат, жанрат вэсэм шогат. Эн ончыч писатыбыл анысыр тэмастикэ дэнэ возэн шогэн гын, вара сэмын Чавайн обшэствэннэ илышын рўдыжымак руалташ тырша: „Йумо дэч йу патыр“, „Кэнгэж йўд“, „Паша“, „Аракан кочыжо“, „Шўдө тэнтгэ олно“ возымо дэч вара „Сэмон дэн Джон“, „Штурм“, „Чодра завод“, „Марий рото“, „Илышэ вўд“, „Октябрь“ (поэм), „Дэзэртгир-влак“, „Акпатыр“ производэньы-влакым сэра. Пытартыш жапыштэ тэмастикэ кумданэш да кугурак производэньыштэ йатыр проблемэ-влак шындалтыт.

Писатыбылын возэн моштымашыжэ, мастарлыкшэ, литератур тэхникшэ кўзэн толэш. Возаш тўналмыж годымрак Чавайн йатыр почэламутымак муро сэм (размэр) дэнэ чога да сар комунизм жапыштэ пийэсымат примитивнэ воза илэ гын, пытартыш вэлэш ты экшык-

влак сэнгалтыт. „Дэээртир влак“, „Иамблат кўвар“, „Ўдыр влак“ да „Акпатыр“ пийэс мастарын возымо производэньылан шотлалтыт. Писатьылын мастарлыкшэ идэйым образ гоч пуэн моштымаштэ утларак раш койэш. Творчэствэ корн, мучко писатьылын фольклор матэрийалым кучылт моштымыжымат мэ палышна. „Акпатыр“ драмыштат фольклор матэрийал шагал огыл. Фольклор дэч ончыкыжат йўкшымё ок кўл. Фольклор матэрийал (моштэн кучылтмаштэ) производэньым сбрастара, кумда массылан умлышашым ышта. Тугак идэйымат түрлө сбрастарышэ йён-влак дэнэ кэлыштарымэ жап шот дэнэ кушкын толэш. Умбакажэ писатьылын түрлө производствым да предприйтэ илышым палэн налшаш задачэ шога. Вэс могырым—кызытсэ совэт литератур дэн тўныасэ литератур лудаш, палэн налшаш кўлмат лэктыншога. Йылмэ – творчэствыштэ куго паша. Чавайн возымаштэжэ йылмым стилизировавлэн (посна гэрыйым шкэ йылмыж дэнэ ойлыктэн) мошта, тидым мэ шуко пийэслаштэ палэн нална. Йылмэ шотышто „Акпатыр“ пийэс Чавайнын кугун ончык каймыжым ончыкта. Фольклор матэрийалым кучылт моштымыжлан да эскэрымашыжэ улыжлан кбра, Чавайн йылмылан поян манаш лийэш. Ик манаш—мастарлык шотышто рвэээ писатьыл-поэт-влак Чавайн дэч шукулан тунэм кэртят.

Пытаргышлан ик йодышым рашкэмдэн кодыдэ ок лий: Чавайн С.Г. ончлыно пэрспектив уло мо? В.А. Мухин ойлыма гыч, Чавайн ончыкыжо кугун нимомат пуэн кэртшашлык огыл, молан гын, художник шотышто тудо шонгэмьн. Мухинын ойлымыжо арамэш лэктэш. Кэч могай писатьылымат посна производэньым кўрлын луктын ончаш да тудлан тўрыс чын акым пуаш ок лий. Писатьыл клас тушман огыл гын, куго художник гын (а Чавайн марий литературышто изи художник огыл), общэствэннэ экономик илыш вашталтмэ дэнэ

вашталтэш да кушкэш, ончыко кайэн кэртэш. Чавайнын творчэствыжым лончылэн лэкмэ гыч ик ойыртэм улмыжым пэнгыдэмдэн кодаш логалэш: писатьыл утларак историй тэматикэ дэнэ мастарын возэн кэртэш (тэвэ тыгай производэньэ-влакым цэрын лэкса: „Иамблат кўвар“, „Йазык гыч йазык сулыш“, „Марий рого“, „Акпатыр“), а кызытсэ илыш тэматикэ дэнэ сэрэмэ тунарак сылнын огыт лэк („Сэмон дэн Джон“, „Штурм“, молат),—тыштэ схэматизм куго вэрэм налэш. Историй тэматикымат социалист рэализм метод дэнэ сўрэтлымэ –куго паша. Но вэт тидыжэ кўшычын ок тол. Чавайнлан кызытсэ илышым, илышыштэ лийшэ вашталтымашым сайын палэн налшыжэ кўлэш. Кызытсэ илышым сайынак палэн налмыж гыч да марксэленин тэорийым сайын умлымыж гыч Чавайн шкэ творчэствэ корныштыжо путырак куго полшышо йёным муэш.

Илыш кэчэ йэда вашталтын шога. С.Г. Чавайн илыш дэч почэш ынэж код гын (а соцрэализм методым илыш дэч почэш кодын умлаш ок лий) соцрэализм метод дэнэ сэрэмэ производэньым пунэжэ гын, тудлан илышым утларак тунэмашыжэ кўлэш. Чавайн тошто производэньэ-влакым у шинча дэнэ ончэн, у сэмын тбрлатэн, марий литературым пойдэрэн кэртэш. Тидат пэш сай паша. Но тидэ корно Чавайнлан умбакыжэ кушшаш корныжым пэтыра, чынак, Чавайным „шонгэмда“. А мэ Чавайным шонго йэнгэш шотлаш тунэмын она ул. Мэ тудлэч тунэмын илаш тунэмна (титакшэ гычат тунэмын улына). Сандэнэ Чавайнын утэмым, у проблэмьм шындымыжым вучэна. Ўшанэн шогэна: тидэ вучымашнам С.Г. Чавайн ончыкыжат шукташ тўналэш. Тудын вийжэ эша рвэээ, ушыжо пўсё, илыш корныжо, творчэствыжэ тудым моткочак пойдэрэн, сандэн корно ончыктышо писатьыл лўмым Чавайн ончыкыжат кўшкё нолтэн шогаш тўналэш маньн мэ ўшанэна.

ЧАВАЙН ДЭН ФОЛЬКЛОР

Йаныш Йалкайн

Марий фольклорын куго монографийжым лукшо Йгјö Wichman 1905—10 ийлаштэ пэш шуко мурым, йомакым, туштым, тошто йэн мутым, кумалтышым погэн лончылмыж годым¹ ик куго историйлык культур фактым мондэн кодэн. Ты фактшэ—пэрвой рэвольуцо дэч вара фольклор нэгызэш шочшо марий сылнэ литератур.

Фольклорым да пэрвой марий сылнымутым савыкташ ик жапыштак тўнгалмэ. Нуно коктынат ончыч „Марла калэндарыш“ пурталтыныт, вара изэ кншкка-влакат лэкташ тўнгалыныт².

С. Г. Чавайнын сылнымутысо пэрвой ошкылжым ончалына гын, тыдым ужна: ту калэндарыш пуртымэ почэламутшо-влак лачак фольклор образэш энэртэныт.

Тэвэ, мут гыч „Марий патыршамыч“ (1910 ийсэ калэндарыштэ) альэ тунамсак „Чоткар патыр“ почэламут влак („У саска“ сборник, 31 мгр.) пўтыныэк фольклор сўжэтэш чоңгалтыныт. Шўгар гыч шкэнжым эн вэлэ жапыштэ гына кычкырэн лукташ кўштышö Чоткар патыр, альэ кумыж дэн шулдырым ыштышэ Маршан патыр, кум пикшышт волэн вочмо вэрэш йалым шындышэ кум изак-шольак („Чодра пэлдыш“ сборник, 203 мгр), чодра коч ошкылшо куго йэн-влак (туштак, 20 мгр.), тулэч молат лачак калык ойлыма гыч сылнэ образ йылыш кусаралтыныт.

Ойлымат ок кўл; тугай почэламут-влак, чылажат манаш лийэш,

¹ Volksdichtung und Volksbräuche der tscheremissen

² Ончо: „Марий библиографий“, 17—20 мгр. 188—190 № ч.

1905 ий дэч вара тарванышэ марий крэстйанын шонымыжым, тыршымыжым, шкэнжым палдырталп тōчымыжым ончыктат. Ту корно дэнак „Йылаңда“, адак рэвольуцо дэч варасэ „Йамблат кўвар“, „Иазык гычын йазык сулыш“ (2-шо савышыштэ „Окавий“) возалтыныт.

Чавайн, шкэ сэрымаштыжэ фольклор сўжэтым налмэ дэн шырлэа, калык поэзий синтаксис гычат йагыр образым налэда. Тэвэ сынэн ончыза: ший полдыш гай вуйан уржа („Шочмо мландым шонымо“ почэламут); чэвэр тутло сай уржа (туштак); шэм тушман („1920 ий октябрьн 25-шэ“); шыйик-шойак иўшкалта („Сэмык“); чэвэр кэчэ („1920 ий нойабрын 7-шэ“); чэвэр шошо („Шошо“); шучко йўд (туштак); кычыр-кочыр тэр мура („Тэлэ корнышто“, Пушкин гыч); лум гай ошо („Шошо“); йырвык-йорвык пыл (туштак); ладра дэч ладра цушэнтэ („Ото“): он марий („Шошым пасушто“).

Туганьым пэш шуко ончыкташ лийэш. Образ-влакымат фольклорысо сэмын кычалаш тырша, чоң көргым альэ айдэмэ илышым утларакшэ пўртүс дэн танэстара; шучко шэм пыл—орлык („Марий облась совет-влакын пэрвой погынымашыжлан“); чэвэр кэчэ—эрык („Октябрь“, „Рэвольуцо“); шэм кэрак—төрэ (туштак); осал тўтыра—калыкым пызырышэвий-влак („1920 ийын нойабрын 7-шэ“).

Фольклор сўжэтым налын тудынак поэтикжэ нэгызэш ыштымэ почэламут-влак пэш сай улыт. Варажым у сўжэт дэн ыштымэ альэ йалт сўжэтдымэ лирик почэламутиштыжат фольклор йөн шу-

ко пурэн, сандэнак калык Чавайн-нын почэламутшым пэнш йбрэтэн лудэш: ваникэ умлаш лийман ой-влаклан формымат кэлыштарымэ (формыжо адэкватнэ лийын).

Тудымак пытаргыш „Онар“ почэламут гычат ужылтэш: тыштэ Чавайн эрвэл да олык марий кокласэ йомакым (патыр пасуш лэктын марийым шогажгэ-имныжгэ күсэнш пышта, вара аважэ күштымым колыштын мөнггэш луктын колта) налынат, совхозысо комбайн-влакым патыр дэн тагастарэн. Умлаш нэлэ огыл улшо тагастары-машым буштылго формо дэн сүрэтлымэ „Онар“, шкэ тун ойжым кычал шогыктыдэгэчак, викак почын пуа.

Прозым нлын ончэна гын, туштат фольклор сүжэт дэн чоңалтмэ ойлымаш-влак йатыр улыт, тыдым күшан каласэн кодэнна ыльэ.

Ойлымаш дэн драмэ-влакыштэ калык муро ныгунамат пурталтдэ огыт код манаш лийэш: 1908 ийысэ „Шылшэ“ ойлымашым ончалат гынат, „Мүкш отар“, „Илышэ вүд“ альбэ „Акпатыр“ пийэс-влакым ончалат гынат, раш ужат: калык мурым сүжэтын куалтмашкыжэ изышат ойырдымашлык, пэнш моштэн пурталтын. Пытаргыш „Акпатыр“ пийэсыштэ Чавайн фольклор матэрийалым кучылтмаштэ моткоч ончык тошкалым: тыштэ „Йыланд“ альбэ „Йамблат күвар“ сэмын фольклорыс сүжэтшэ почэш кайэн огыл, тудым күлэш сэмын вашталтэн, пугачовшин жапым у сэмын ончыктэн.

Чавайн — марий сылнымутым нэгызлышэ гыч ик куго писатыйл улэш. Ты шотышто тудын вэржэ моткоч куго. Руш литературышто XVII курым мартэ „Слово о полку Игореве“ патырлык эпос дэч посна свэтский литератур йалт лийын огыл манаш лийэш, ты курымышто вэлэ Касвэл эл-влак гыч толшо шүлышэш да фольклор нэгызэш свэтский литератур (повэсть, ойлымаш, аякдот) шочэш. XVII курым мучашэш ижэ лирикэ поэзий (утларакшым йбратымэ нэргэн) лэктэш,

тугэ гынат, тунгалтыш жапысэ руш литературым классицизм почэш кайшэ-влак (XVIII курым) вэлэ чынак ончык колтэныт: Кантэмир, Сумароков, Ломоносов, Державин, молат. Марий литературым налына гын, тудо рушын дэч кок курымлан вараш кодын шотэш, XIX курым тунгалтыштэ миссионер литератур лэкташ тунгалэш, тудо фэвраль револьуцо мартэ тунг вэрым налын шога. Ожсо руш дворянствын да ончыл купечэствын литературышт Касвэл эл-влакым ончэн кушкын гын, марий крэстиянын литературжо 1905 ий гыч, руш буржуаз литератур дэч тунэмын да утларакшэ фольклор нэгызэш шочын. Тудым Чавайннын творчэствыжэ раш ончыкта.

Күшнэ каласымэ гыч ужылтэш: Чавайн фольклорым моштэн кучылтын, шкэ сэрымыжым калыклан куштылгын, виков пуэн мошта, садланак тудым йбрэтэн лудыт. Тудын сэмын мэмнан йужо моло прозаик дэн поэтна-влакат фольклорым налаш тыршат. Тугэ гынат, кызытсэ фольклорышто ой дэн формыжо вашталтым чыла-жак ужын ок шога, мут гыч марий мурын поэтыкыштыжэ йатыр ончык тошкалмашымат огыт ончо. Сандэн сылнымутыштына тошто фольклор традицэш гына нэгызлаш тунгалына гын, күлэш нарэ ончык кайэн огына кэрт. Ончыкыжо сылнымутым чынак куштынашлан чыла писатыйл-влакын моло йбн коклаштэ фольклорым кузэ кучылтмыштым лончылман, чыла фольклор жанрын могай сылнылык күлэшкыжэ улмым, тудым кузэ налаш күлмым ончыман.

Чавайннын сылнымутым тунгалмыжэ да фольклорым тунгалтыш гычак тачэ мартэ моштэн кучылтмыжо мэмнан сылнымут исторейыштына пэнш куго фактлан чотлалтыт. Ончыкыжэ ты талэ писатыйлна, кызытсэ илышым содрэализм метод дэн ончыктынаш вэрч, моло йбн дэнэ пырлыа тачэ у фольклорымат чот кучылташ тунгалэш манын шонэна.

1935 ИЙЫШТЭ „У ВИЙ“ ЖУРНАЛЫШ МОГАЙ МАТЭРЙАЛ ПУРЭН

ОНЧЫЛ СТАТЬИЯ-ВЛАК

1. „У вий“ журнал—у корнышто. 4 №, 3—7 мгр.
2. 15 ийсэ йубилэйна шуэш. 5 №, 3—6 мгр.
3. „Айдэм чон инжэнэр“ лүм вэрчын кучэдалман! 6 №, 3—8 мгр.
4. Тачэ тыланет шэмэр марий таум каласа. 11—12 №, 5—8 мгр.

ПРОЗО

5. Алдиар К. Үчө (ойлымаш). 1 №, 19—34 мгр.
6. Алдиар К. Пэрвой топкалмаш (ойлымаш). 7—8 №, 49—72 мгр.
7. Аджамов С. Йүд коч (ойлымаш, тунгалтышыжэ 1934 ийысэ 9 №-ышто). 1 №, 35—42 мгр.
8. Мичурин-Йатман. Кулак коклаштэ (ойлымаш). 6 №, 35—56 мгр.
9. Наджми, Кави. Шэрэва (ойлымаш). 2 №, 1—10 мгр.
10. Орай, Дим. Пэркэ пэчэ (ойлымаш). 1 №, 43—45 мгр.
11. Олык Ипай. Савлий Сэмон (ойлымаш). 5 №, 35—39 мгр.
12. Осмин Йыван. Кумыл (ойлымаш). 9—10 №, 64—70 мгр.
13. Соловйов Л. У пөрт (повэсть, тунгалтышыжэ 1934 ийысэ 7—8 дэн 9 №-лаштэ), 1 №, 46—62 мгр.
14. Таныпын К. Тэвэ тудо кб! (ойлымаш). 5 №, 40—46 мгр.
15. Тицэнко И. Кравать (ойлымаш). 2 №, 29—36 мгр.
16. Чапай Э. Йаман-Тау (ойлымаш). 3 №, 41—44 мгр.
17. Чапай Э. Лызтаб Фролов (ойлымаш). 7—8 №, 35—48 мгр.
18. Чавайн С. Г. Шылшэ (ойлымаш). 11—12 №, 15—16 мгр.
19. Чавайн С. Г. Сүан дэч ончыч („Окавий“ ойлымаш гыч ик ужаш). 11—12 №, 19—20 мгр.

20. Шкэтан М. Карпуш (ойлымаш). 9—10 №, 27—63 мгр.

21. Элэксэйн. Кавырлбан илышыж гыч (ойлымаш). 3 №, 45—58 мгр.

22. Эрыкан Ал. Кучэдалмэ тулэш (роман). 3 №, 1—22 мгр.; 4 №, 9—38 мгр.; 5 №, 9—34 мгр.; 6 №, 9—31 мгр.; 7—8 №, 3—32 мгр.; 9—10 №, 5—24 мгр.

23. Йалкайн Й. Адак тэркэ (ойлымаш, тунгалтышыжэ 1934 ийысэ 9 №-ышто). 1 №, 1—18 мгр.

24. Йалкайн Й. Моско лук (ойлымаш). 2 №, 11—28 мгр.

25. Йалкайн Й. Ача (новэллэ). 9—10 №, 71—75 мгр.

26. Йандуш А. Ййам кучэвыт (ойлымаш). 2 №, 37—46 мгр.

27. Йаль Н. Чонэна (ойлымаш). 2 №, 47—52 мгр.

ПОЭЗИЙ

28. Казаков М. Салам. 11—12 №, 11 мгр.

29. Маслов Ф. Йöратэм. 3 №, 23—24 мгр.

30. Олык Ипай. Сай мут. 5 №, 7—8 мгр.

31. Олык Ипай. Ййнашын шоньмашыжэ. 6 №, 32—34 мгр.

32. Олык Ипай. Аван вучымыжэ. 9—10 №, 3—4 мгр.

33. Олык Ипай. Поэт. 11—12 №, 9 мгр.

34. Чавайн С. Овар. 7—8 №, 33—34 мгр.

35. Чавайн С. Тоштын, лүддэ. 11—12 №, 13 мгр.

36. Чавайн С. Йорло йэнгын ватыжэ. 11—12 №, 13—14 мгр.

37. Чавайн. Кугу тумо. 11—12 №, 14 мгр.

38. Чавайн С. Куэ. 11—12 №, 17 мгр.

39. Чавайн С. Шочмо мландым шонымо. 11—12 №, 17 мгр.

40. Чавайн С. Молап мыйэ шо-чынам. 11—12 №, 18 мгр.

41. Чавайн С. Рэвольуцо. 11—12 №, 18 мгр.

42. Чавайн С. Мүкш мур. 11—12 №, 21 мгр.

43. Чавайн С. Мәмнан мур, 11—12 №, 21 мгр.

44. Шабдар О. Май эрдэнэ. 4 №, 6 мгр.

45. Шабдар О. Орадэ мардэж. 4 №, 7—8 мгр.

46. Йалкайн Й. Тачсэ муро. 9—10 №, 25 мгр.

47. Йалкайн Й. Чонгэшта вуй үм-бач. 9—10 №, 26 мгр.

48. Йалкайн Й. Чавайнлан. 11—12 №, 11 мгр.

49. Йэфруш Г. Чавайн памаш. 11—12 №, 12 мгр.

ДРАМАЭ

50. Олык Ипай. Шөртнөбө ұжара (прологан, 4 кыдэжан, эпилоган шийэс). 3 №, 25—40 мгр.

51. Чавайн С. Акпатыр (пийэс гыч ик ужаш). 4 №, 40—47 мгр.

52. Чавайн С. Илышэ вүд (прологан, кум кыдэжан драмэ). 11—12 №, 22—52 мгр.

ОЧЭРК-ВЛАК

53. Алдиар К. Кок түс. 4 №, 74—82 мгр.

54. Алдиар К. У Курманайэвкэ. 9—10 №, 76—89 мгр.

55. Мухин В. Мландым күнчат. 4 №, 48—58 мгр.

56. Сайлэмал. Позорым пытарат. 5 №, 47—62 мгр.

57. Са-му-ви. Айруша павай. 7—8 №, 73—87 мгр.

58. Йаматай. Стройкышто—ик кэчэ. 5 №, 63—69 мгр.

59. Йалкайн Й. „М“ (мэтро нэргэн). 4 №, 69—73 мгр.

ФОЛЬКЛОР

60. Олык Ипай. Пирэ (йомак). 7—8 №, 98—99 мгр.

61. Са-му-нал. Мур орлангэ. 9—10 №, 98—114 мгр.

62. У такмак-влак. 6 №, 103—104 мгр.; 7—8 №, 100 мгр.

63. Чоткар К. Түм-Түм. 9—10 №, 119—123 мгр.

64. Йайлан. Фольклорым куза погаш. 9—10 №, 115—118 мгр.

МЫСКАРА ЛУК

65. Зощэнко М. Пиалдымэ кэчэ (ик кыдэжан койдарчык). 2 №, 59—64 мгр.

66. Мичурин-Йатман. Малышэ корак. 2 №, 65—67 мгр.

67. Мичурин Йатман. „Дортранс“. 3 №, 62—63 мгр.

68. Рожкин В. Содтангас. 2 №, 68—70 мгр.

69. Чэхов А. П. Осал тушман. 3 №, 64—66 мгр.

70. Шкэтан М. Кок сүанат пэла (ик кыдэжан койдарчык). 3 №, 67—72 мгр.

71. Шкэтан М. Маскам лоп. 4 №, 59—62 мгр.

72. Шкэтан М. Мэранг лу. 4 №, 63—66 мгр.

73. Шкэтан М. Монча йүлэн огыл. 4 №, 67—68 мгр.

74. Шкэтан М. Опай кува. 5 №, 70—76 мгр.

75. Шкэтан М. Вуйлатышын пондашыжэ. 5 №, 77—83 мгр.

76. Шкэтан М. Сбсна поминка. 6 №, 57—67 мгр.

77. Шкэтан М. Коман мэлна. 7—8 №, 88—97 мгр.

78. Шкэтан М. Шымлу ик пот-киндэ. 9—10 №, 90—96 мгр.

79. Шкэтан М. Мыйын ушшэм. 9—10 №, 97 мгр.

ИСКУССТВО

80. Калашников М. Марий театр. 4 №, 95—102 мгр.

81. Калашников М. Марий сүрэт. 5 №, 84—94 мгр.

82. Эшпай Й. Марий музык нэргэн. 6 №, 68—77 мгр.

ШАРНЫМАШ-ВЛАК

83. Акрэй Н. Палантай нэргэн. 6 №, 78—81 мгр.

84. Алдиар К. Мәмнан туныктышына. 11—12 №, 70—72 мгр

85. Марский К. Мәмнан йөратымә писатәльна. 11—12 №, 67—69 мгр.

86. Мухин В. Сәргәй Григорьевич Чавайн (эскиз). 11—12 №, 53—66 мгр.

87. Чапай Э. Чавайн эрвәл мари й коклаштә. 11—12 №, 73 мгр.

ЛИТЭРАТУР ТЭОРИЙ ДЭН КРИТИКЭ

88. Асылбайев А. М. Шкәтанын творчәствыжә. 6 №, 82—102 мгр.; 7—8 №, 101—120 мгр.

89. Байбулатов С. Шабдар Осынын прозыжо. 9—10 №, 124—144 мгр.

90. Казанцев Ф. К. С. Г. Чавайннын творчәствә корныжо. 11—12 №, 85—106 мгр.

91. Пүнчәрский. Дим. Орайнын творчәствыжә. 5 №, 95—104 мгр.

92. Шабдар О. Империализм саман жапысә мари й литәратур. 1-й статья: мари й литәратур историй проблем-влак—4 №, 83—94 мгр.; 2-шо статья: мари й литәратурын шочаш тунчалмыжә—7—8 №, 121—130 мгр.; 3-шо статья: Сәргәй

Григорьевич Чавайн—11—12 №, 74—84 мгр.

93. Йалкайн Й. Историй дән литәратур. 2 №, 53—58 мгр.

94. йалкайн Й. Чавайн дән фольклор. 11—12 №, 107—108 мгр.

БИБЛИОГРАФИЙ

95. Васильев В. Писатбыл-влакын возымаштышт могай йонгылып-влак улыт. 4 №, 103—104 мгр.

96. Калашников М. Классик дән пролетар литәратурын ән сай книгамарий йылмыш кусарымә нәргән. 1 №, 63—64 мгр.

97. Калашников М. Йонгалтшә трактыр нәргән сонтра йүк. 7—8 №, 133—136 мгр.

98. Эрыкан Ал. Осмин Йыванын пәрвой сборникшә. 7—8 №, 131—132 мгр.

МОЛО СТАТЬЯ-ВЛАК

99. Олык Ипай. Вот мо! 3 №, 61 мгр.

100. Шкәтан М. Алашада пакма. 3 №, 59—60 мгр.

101. Эпиграм-влак. 2 №, 71 мгр.; 3 №, 72 мгр.

ТӨРЛАТЭН ЛУДСА!

59 мogyрын 2-шо мәнгыштыжә „1917 ий“ пәлкан тунгалтыш абзациым тыгә төрлатән лудман: „пашазә дән шәмәр крәстиян-влак кугыжам сұмырышт, тошто стройым ошма курык-ла шалатышт“...

ВУЙЛЫМАШ

Тачэ тыланэт шэмэр марий таум каласа . 5

САЛАМ ПОЧЭЛАМУТ-ВЛАК

Олык Ипай. Поэт 9

Йаныш Йалкайн. Чавайнлан 10

Казаков М. Салам. 11

Г. Йэфруш. Чавайн памаш 12

С. Г. ЧАВАЙНЫН ТВОРЧЭСТВЫЖЭ

Тоштын, лүддэ, йолташ-шамыч 13

Йорло йэнгын ватыжэ 13

Кугу тумо 14

Шылшэ 15

Куэ 17

Шочмо мландым шонымо 17

Молан мыйэ шочынам 18

Рэволюцо 18

Суан дэч ончыч 19

Мүкш мур 21

Мэмнан мур 21

Илышэ вүд 22

ШАРНЫМАШ-ВЛАК

В. Мухин. Сэргэй Григорьевич Чавайн
(эскиз) 53

К. Марский. Мэмнан йöратымэ писатэль-
на 76

Алдиар К. Мэмнан туныктышына 70

Э. Чапай. С. Г. Чавайн эрвэл марий кок-
лаштэ 73

КРИТИКЭ

Шабдар Осып. Импэриализм саман жа-
пысэ марий литэратур 74

Ф. К. Казанцев. С. Г. Чавайннын творчэ-
ствэ корныжо 85

Йаныш Йалкайн Чавайн дэн фольклор . 107

1935 ийыштэ „У Вий“ журналыш могай
матэрийал пурэн 109

ИНВ. № 12

Рэдколлэгий: Карпов П. К. (рэдактыр), Мухин В. А.,
Олык Ипай, Шабдар И. А., Чавайн С. Г., Эрыкан Ал.

МАРИЙ ОБЛАСЬ КУГЫЖАНЫШ САВЫКТЫШ ТЫГАЙ СЫЛНЫМУТАН КНАГАМ ЛУКТЫН:

С. Г. Чавайн. Акпатыр (Тошто марий ылыш гыч драмэ)	1 т. 50 ыр.
М. Шкэтан. Лапчык Каритон (Пийэс)	— 45 "
Дим. Орай. Ольга (Повэсть)	2 т. 00 "
Олык Ипай. Пионьэр муро (Почэламут-влак)	— 40 "
Йаныш Йалкайн. Сылнымут нэргэн мут	— 80 "
Осмин Йыван. У тукым (Йочалык почэламут-влак)	— 45 "
Гэоргий Йэфруш. Йэшэм (2 кыдэжан, 4 сүрэтан пийэс)	— 30 "
М. Горький. Аважэ (Романын 1-й ужалыжэ)	2 т. 50 "
Либединский. Арья (Повэсть)	— 70 "
Серафимович. Йоча (Ойлымаш-влак)	— 70 "
Сейфуллина. Закон пудыртышо-влак (Ойлымаш)	— 30 "
А. С. Пушкин. Капитан ұдыр (Повэсть)	2 т. 00 "
Л. Н. Толстой. Хаджи-Мурат (Повэсть)	1 т. 00 "
И. Тургенев. Муму (Повэсть)	— 30 "
И. Тургенев. 4 ойлымаш (Бэжин олык, Хорь дэн Калиныч, Бирьук, Бурмистр)	— 60 "
Короленко. Макарын омыжо. 13 №-ан пёрт	— 45 "
Задонский. Вэс ылыш (Пийэс)	— 60 "
Задонский. Шкэнан паша (Пийэс)	— 75 "
Субботин. Вэс шұм (Пийэс)	— 65 "
П. Власов. Пёрвёй палэ (Пийэс)	— 35 "
Терехов. Пагалымэ йунат (Ойлымаш)	— 50 "
Савельев Н. Шарнымаш (Ойлымаш-влак)	1 т. 50 "
Пантелеев. Шагат (Ойлымаш)	— 60 "
Селезнева. „Карамэль“ (Ойлымаш)	— 65 "
Ф. Малов. Куго паша (Ойлымаш)	1 т. 20 "
Шиан Ю. Совэт Китайысэ йоча-влак (Ойлымаш)	— 25 "
Житков. Тэлэграм (Ойлымаш)	— 25 "
Трахтенберг. Москвичкэ (Пийэс)	— 60 "

Вашкэ лэктыт:

С. Г. Чавайн. 1905—1913 ийлаштэ возымыжо (1 том).

Йаныш Йалкайн. Эргэ (Поэмэ).

Йаныш Йалкайн. Ужар жап (Повэсть).

Кнагам районлаез кнага магазинлаштэ йодса, налза. Наложэн платьож дэнат тыгай адрес дэн йодын налаш лийэш: Йошкар-Ола, Совэт урэм, 60, Маргосиздат торгөтдэлан.

Ц. 4385

Ант № 16

Владн. д.